S'RĪ PĀÑCARĀTRARAKṢĀ

OF

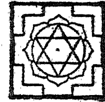
ŚRĪ VEDĀNTA DEŚIKA

EDITED BY

PANDIT M. DURAISWAMI AIYANGAR

AND

PANDIT T. VENUGOPALACHARYA

THE ADYAR LIBRARY SERIES

VOLUME THIRTY-SIX

श्रीपाञ्चरात्ररक्षा

S'RĪ PĀÑCARĀTRARAKṢĀ

OF

ŚRĪ VEDĀNTA DEŚIKA

EDITED BY

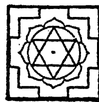
PANDIT M. DURAISWAMI AIYANGAR

AND

PANDIT T. VENUGOPALACHARYA

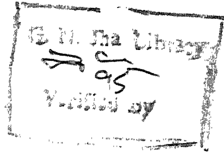
WITH AN INTRODUCTION IN ENGLISH BY

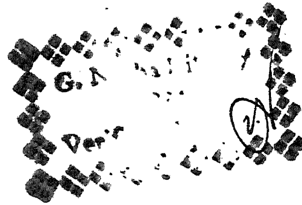
G. SRINIVASA MURTI

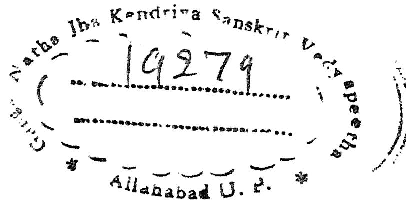

THE ADYAR LIBRARY AND RESEARCH CENTRE

First Edition 1942
Second ,, 1967

PRINTED IN INDIA

At the Vasanta Press, The Theosophical Society,
Adyar, Madras 20

CONTENTS

INTRODUCTION

The Āgama and the Nigama

THE present publication entitled the *Pāñcarātrarakṣā* is the third work of the Pāñcarātra Āgama, published by the Adyar Library. Among the great scriptures of the Hindus, the Āgama (also known as the Tantra) and the Nigama (well known as the Veda) are considered to be the most sacred and authoritative. They enshrine vital teachings of the greatest value and the highest significance. The Āgama is fundamentally a *sādhana-śāstra*—Science of Self-realization. For the benefit of its votaries—*sādhaka-s* or *upāsaka-s*—it prescribes a particular way of life and a practical course of self-discipline in conformity with the theoretical teachings of its philosophy. It also governs, to a considerable degree, the forms of worship performed in the temples and the religious rituals performed in the homes. Both Āgama and Nigama have their own divisions and sub-divisions. The Nigama is divided into the four Veda-s, well known as Ṛk, Yajus, Sāma and Atharva. The Āgama has its three divisions: Śaiva, Śākta and Vaiṣṇava. Each of these has sub-divisions of its own. The present work belongs to the Pāñcarātra school or

sub-division of the Vaiṣṇava Āgama. It is an authoritative exposition and a vigorous vindication of the fundamental teachings of this school as also of the discipline, the form of worship and the way of life prescribed for those who desire to regulate their lives according to its teachings.

The late Sir John Woodroffe and his collaborators in Bengal have made valuable contributions to the critical study of Śaiva and Śākta Āgama-s—especially of the latter—in a number of publications issued by them about two decades ago. As regards the Vaiṣṇava Āgama-s, a great pioneering work in this field was accomplished by Dr. F. Otto Schrader, a past Director of the Adyar Library, when, in 1916, he published his monumental work entitled *Introduction to the Pāñcarātra and the Ahirbudhnya Saṃhitā* together with two volumes of the Sanskrit text of the Saṃhitā edited by the late Sri Devasikhamani Ramanujacharya, the then Head Pandit of the Adyar Library (Nos. 4 and 5 in the Adyar Library Series). 'The publication of the *Ahirbudhnya Saṃhitā* by the Adyar Library', he then wrote, 'has been undertaken with a view to starting investigations in a branch of Sanskrit literature which was once cultivated in countries as far distant from each other as Kashmir, Orissa and Mysore, but is now practically extinct except in a very few places of Southern India where considerable remnants of it are still being preserved and partly even studied.' The position remains nearly the same even now. It does seem strange that the critical study of the works of

this school as well as of the other schools of Āgama literature should still remain a comparatively unexplored field; for, as stated above, the day-to-day ritualistic life and temple-worship of the modern Hindus are based mostly on the Āgama teachings and traditions, notwithstanding the almost universal esteem and veneration with which the Nigama or the Veda-s are held as the revealed scriptures or the self-revealed *śruti*. For the past hundreds of years, the Vedic sacrifices or *yajña-s* have largely given place—especially in South India—to resplendent rituals of temple-worship based on the Āgama-s. So too the rituals of Vedic worship at the domestic fire-altars of the ancient Aryans have largely given place to worship practised according to the teachings and traditions of the Āgama-s. In both cases, certain elements of the sacrificial rituals as practised by the ancient Aryans of the Vedic period have been incorporated into the rituals of temple and domestic worship as practised in recent times. In any case, it is correct to say that the living religion of the generality of Hindus of today is one that is based on the Āgama-s—Śaiva, Śākta or Vaiṣṇava—which inculcate the worship of Śiva, Śakti or Viṣṇu through symbols and images consecrated according to the sacred texts and traditions of the respective Āgama-s. According to the eminent scholar, the late P. T. Srinivasa Iyengar, 'the Āgama-s, like the Upaniṣad-s, were the ultimate development of the Brāhmaṇa-s, though they contained other elements besides; hence the followers of the Āgama schools sought to prove their orthodoxy by

interpreting the Upaniṣad-s in accordance with their own tenets. They even gave the name of Saṃhitā to them, as also the name Smṛti, thus indicating their claim to be, what they really were, based on and regularly evolved from tradition. This movement gave birth to most of the later Upaniṣad-s, which unlike the earlier ones do not denominate the Supreme Being *Param Brahma*, but are expressly Vaiṣṇava, Śaiva or Śākta in their tone and are probably in many cases but Āgama-s under the name of Upaniṣad-s. Many of the Āgama-s themselves are called Upaniṣad-s, though not included in the recognized 108.[1]

'The *Bhagavadgītā* which is called an Upaniṣad, also the Smṛti, *par excellence*, and the *Śvetāśvatara Upaniṣad* are works of Vedānta, but show clear traces of the influence of the Āgama-s. Garbe has pointed out the influence of the Bhāgavata (Vaiṣṇava) Āgama-s on the former. The latter bears equally clear traces of the influence of the Śaiva cult. Both works seem to be due to an ancient synthesizing movement in which was attempted a higher standpoint than the monism of the Upaniṣad-s, the pluralism of the Sāṃkhya and the Vaiśeṣika and the three *tattva-s* (triple reality) of the Āgama schools, a standpoint from which all three can be reconciled and treated as different aspects of the higher point of view.'

[1] The Vaiṣṇava, Śaiva and Śākta Upaniṣad-s with the commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yogin, have been published as Nos. 8, 9 & 10 of the Adyar Library Series.

The Āgama-s in general claim to be based on the Nigama or Veda. There is also the view that both are derived from a *common root* or Mūla Veda. Hārīta, for example, states in his Dharma-śāstra that Śruti is of two kinds, the Vedic and Tāntric (or Āgamic): श्रुतिप्रमाणको धर्मः। श्रुतिश्च द्विविधा। वैदिकी तान्त्रिकी चेति। In later times, however, there seems to have arisen a school which held that the Āgama was inferior to, and less authoritative than the Nigama and that the Āgama path was only for those who were not equal to treading the Vedāntic path. It is to refute this view that, about ten centuries ago, Śrī Yāmunācārya, the father of the Vaiṣṇava Viśiṣṭādvaita school of Śrī Rāmānuja, seems to have found it necessary to write his famous work, the *Āgama-prāmāṇya*, for upholding the view that Āgama is as authoritative as the Nigama or Veda—a view acceptable to all the three great Ācārya-s—Śrī Saṃkara, Śrī Rāmānuja and Śrī Madhva—so far as we may infer such a view from the fact that they were the greatest Vedāntin-s as well as the most devout followers of the Āgama path. It is this fact that has been referred to in the following statement of the late P. T. Srinivasa Iyengar:

'The influence of the Āgama-s or Tantra-s, as they are more familiarly known, on Indian life has been profound. The living Hindu religion of today from Cape Comorin to the remotest corners of Tibet is essentially Tāntric. Even the few genuine Vedic rites that are preserved and are supposed to be derived straight from the Veda-s, e.g. the *saṃdhyā*, have been

modified by the addition of Tāntric practices. Equally profound has been the influence of the Āgama-s on the development of Vedānta philosophy. Śaṃkara was a professed Śākta and his Advaita exposition of the Vedānta, though overtly independent of the Śākta Āgama-s, is influenced by Tāntric theories and his discipline by Tāntric practices. Rāmānuja who, according to Dr. Thibaut, expounds a less forced form of Vedānta and more near to the ideas of Bādarāyaṇa, the author of the *Vedānta Sūtra-s*, than Śaṃkara, was a Vaiṣṇava and regarded the Vaiṣṇava Āgama-s as authoritative, though he too seldom quotes them to support his exposition. Madhva is so much under the Āgama influence that his *Bhāṣya* is but a string of Āgama texts with a few words thrown in here and there to connect them.'

Subject-Matter

As regards the general contents of Āgama literature, the subject-matter is generally dealt with under four heads, namely *jñāna* (knowledge which is Release or *mukti*), *yoga* (concentration on one subject), *kriyā* (Action—including all actions from laying the foundations of the temple to the completion of the sacred edifice and the installation of the images therein, according to prescribed rules) and *caryā* (performance of daily worship, other rites, rituals, and festivals, etc. according to prescribed methods). Though this division into four *pāda-s* or sections is the general plan,

there is considerable variation in the different works in respect of the stress laid on and the proportion of space devoted to a particular section or sections. In many works, it is the practical portion, namely the *kriyā-* and *caryā-pāda-s* that are dealt with at great length. So far as the teaching regarding the ultimate reality is concerned, all schools agree in postulating the existence of three realities (or *tattva-s*): (1) a Supreme Being, (2) individual souls, (3) objective universe. The names given to these three ultimate realities or *tattva-s* differ in different schools, but the doctrine of *tattva-trayam* is accepted by all schools. Likewise, they all agree in holding that the world is a reality and not *mithyā* (unreality). The view regarding the unreality of the world as postulated by *māyāvādin-s* is absent from the philosophy of the Āgama-s. Bhakti, personal devotion to the world-mother or world-father or world-mother and father (*daṃpatī-jagatāṃpatī*), is another feature that characterizes all the Āgama schools. To quote again from the late P. T. Srinivasa Iyengar:

'The root of this attitude of Bhakti to a Supreme Being can be traced to that spirit of the vedic Ṛṣi-s, which made them praise as the Highest, whatever God, high or low, they happened to invoke at any time—the spirit which Max Müller has labelled Henotheism. The development of the Āgama schools gave a great impetus to Bhakti by concentrating the attention on one Deva and this resulted in an extreme development of Bhakti, a devotion that expressed itself in an absorbing love—a complete self-surrender. . . . This devotional

movement has, as in other countries, given a great stimulus to Art; Temple architecture, especially in Southern India, and Lyric (devotional) poetry, especially Sanskrit, Tamil and Hindi have reached a high order of perfection. . . . Music, Dancing (*nāṭya*) and gesticulation (*abhinaya*) have also been evolved under the influence of religious devotion.'

As regards the significance and import of the word *pāñcarātra*, several views have been propounded. These have been discussed on pages 24 to 26 of Dr. Schrader's *Introduction to the Pāñcarātra*. His conclusion is that the name 'Pāñcarātra' is traceable to the central doctrine of this school which has reference to 'the Pāñcarātra Sattra of Nārāyaṇa [spoken of in *Śatapatha-brāhmaṇa*, XIII. 6. 1] interpreted philosophically as the fivefold self-manifestation of God by means of His Para, Vyūha, Vibhava, Antaryāmin, and Arcā forms. This would well agree with the statement of the *Ahirbudhnya Saṃhitā*, at the end of the eleventh Adhyāya, that the Lord Himself framed out of the original Śāstra "the system (*tantra*) called Pāñcarātra describing His [fivefold] nature [known] as Para, Vyūha, Vibhava, etc."' [i.e. Antaryāmin and Arcā]. He also states that, in regard to the topics dealt with in the Pāñcarātra-śāstra in general, 'the scientific student will probably find it best to distinguish the following ten:

(1) Philosophy;
(2) Linguistic occultism (*mantra-śāstra*);
(3) Theory of magical figures (*yantra-śāstra*);
(4) Practical magic (*māyā-yoga*);

(5) Yoga;
(6) Temple-building (*mandira-nirmāṇa*);
(7) Image-making (*pratiṣṭhā-vidhi*);
(8) Domestic observances (*saṃskāra*, *āhnika*);
(9) Social rules (*varṇāśrama-dharma*);
(10) Public festivals (*utsava*).'

As has been stated already, the Pāñcarātra literature, like the literature of the Āgama-s generally, has not yet been studied by the generality of modern Orientalists and critical scholars—Indian and European—to the same extent and in the same scholarly way that the literature of the well-known six schools of philosophy (including the Vedānta) have been. The Āgama-s enshrine a system of philosophy which has certain special and unique features distinct from those found in the schools of Vedānta and other well-known Darśana-s or schools of philosophy. In regard to the philosophy of the Pāñcarātra system, it was Dr. Schrader, who undertook, for the first time, a critical study of all available literature on the subject and published the monumental reference-work already mentioned, namely *Introduction to the Pāñcarātra.* A masterly exposition is contained on pages 27 to 93 of this publication, where the subject is dealt with under the following six heads, and to which those interested are referred for details:

(1) Nights and days of Nārāyaṇa (The Supreme Reality);
(2) Higher or 'Pure' creation (Evolution: First stage);

(3) Intermediate creation (Evolution: Second stage);
(4) Lower Primary creation (Evolution: Third stage);
(5) Secondary or 'Gross' creation;
(6) Nature and destiny of the soul.

Āgama Literature

The Āgama-s have generally been treated as *rahasya* (secret, esoteric or occult science). Of the many works mentioned as the authoritative scriptures of these schools—108 Pāñcarātra Āgama-s, 28 Śaiva Āgama-s and 77 Śākta Āgama-s are so mentioned—only a few have been printed so far. The names of many others quoted in certain commentaries on extant Saṃhitā-s have not yet become available even as manuscripts.

Each of the three schools—Śaiva, Śākta, and Vaiṣṇava—have further divisions and sub-divisions (Upa-Āgama-s).

Śaiva Āgama-s

The literature of the Śaiva school is intimately related to that of the Śākta school. The school is designated as 'Śaiva' because the name given therein to the Supreme Being is 'Śiva' regarded as the World-Father, the final Cause of the Universe. Under the Śaiva Āgama (also known as the Maheśvara Āgama) come the following well-known divisions:

1. *The Pāśupata School.* The *Paśupati-sūtra-s* and writings attributed to Haradattācārya and Lakulīśa (or Nakulīśa) are considered as the authoritative works of this school.

2. *The Siddhānta or Śaiva Siddhānta School.* This is the living religion of a considerable section of Tamilians in South India. Among the authoritative works of this school are the well-known twenty-eight Śaiva Āgama-s, Nīlakaṇṭha's *bhāṣya* on the *Vedānta-sūtra-s* (usually referred to as Śaiva Viśiṣṭādvaita) and an extensive literature in Tamil written during the last 1500 years or more by Śaiva Ācārya-s of the Śaiva Siddhānta school. Among the twenty-eight Śaiva Āgama-s, the *Kāmika*, *Kāraṇa*, *Suprabheda* and *Vāthūla* are considered specially authoritative.

3. *The Pratyabhijñā School of Kashmir.* Among the authoritative works of this school are the *Śiva-sūtra-s* of Vasugupta, *Spandakārikā* of Kallaṭa, *Śivadṛṣṭi* of Somānandanātha and the *Pratyabhijñā-sūtra* of Utpala. (The *Pratyabhijñāhṛdaya* of this school was published in 1938 as No. 19 of the Adyar Library Series.)

Śākta Āgama-s

This school is designated as 'Śākta' because the name given herein to the Supreme Being is Śakti, regarded as the World-Mother. Among the foundational works of this school is the *Śakti-sūtra-s* from which quotations are cited by Bhāskararāya in his commentary on the *Lalitāsahasranāma*—a very popular work on

the thousand names of the World-Mother designated as Lalitā. As has been stated already, Sir John Woodroffe and his collaborators in Bengal have published a number of Tantra-s of this Āgama. Under this School (also known as Devī Āgama) come the five Śubhāgama-s, sixty-four Kaulāgama-s and eight Miśra Āgama-s. The *Saundaryalaharī*, attributed to Śrī Śaṃkarācārya, a popular work in use for daily devotions and *upāsanā*, belongs to this school. An authoritative edition of this work by the late Pandit S. Subrahmanya Sastri of the Adyar Library was published by The Theosophical Publishing House, Adyar. He also edited another popular work of this school, the *Varivasyārahasya* of Bhāskararāya (with the author's own commentary), published in 1941 as No. 28 of the Adyar Library Series.

Vaiṣṇava Āgama-s

This school is designated as 'Vaiṣṇava' because the name given herein to the Supreme Being is 'Viṣṇu', 'Vāsudeva' or 'Nārāyaṇa', regarded as the World-Father, or Śrīman Nārāyaṇa where Śrī and Nārāyaṇa are regarded as one—World-Father and Mother.

Under the Vaiṣṇava Āgama-s come the two schools of Vaikhānasa and Pāñcarātra Āgama-s which govern temple-worship in Viṣṇu temples. The present publication is a work of the Pāñcarātra school. The emphasis in Vaikhānasa and Pāñcarātra rituals of worship is stated to be on Vedic and Tāntric forms respectively.

The origin of the Vaikhānasa Āgama-s is attributed to Vikhanas or Brahmā himself who revealed the Śāstra through his four disciples Atri, Marīci, Kāśyapa and Bhṛgu, each of whom wrote a Saṃhitā of his own. Of these, the *Atri-* and *Marīci-saṃhitā-s* are already printed and published by the authorities of the Śrī Veṅkaṭeśvara temple at Tirupati where worship is according to the Vaikhānasa Āgama. The *Bhṛgu-saṃhitā* also is expected to be soon published by the same authorities. Further, a number of works of this School—about ten in number—have been published mainly in Telugu script, in the Vaikhānasa Granthamālā Series, Madras. A work under the title of *Vaikhānasa-āgama* and attributed to Marīci was edited by K. Sambasiva Sastri and published in 1935 as No. 121 in the Trivandrum Sanskrit Series. It is interesting to note that Śrī Vedānta Deśika, the celebrated author of the present work on the Pāñcarātra school (of which he was a devoted follower) has written a work about the Vaikhānasa Āgama also. This work is entitled *Sajjanavaibhava*.

As regards the literature of the Pāñcarātra system, Dr. Schrader gives a synopsis of no less than 215 Saṃhitā-s, listed as works of this school (vide pp. 6 to 11 of his *Introduction to the Pāñcarātra*). He also adds: 'There are further a number of Saṃhitā-s quoted or mentioned by name which seem to be different from those of the lists. . . . A complete list should some day reveal many more names.' Only eleven of these were available to Dr. Schrader in print when he published

his *Introduction to the Pāñcarātra* in 1916. Of these, he gives the following details on pages 12 and 13:

'The editions of Saṃhitā-s, most of which are now not easily obtained, are the following eleven:

1. *Īśvara Saṃhitā*, Telugu, Sadvidyā Press, Mysore, 1890, Yogi Pārthasārathi Aiyyaṅgār.

2. *Kapiñjala Saṃhitā*, Telugu, Kalyāṇa-kumāra-vilāsa Press, Tirukkovalūr, no year, Yogi, etc. (see 1).

3. *Parāśara Saṃhitā*, Telugu, Vāgīśvarī Mudrākṣara Śālā Press, Bangalore, 1898, Iyuṇṇi Rāghavācārya.

4. *Pādma Tantra*, Telugu, 1891, rest as in 1.

5, 6. *Bṛhad Brahma Saṃhitā*: (5) Telugu, Śrī-veṅkaṭeśvaranilaya Press, Tirupati, 1909, no name; (6) Devanāgarī; Ānandāśrama Press, Poona, H.N. Apte.

7. *Bhāradvāja Saṃhitā*, Telugu, no year, rest as in 1.

8. *Lakṣmī Tantra*, Telugu, 1888, rest as in 1.

9. *Viṣṇutilaka*, Telugu, Bangalore, 1896, Rāghavācārya.

10. *Śrīpraśna Saṃhitā*, Grantha, Maṅgalavilāsa Press, Kumbakonam, 1904, J. Rāmasvāmi Bhaṭṭācārya.

11. *Sāttvata Saṃhitā*, Devanāgarī, Sudarśana Press, Conjeeveram, 1902, P. B. Anantācāriar.

[A portion of the *Ahirbudhnya Saṃhitā* in Telugu characters is not worth description.]

With the exception of *Bṛhad Brahma Saṃhitā* all of these need re-editing, a critical edition of 4, 8, and 11 being particularly desirable.'

A few additions have been made since then. These are the *Ahirbudhnya Saṃhitā* published as No. 4 of the Adyar Library Series, *Jayākhya Saṃhitā* and *Parama*

Saṃhitā published as Nos. 54 and 81 in the Gaekwad's Oriental Series.[1]

The origin of the Pāñcarātra Āgama is traced to the Supreme Being, Śrīman Nārāyaṇa, who is stated to have revealed the Śāstra to Nārada, Śāṇḍilya and other Maharṣi-s, through Sanaka and other Great Ones residing in Śvetadvīpa, 'The White Island'. In any case, it is held that references to Pāñcarātra occurring in the *Chāndogya-upaniṣad*,[2] *Śatapatha-brāhmaṇa*,[3] *Rāmāyaṇa*,[4] and *Mahābhārata*,[5] point to the great antiquity of this Śāstra.

[[1] A Devanāgarī edition of the *Lakṣmī Tantra* (No. 8) has also been brought out as Adyar Library Series No. 87.]

[2] ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमथर्वणवेदं चतुर्थम्, इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यम् एकायनम् . . . . इति (VII. 1.)

'Oh! Sanatkumāra, I have learnt the *Ṛgveda*, *Yajurveda*, *Sāmaveda*, *Atharvaṇa*, ... Ekāyana, etc.' The term 'Ekāyana' is taken to mean Pāñcarātra.

[3] स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत् ।

Śatapatha-brāhmaṇa, XIII. 6. 1. 1.

[4] पुराणैश्चैव वेदैश्च पाञ्चरात्रैस्तथैव च ।
ध्यायन्ति योगिनो नित्यं क्रतुभिश्च यजन्ति तम् ॥

Rāmāyaṇa, Uttarakāṇḍa, Sarga 7, verse 16.

[5] सांख्यं योगं पाञ्चरात्रं वेदारण्यकमेव च ।
ज्ञानान्येतानि ब्रह्मर्षे लोकेषु प्रचरन्ति ह ॥

Mahābhārata, Sāntiparvan, chap. 359, verse 1.

The whole section of this Parvan called the Nārāyaṇīya (chaps. 344-61) has references to this topic.

इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
सांख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥
नारायणमुखोद्गीर्णं नारदोऽश्रावयत् पुरा ।

ibid., Śāntiparvan, 348.62-3.

There are also references in ancient works like the above to the Sāttvata and Bhāgavata schools of the Vaiṣṇava Āgama; but, in his *Śrībhāṣya*, the great commentary on the *Vedānta-sūtra-s*, Śrī Rāmānuja treats the three terms—Bhāgavata, Sāttvata and Pāñcarātra—as being almost synonymous.

The Author

The author of the present publication is Śrī Veṅkaṭanātha, the thrice-greatest Ācārya, reverently referred to by his devoted followers as Vedānta Deśika or Nigamānta Guru, and well known to fame under the titles of Kavitārkikasiṃha, Vedāntācārya and Sarvatantrasvatantra: 'Master of Sciences, Arts, Crafts and all other branches of knowledge'. The most erudite scholar of his time, both in Sanskrit and Tamil lore; the composer of many mellifluous and soul-stirring hymns; brilliant logician and controversialist; the author of exquisite poetry and superb prose; a dramatist of unique excellence; the profoundest philosopher of his age; an incomparable expounder and teacher; a *jñānin* wondrously wise; a *bhakta* beloved of the elect; a *prapanna* and saint, adored by his followers as God's own, our author was a versatile genius and a literary luminary of the first order who lived a full and hallowed life, extending over a century from A.D. 1268-9 to A.D. 1369-70. An excellent and concise account of his life and works has appeared in vol. II of the *Cultural Heritage of India* in the article on 'The Historical

Evolution of Śrī Vaiṣṇavism in South India' by Sri V. Rangacharya, to whom I am indebted for the following extract[1]:

'In the history of Vaiṣṇavism the name of Vedānta Deśika (or Veṅkaṭanātha) is second only to that of Rāmānuja. He was the son of Śrī Anantasūri of Tuppil near Conjeevaram, by Tōtārambā, the sister of Ātreya Rāmānuja or Kiḍāmbi Appiḷḷār, and was born in A.D. 1269. Tradition regards him as the incarnation of the bell of the Lord of Tirupati. Educated and trained by his uncle, he mastered all known religious literature by his twentieth year, and entered the life of a householder. From about 1290 to 1369, that is, for more than three quarters of a century, Vedānta Deśika enriched the Vaiṣṇava world with his teachings and writings. Spending his days as a poor and resigned householder at Tiruvahīndrapuram (near Cuddalore), Conjeevaram, Srirangam (where he successfully defended Viśiṣṭādvaita from the attack of rivals), Mysore, and elsewhere, he obtained a reputation which led to his own apotheosis in course of time. It is not possible here even barely to enumerate his writings, which number more than a hundred. They are characterized by versatility, beauty of style and thought, ethical fervour, and deep spiritual insight. As a poet, philosopher and thinker, as a controversialist and popularizer, he was equally great. His works were both in

[1] pp. 96-8. This extract has since been revised by the author at my request.

Sanskrit and Tamil and included original compositions as well as commentaries. They can be divided into nine headings or classes: (1) Panegyrics of a devotional character on different deities or Ācārya-s; (2) Treatises in elaboration of the Viśiṣṭādvaita system; (3) Works in Tamil and Sanskrit, reconciling the teachings of the Aḻvār-s with those of the *prasthānatraya*, (4) Secret doctrines of Vaiṣṇavism; (5) Original Tamil poems on various subjects; (6) Epic poems in Sanskrit; (7) Dialectical works directed against rival schools; (8) Treatises on practical daily routine and (9) Miscellaneous treatises. The first set includes the *Garuḍadaṇḍaka*, *Garuḍapañcāśat*, *Hayagrīva-stotra*, *Devanāyakapañcāśat*, *Gopālaviṃśati*, *Śrīstuti*, *Varadarājapañcāśat*, *Raghuvīragadya*, *Yatirājasaptati* (on Rāmānuja), *Abhītistava*, and fifteen other works. Amongst the philosophic treatises on Ubhaya-Vedānta may be mentioned the following: *Adhikaraṇa-darpaṇa*, *Gītābhāṣya-tātparya-candrikā*, *Vedārthasaṃgraha-vyākhyāna*, *Bhāṣya* on *Īśāvāsya-upaniṣad*, *Nigamaparimaḷam*, *Dramiḍopaniṣat-tātparya-ratnāvali*, *Tattvaṭīkā* (an extensive gloss on the *Śrībhāṣya*), *Adhikaraṇa-sārāvali* (a series of Sanskrit verses summarizing the discussions of the various sections of the *Vedānta-sūtra-s*), *Nyāyapariśuddhi* and *Nyāyasiddhāñjana* (textbooks of Viśiṣṭādvaita logic), *Seśvara-mīmāṃsā* (a commentary on Jaimini's work tracing the relationship between the Pūrva and Uttara Mīmāṃsā-s and refuting the common theory that the former is atheistic), and *Tattvamuktākalāpa* (an elaborate and critical discussion of the nature of the universe in the light of the Viśiṣṭādvaita philosophy, together with

an explanatory gloss on it called *Sarvārthasiddhi*). Deśika's lectures on the ideals and daily practices of Śrīvaiṣṇavism were embodied in the allied treatises of *Saccaritra-rakṣā*, *Rahasya-rakṣā*, *Pāñcarātra-rakṣā* (the present publication), *Nikṣepa-rakṣā*, *Gītārthasaṃgraha-rakṣā*, etc. which remain even today the most classical and authoritative works on the subject. In explanation of the *mantra-s* (which, together with the *bhāṣya-s* and the *prabandha-s*, form the triple basis of Śrīvaiṣṇavism) he wrote, in the Maṇipravāḷa style, the *Tattva-padavī*, *Rahasya-padavī*, *Tattva-navanīta*, *Rahasya-navanīta*, *Tattva-ratnāvalī*, *Parama-pada-sopāna*, *Rahasya-traya-sāra*, and twenty-five other works, thereby clearly analyzing, elaborating, and strengthening the views of Rāmānuja. For the sake of lay people he wrote the series known as *Mummaṇikkovai*, *Panduppā*, *Kaḻalpā*, *Ammānaippā*, *Ūśalpā*, *Eśalpā*, *Aḍaikkalappattu*, etc. In his *Śatadūṣaṇī* he refuted Advaitism from many standpoints. He also composed the Vedāntic drama *Saṃkalpa-sūryodaya*. It consists of ten Acts and is unrivalled in allegorical literature for dignity, grandeur, and intellectuality. Deśika further composed the Kāvya-s of the *Haṃsa-saṃdeśa*, and *Yādavābhyudaya*. In the name of the first of these works there is a significance. The *haṃsa* (swan) was the form in which Viṣṇu taught the Pāñcarātra doctrine. The last-named work is a fine and elegant poem which won the admiration of the renowned Appaya Dīkṣita in the sixteenth century, and made him compose a valuable commentary on it. The *Pādukāsahasra* is a poem of one thousand verses on the Lord's lotus-feet, or rather

his wooden sandals. Deśika also composed, in addition to his original *prabandha-s* (*Deśika-prabandha*) in Tamil, an elaborate commentary called the "Seventy-four Thousand", which is lost. Amongst the miscellaneous works of the great saint, mention may be made of the *Subhāṣita-nīvī* and other ethical treatises written for a chief of the Āndhra country, the *Śilpārthasāra* on art and architecture, the *Rasa-bhaumāmṛta* and *Vṛkṣabhaumāmṛta* on medicine, and the *Vairāgyapañcaka* which he addressed to Vidyāraṇya in praise of resignation when he was pressed to come to Vijayanagar under the sunshine of royal patronage. It is not surprising that Vedānta Deśika was called in his own age Kavitārkikasiṃha, the lion of poets and philosophers, and Sarvatantrasvatantra, the master of all science and knowledge. Many incidents can be cited to show the innate beauty of character of this ideal saint, scholar and man. Not the least of his services was his saving the *Śrutaprakāśikā* from the chaos which followed the sack of Srirangam in 1327. This is the reason why his name as Vedāntācārya is invoked by all Śrīvaiṣṇava-s without sectarian bias in beginning the study of the *Śrībhāṣya*.'

Manuscript Material

In preparing the text of the present edition, six palm-leaf manuscripts and five printed editions were secured for the purpose of collation and critical examination. All were found to contain many scribal and other errors. Of the printed editions, three were in

Grantha characters, one in Telugu and one in Devanāgarī. All the Grantha editions, though printed at different times, give almost the same readings. The Telugu edition gives some variant readings and the text contains fewer errors than the texts of the Grantha editions. The help obtained from the Devanāgarī edition was found to be very limited. While the editors have selected for their text the readings which seemed to them best, they have also given in footnotes variant readings for the purposes of comparison and examination by other scholars. The following is a summary of the description of collated texts:

1.[1] *ka.* Printed in Grantha characters in Vilambi Saṃvatsara (Kali 4999, A.D. 1899). On the front-page, it bears the inscription: शंखपुरं राघवाचार्यपरिशोधितपुस्तकानुसारेण मुद्रितः। Found to contain many mistakes.

2. *ka* (a). Printed edition in the Adyar Library in Grantha script, published sixteen years earlier than *ka* in the Citrabhānu Saṃvatsara (Kali 4983, A.D. 1882-83) in Cennapuri in the Vyavahārataraṅgiṇī Press. As in the case of the previous edition, the front-leaf bears the inscription: शंखपुरं राघवाचार्यैः परिष्कृतशुद्धप्रतिवत् सम्यक् परिष्कृत्य मुद्रितोऽयं ग्रन्थः. Almost all the corrections given in the errata of the edition designated *jha* have been incorporated in this edition.

[1] This belongs to Sri T. Venugopalacharya, the Joint Editor. Sri M. Duraiswami Aiyangar, the editor, has also a copy containing almost identical readings. Hence, these two copies are taken as one.

3. *kha.* Palm-leaf MS. procured from the Govt. Oriental MSS. Library, Madras. No. D. 5280. Good Writing. This seems to have been copied about 92 years ago by one Tirumalai Vedāntarāmānujācārya on palm-leaves in only twelve days. At the end of the MS., it is written: ४९५० कल्यब्दे सौम्यवर्षे कार्तिकमासस्य पञ्चदशेऽह्नि लेखनमारभ्य तस्य मासस्य सप्तविंशे दिवसे एकादशीतिथौ वृषभलग्ने लेखनसमापनं कृतम्।

श्रीपाञ्चरात्ररक्षा लिखिता श्रुत्यन्तलक्ष्मणाख्येन ।
पठितव्या द्विजवर्यैः दातव्या तत्समक्षमेवेयम् ॥

Comparing the mistakes found in the manuscript with those found in the printed editions, it looks as though this MS. was used as the basis of the printed editions. The MS. is undamaged and almost complete. In three or four places, a few words are found missing either through the mistake of the scribe or through the deficiency in the original MS. of which this is a copy.

4. *ga.* Palm-leaf MS. obtained from the Govt. Oriental MSS. Library, Madras; bears the shelf-number (M. 49-1) D. 5281. Complete. It is not known when and by whom it was copied. It may either be of the same age as *kha* or slightly later than that. There is not much difference in readings between this and *kha.* The traditional colophon इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य. . . . is found neither at the end nor elsewhere in the manuscript.

5. *gha.* Palm-leaf manuscript obtained from the Govt. Oriental MSS. Library, Madras, No. R. 4227. Comparing the leaves and writing of this MS. with

those of *kha* and *ga* which were copied about a hundred years ago, it looks as though this MS. is older by about 300 years. Fortunately, till now its leaves have neither been perforated by insects, nor worn out with age. The present edition is based mostly on the readings of this MS. which were found to be the best available. Many acceptable readings found here are not found in other MSS. or printed editions.

6. *ṅa.* Fairly old; belongs to the Govt. Oriental MSS. Library, Madras; written on palm-leaves; shelf-number M. 34-3; generally resembles *gha* in readings. From the damaged state of some leaves, it seems to be older even than *gha.* Several folia at the beginning are missing, and some are injured at the corners. The letters are slightly indistinct. This MS., which was apparently not accessible to earlier editors and which has already undergone decay due to age, was fortunately secured in time for the good readings given therein to be utilized in the present edition.

7. *ca.* Printed twenty-three years ago (A.D. 1919) at Bangalore in Telugu characters by Tūppal Veṅkaṭā-cārya. In point of readings as well as the style of printing, this is somewhat better than the Grantha editions noticed before.

8. *cha.* Palm leaf MS. obtained from the Govt. Oriental Library, Mysore, No. 2498. Clearly written; complete; resembles *gha* and *ṅa* very much in readings. The name of scribe and date of writing not known; perforation by insects has just set in; this must have been copied later than *gha* and *ṅa.*

9. *ja*. Palm leaf MS. obtained from the Govt. Oriental Library, Mysore, No. 3028. Incomplete; time of copying and name of scribe not noted. About the end of the second Adhikāra which ends: 'विस्तरेण चाह योगमन्त्रे दक्षः। तत्र चैव सारः प्रोक्तः। सर्वोपाधि . . . . '; some lines are missing.

10. *jha*. From what is known so far, this appears to be the first printed edition of the *Pāñcarātrarakṣā*. It was edited by Veliyanūr Śaṅkhapuram Śrī Rāghavācārya and Koṇḍamūr Koyiluṇṇi Śrī Rāghavācārya, and printed, at the request of Kumbhakoṇam Taṭṭai Śrī Kṛṣṇamācārya, by Māḍapūṣi Pārthasārathyācārya in Vikrama Saṃvatsara (A.D. 1880) in Madras in the Vyavahārataraṅgiṇī Press. Printed over sixty years ago, this seems to have formed the basis for the Grantha editions mentioned before. A list of errata of eight pages is added at the end. Still the credit for bringing out the first edition of the *Pāñcarātrarakṣā* must go to Śaṅkhapuram Rāghavācārya.[1]

11. Devanāgarī edition printed at Brindāvan by Dharaṇīdhara Śāstri and Śrīdharācārya.

In every one of the available manuscripts and editions noted above, there is a uniform break in the third Adhikāra after the words सर्वेषामन्ततो भगवत्प्राप्तिः समानाविकल्पानामपि भागवतानाम् . . . , in the topic relating to *ijyā* (worship and sacrificial rites). Naturally, this is a matter which has caused deep disappointment and regret to our editors and also to myself as I had hoped

[1] This book was obtained from Conjeevaram Śrī Tāyārsannidhi Varadācārya.

that the patient and devoted labours of our editors would be rewarded by the discovery and restoration of the missing portion dealing with so vitally important a topic as *ijyā*. We hope and pray that further research may soon lead to the discovery of the precious find.

For further details, those interested, are referred to the masterly introduction in Sanskrit written by the editor, Sri Vaidyaratna Pandit M. Duraiswami Aiyangar, wherein will also be found the details of certain special features which are calculated to make this edition specially valuable to critical students and scholars. There is one valuable feature, however, which I must mention here. It relates to a practice of our ancient authors which has been of some disadvantage to modern students. In regard to many quotations cited as authoritative texts (*pramāṇa-vākya-s*) the ancient scholars seemed to have taken for granted that the authorship of such *vākya-s* would be so well known to other scholars as not to require any specific mention. This may not have been a disadvantage so long as contemporary scholars carried on the practice of committing to memory an incredibly large number of authoritative texts and were, in fact, living and walking libraries wherefrom reference to any authoritative passage could be obtained automatically and with the greatest ease from the mere mention of the text under reference. In modern times, the race of such literary giants is fast becoming extinct due to various causes, so that modern scholars find it difficult to trace the original sources of many of the passages quoted in ancient

writings. In regard to authoritative passages quoted in the present publication, our author has followed the ancient practice and has not given specific references to original sources in many instances. It speaks volumes for the patient industry and scholarly zeal of our editors that they have been able to trace out the original sources of as many as ninety-five per cent of the passages cited. The results of this stupendous labour are incorporated in the Indices printed at the end of the work. It is difficult for me to find words to express my deep gratitude to Pandit Duraiswami Aiyangar for the superb manner in which he has performed his labour of love and for the vast erudition, great enthusiasm and the incomparable devotion which he has brought to bear on the work of editing this publication. Sri Duraiswami Aiyangar bears with distinction the title of Śrī Deśika Darśana Dhurandhara bestowed upon him by learned pandits in recognition of his eminent services in spreading the message of Śrī Vedānta Deśika, the author of the present publication. Naturally, the work of editing was undertaken by him in the spirit of a pious devotee preparing a worthy offering to be lovingly placed at the feet of his master, Nigamānta Guru of hallowed memory. Where *jñāna* (knowledge and wisdom) worked in happy union with *śraddhā* (reverence and faith) and *bhakti* (devotion), as in this case, the result was bound to be an offering well worthy to be placed at the feet of the Master; and so, it has been, as discerning readers may see for themselves. We were also fortunate in our Joint Editor, Sri Vedanta Siromani

Pandit T. Venugopalacharya eminently qualified for his role, not only by his learning and devotion but also by his past services in spreading the message of the Master, which have earned for him the title of Śrī Deśika Darśana Dhurandhara—a title which, as I have already stated, our Editor bears with great distinction and appropriateness. To both of them, I tender, once again, my grateful thanks. I also join them in laying this offering at the feet of the Master to whom, I am sure, they would wish me to render respectful homage in terms of the following verses sanctified by constant and continual usage through hundreds of years:

रामानुजदयापात्रं ज्ञानवैराग्यभूषणम् ।
श्रीमद्वेङ्कटनाथार्यं वन्दे वेदान्तदेशिकम् ॥
श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।
वेदान्ताचार्यवर्यो मे संनिधत्तां सदा हृदि ॥
कवितार्किकसिंहाय कल्याणगुणशालिने ।
श्रीमते वेङ्कटेशाय वेदान्तगुरवे नमः ॥

उपोद्घातः

श्रीमद्वेदान्तदेशिकैः प्रणीतेषु शताधिकेषु ग्रन्थेषु प्रायः पञ्चषा एव परिष्कृतया रीत्या मुद्रणमधिगत्य सहृदयानां दृष्टिपथं रञ्जयन्तीति जानन्त्येव बहवः। श्रीवैष्णवानां, विशिष्य शुद्धसात्त्वतसंप्रदायमार्गपराणाम् उपजीव्यतया विद्यमानान् पाञ्चकालिकधर्मपरामर्शपरान् विषयानशेषानप्यधिकृत्य श्रीनिगमान्त-गुरुणा निबद्धोऽयं श्रीपाञ्चरात्ररक्षाग्रन्थः सपरिष्कारं नागराक्षरैर्नैतावता संमुद्रितः। अवैमश्च त्रिवारं ग्रन्थाक्षरैः, सकृदान्ध्रलिपिभिः, सकृन्नागराक्षरैश्च मुद्रितोऽयं ग्रन्थ इति; परं तु सर्वेऽपि ते कोशाः किंचिदुच्चावचतया परस्परं सौभ्रात्रम् अपभ्रंशसंवलितत्वे सुतरामावहन्तीति तेषां पठनात् कृतमतयः प्रभवन्त्यवगन्तुम्। कतमं मातृकाग्रन्थमवलम्ब्य, कति च मातृकाकोशान् निरीक्ष्य कोशास्ते मुद्रिता इति तच्छोधकैः तत्प्रकाशकैर्वा किमपि नैव सूचितम्। संविधाने वा तैः प्रकाशकैः किंचिदपि नैवासीत् आदृतः परिश्रमः। अतस्तदिदं समालोचित-वद्भिरस्माभिः ग्रन्थस्यास्य सम्यङ् मुद्रणे आविष्करणे चाङ्गीकृतः समुद्यमः।

श्रीपाञ्चरात्ररक्षाया अस्याभिनवमुद्रणस्योपक्रमात् पूर्वं विभिन्नेषु कालेषु विभिन्नैर्व्यक्तिविशेषैर्विलिखितानां विविधानां चिरंतनानां मातृकाकोशानाम् उपद्वादशानां परामर्शद्वारा लेखकप्रमादजनितदोषपरिहाराय, पाठभेदानां परिशीलनपुरःसरं संयोजनाय, संस्कारान्तराणां विविधानां निर्वहणाय च यथा-शक्त्यादृतः परिश्रमः। अस्य संस्करणायोपयुक्तेषु पुरातनेषु कोशेषु खसंज्ञिते कोश एवान्ततस्तल्लेखनकालो विलिखितः। श्रीपाञ्चरात्ररक्षाया मुद्रणोद्यतेन

केनापि अस्मदुपयुक्तेषु कोशेषु अतीव प्राचीनौ घङसंज्ञितौ कोशौ नोपयुक्ताविति वक्तुमुपपद्यते; यतस्तयोर्दृश्यमानाः समिचीनपाठाः न मुद्रितचरेषु कोशेषु क्वचिदप्युपलभ्यन्ते। अस्माभिः घसंज्ञितस्य कोशस्य पाठरीतिरेव कोशान्तरीयपाठेभ्योऽपि प्रशस्तेति समालोच्यात्र बहुषु स्थलेष्वङ्गचकारि।

अथात्र ग्रन्थविषयस्य किंचिदिव परामर्शाय प्रयतामहे। किमिदं पाञ्चरात्रशास्त्रं नाम? कुत इदं प्रवृत्तम्? क एतस्य कर्ता प्रवर्तको वा? इति बहवः पृच्छन्ति। पञ्चकालपरायणा भागवताः पाञ्चरात्रशास्त्रप्रतिपादितान् विधीन् अनुरुध्यैव वैदिकानि श्रीवैष्णवसंप्रदायमूलभूतानि नित्यकृत्यानि निर्वर्तयन्तीति नूनमिदं बहूनां न विदितम्। पाञ्चरात्राह्वयस्य शास्त्रस्य प्रथमरचयिता चोपदेष्टा च श्रीमान् नारायण एवेति नैकधा लिखितपठितमेव प्राक्तनैः परमर्षिभिः परमाचार्यैश्च। भगवता प्रणीतमिति भगवत्सेवाप्रकारप्रतिपादकमिति च हेतोः पाञ्चरात्रमिदं भगवच्छास्त्रमिति तदभिज्ञैरभिधीयते। "प्रवक्ता छन्दसां वक्ता पञ्चरात्रस्य यः स्वयम्" इत्यादिभिः श्रीसूक्तिभिः पञ्चरात्रमिति श्रुतिसदृशप्रामाण्यं शास्त्रं किमपि विद्यत इति, तस्य च भगवान् श्रियः पतिरेव स्वयं रचयितेति च शक्यमवगन्तुम्। भगवता नारायणेन भक्त्युपनताय नारदाय प्रथमतः शास्त्रमिदमुपदिष्टमिति, तस्माच्च महर्षिपरंपरया प्रचारमध्यगच्छदिति च

"इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम्।
सांख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम्॥
नारायणमुखोद्गीर्णं नारदोऽश्रावयत् पुरा।"

इति महाभारतवचनेन (शान्तिपर्व, ३४८-६२, ६३) ज्ञायते। तथा भगवदुपदिष्टमिदं शास्त्रं 'सात्त्वतशास्त्रम्' इति संज्ञान्तरमप्यावहति। तस्यैतस्य

संज्ञान्तरस्य ईश्वरसंहितादिषु प्रयोगः परिदृश्यते[1] । अत एव च शास्त्रमिदमवलम्ब्य ये धर्मान् अनुतिष्ठन्ति ते पाञ्चरात्रिका इति, भागवता इति, सात्त्वता इति च व्यवह्रियन्ते । पाञ्चरात्रिकेण विधिना ये अनन्यदेवता अनन्याभिसंधयश्च वासुदेवमाराधयन्ति ते एकान्तिन इति परमैकान्तिन इति च व्यवह्रियन्ते[2] ।

पाञ्चरात्रमिदं श्रुतिमूलकमिति, विशिष्य चैकायनश्रुत्युपबृंहकमिति च सिद्धान्तः । शास्त्रस्यास्य विमतवादैर्जातं क्षैण्यं विलोकितवता श्रीयामुनार्येण पाञ्चरात्रस्य प्रामाण्यस्थापनाय आगमप्रामाण्याभिधः प्रौढो ग्रन्थः प्रणीत इति, श्रीभाष्यकारैः श्रीभाष्यस्य पाञ्चरात्राधिकरणे स एव विषयः प्रपञ्चित इति च जानन्त्येव विद्वांसः । सत्यप्येवं परस्तात् पुनरपि हायनशतकैः त्रिचतुरैः अस्य शास्त्रस्यापातमतिकलुषितात् स्वपक्षात् परपक्षादपि समुपनतां महतीं हानिं प्रतीक्षितवता निगमान्तगुरुणा निःशेषतः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहाससंबन्धिनां प्रमाणग्रन्थानां विमर्शनपूर्वकं तत्तद्ग्रन्थेभ्यः प्रमाणान्युदाहृत्य, तस्यैतस्य शास्त्रस्य स्थूणानिखननन्यायेन वैदिकजनपरिग्राह्यत्वस्थापनार्थम्, सामयिकानां बहूनामपरेषामत्र विश्वासोपजननार्थम्, वैदिकैः विशिष्य श्रीवैष्णवैः प्रत्यहमनुष्ठेयानां पाञ्चकालिकप्रक्रियाणां परिस्फुटतया प्रदर्शनार्थं च श्रीपाञ्चरात्ररक्षाभिधः प्रबन्ध एष प्रणीतः । इममाशयमेव ग्रन्थस्योपसंहारे ग्रन्थकर्ता,

"विदितनिगमसीम्ना वेङ्कटेशेन तत्त-
द्द्रुहुसमयसमक्षं बद्धजैत्रध्वजेन ।

1 "एतेषां सात्त्वतं शास्त्रमुपदेष्टुं त्वमर्हसि ।
इत्युक्त्वान्तर्दधे श्रीमान् नारायणमुनिस्तदा ।
सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन यः ।" (ईश्वरसंहिता १-१०)

2 "सूरिः सुहृद्भागवतः सात्त्वतः पञ्चकालवित् ।
एकान्तिकस्तन्मयश्च पाञ्चरात्रिक इत्यपि" । (पाद्मसंहिता ४-२, ८८)

प्रतिपदमवधानं पुष्यतां सात्त्वतानां
परिषदि विहितेयं पञ्चकालस्य रक्षा ॥"

इति पद्येन विशदयति । भगवद्रामानुजमुनिभिरनुगृहीतस्य नित्यग्रन्थस्य विशेषतो विवरणं तत्रानाविष्कृतानां श्रीभाष्यकारतच्छिष्यवर्गाभिमतत्वेन निर्णीतानां च पाञ्चकालिककृत्यानां प्रपञ्चनं च ग्रन्थस्यास्यापरो निबन्धनोद्देश इति च निश्चीयते ।

एतदागमावलम्बिनः पण्डिताः पाञ्चरात्रशब्दस्य नैकविधानि निर्वचनानि निर्दिशन्ति । तत्र चेमानि कानिचन प्रधानानि प्रमाणवचनानि—

(१) रात्रयो गोचराः पञ्च शब्दादिविषयात्मिकाः ।
महाभूतात्मका वात्र पञ्चरात्रमिदं ततः ॥
अवाप्य तु परं तेजो यत्रैताः पञ्च रात्रयः ।
नश्यन्ति पञ्चरात्रं तत् सर्वाज्ञानविनाशनम् ॥
(विष्णुसंहिता, २-४९-५०)

(२) पञ्चायुधांशास्ते पञ्च शाण्डिल्यश्चौपगायनः ।
मौञ्ज्यायनः कौशिकश्च भारद्वाजश्च योगिनः ॥
पञ्चापि पृथगेकैकं दिवारात्रं जगत्प्रभुः ।
अध्यापयामास यतस्ततस्तान् मुनिपुंगवान् ।
शास्त्रं सर्वजनैर्लोके पञ्चरात्रमितीर्यते ॥ (ईश्वरसंहिता २१)

(३) पञ्चेतराणि शास्त्राणि रात्रीयन्ते महान्त्यपि ।
तत्संनिधौ समाख्यासौ तेन लोके प्रवर्तते ॥ (पाद्मसंहिता, ज्ञान. १

(४) तत्परव्यूहविभवस्वभावादिनिरूपणम् ।
पाञ्चरात्राह्वयं तन्त्रं मोक्षैकफललक्षणम् ॥ (अहिर्बुध्न्यसंहिता ११)

रात्रम् अथवा रात्रिरिति शब्दस्य ज्ञानार्थ एवमुपकल्प्यते नारद-पञ्चरात्रे—

" रात्रं च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
तेनेदं पञ्चरात्रं हि प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ "

इति । इदं तत्र प्रथमरात्राख्येऽध्याये प्रतिपादितं वचनम् । पञ्चविधानि रात्राणि ज्ञानानि यस्मिन्निति नारदपाञ्चरात्रीया पञ्चरात्रव्युत्पत्तिरियम् आदावुदाहृतं विष्णुसंहितावचनोपपादितं निर्वचनं निकाममवष्टम्भयति । पञ्चायुधानाम् अंशत्वेन परिगण्यमानेभ्यः पञ्चभ्यः शाण्डिल्यादिमुनिपुंगवेभ्यः पञ्चभिरहोरात्रैः परमेण पुंसा प्रागध्यापितत्वात् 'पञ्चरात्रम्' इति नाम्ना सर्वत्र शास्त्रमिदं प्रथितमिति नवीनाः श्रीएम्बार्प्रभृतयः पण्डिता अभिप्रयन्ति । अतिप्राचीनत्वेनावगम्यमानेषु पाञ्चरात्रसंहिताग्रन्थेषु अन्यतमेन अहिर्बुध्न्यसंहिताग्रन्थेन यदुपपादितं तत्परव्यूहेतिवचनेन पञ्चरात्रशब्दस्य निर्वचनं, तदेव सुतरां साधीय इत्याधुनिकप्रणाल्या विचारणपरस्य श्रीभट्टाचार्यादिविमर्शकवर्गस्य भवत्याशयः[1] । अभिगमनम्, उपादानम्, इज्या, स्वाध्यायः, योगः इति पञ्चानां भगवत्कैंकर्यरूपाणां कर्मणां प्रत्यहमनुष्ठानार्थं प्रतिनियताः पञ्च कालाः शास्त्रेऽस्मिन् यतः सन्ति संविभक्ताः, तत इदं नामेति नातिविचारितविषयतत्त्वाः केचित् कथयन्ति ।

" पञ्चकालरतश्चैव पञ्चरात्रार्थवित् तथा ।
विष्णुतत्त्वं परिज्ञाय एकं चानेकभेदगम् ॥ "

इति जयाख्यवचनं तदिदम् असदिति विशदयति । यद्यभिगमनादिपञ्चकर्मणाम् अनुष्ठानाय विहितान् पञ्च कालानेव निर्दिशेत् पञ्चरात्रमिति संज्ञा, तर्हि पञ्चकालरत इति, पञ्चरात्रार्थवित् इति पञ्चकालपञ्चरात्रशब्दयोर्विभिन्नः प्रयोगो

[1] द्रष्टव्यतां बरोडाराजकीयैर्मुद्रिताया जयाख्यसंहिताया उपोद्घातः ।

नैव समञ्जसः स्यात्; यतस्तद्वचनमेव तयोः शब्दयोर्विभिन्नार्थत्वं व्यनक्ति। किंच विधिनियमितानि विविधभगवत्कैंकर्याणि अनुरुध्यैव दिनमेकं पञ्चधा विभक्तम्, न तु कालस्यान्यथा पृथग्विभागस्यास्त्यवकाश इति स एव ग्रन्थः साधु निर्धारयत्यपरत्र। यथा—

"एकस्यैव हि कालस्य वासरीयस्य नारद।
आ प्रभातान्निशान्तं वै पञ्चधा परिकल्पना।
पृथक् कर्मवशात् कार्या न काला बहवः स्मृताः॥"

(जयाख्यसंहिता ३२-२५, २६)

इति। अतो हेतोः पञ्चापि वासरीया विभागाः, कालेषु तेषु वैधत्वेन प्राप्ताः पञ्च धर्मा वा पञ्चरात्रशब्दस्याकिंचित्करा निर्वचनविषय इति निश्चिनुमः। सांख्ययोगवैशेषिकन्यायमीमांसाख्यानि पञ्च इतराणि शास्त्राणि यत्र रात्रीयन्ते (अदृश्यानि भवन्ति) इति या व्युत्पत्तिः पाञ्चरात्रशब्दस्य पाद्मानुसारेण प्रकल्प्यते, सापि क्लिष्टकल्पनेति न ह्यार्या आर्जवावलम्बिनस्ताम् अभिनन्देयुरिति चाभिप्रयन्ति केचन विचक्षणा विमर्शकाः। परंतु "पुरुषो ह नारायणोऽकामयत्" इति शतपथब्राह्मणमन्त्रः पुरुषसूक्ते नारायणोपनिषदि च प्रतिपादितस्य नारायणस्य स्वरूपमेव निरूपयतीति स्वात्मनैव तेनाविर्भावितानां परव्यूहविभवान्तर्याम्यर्चाख्यानां पञ्चानां मूर्तीनां स्वरूपनिरूपकपरं भगवच्छास्त्राख्यं पाञ्चरात्रशास्त्रं स एव प्रणीतवानिति,[1] स एव यज्ञरूपधरः शतपथब्राह्मणोक्तपाञ्चरात्रसत्रपुरुषः[2]

[1] सदागममयात् तस्मात् केवलाद्दिव्यशासनात्।
निर्ममे सारमुद्धृत्य स्वयं विष्णुरसंकुलम्॥
तत्परव्यूहविभवस्वभावादिनिरूपणम्।
पाञ्चरात्राह्वयं तन्त्रं मोक्षैकफललक्षणम्॥ (अहिर्बुध्न्यसंहिता ११-६२, ६३)

[2] यज्ञरूपधरं देवं यजते स्वात्मनैव यः।
तेन सर्वे कृता यज्ञा भवन्तीह महात्मना॥ (अहिर्बुध्न्यसंहिता ३७-३९)

स्वयं संपद्यत इति च श्रेडर्महाशयः कथमप्यभिप्रैति[1]। कालपञ्चकस्य च, द्वितीयाधिकारे प्रतिपादितेषु पञ्चसु कालेषु निर्वर्तनीयस्य नित्यकृत्यपञ्चकस्य च निर्णयपरं शास्त्रमेव पाञ्चरात्रशब्दप्रतिपाद्यमिति निगमान्तगुरुभिरेव प्रथमाधिकारस्य निगमनावसरे निर्णीतमस्ति। यथा—

"पञ्चकालव्यवस्थित्यै वेङ्कटेशविपश्चिता।
श्रीपाञ्चरात्रसिद्धान्तव्यवस्थेयं समर्थिता॥"

इति। पञ्चरात्रशास्त्रस्य वेदस्येव सर्वविद्याभ्योऽपि सर्वथा चिरंतनत्वं तच्छास्त्रश्रद्धालुभिः संभाव्यते। आधुनिकाः चारित्रतत्त्वविमर्शनपरा विद्वांसश्च शास्त्रमिदं क्रिस्तुजन्मतः प्रायः शताब्दानां चतुष्टय्याः पूर्वमेव बहुभिर्ज्ञातमिति, तत्संप्रदायश्च वासुदेवपरायणैस्तत्र तत्र प्रवर्तित इति च सहेतुकमुपपादयन्ति। क्रिस्तुतः प्राक् चतुर्थ्यां शताब्द्यां स्थितवता पाणिनिना भगवान् वासुदेवः "वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्" इति सूत्रेण सूचित इति, तत्समयेऽपि वासुदेवाराधकानां सद्भावस्य तदेतत् ज्ञापकमिति, स च वासुदेवशब्दः चतुर्षु व्यूहेष्वन्यतमं भगवन्तमेव निर्दिशति न वसुदेवसुतं श्रीकृष्णमिति, वुन्प्रत्ययविधानवैयर्थ्यं परिजिहीर्षतो भगवत्संज्ञेयमिति प्रतिपादितवतः पतञ्जलेः महाभाष्यवाक्यं प्रमाणमस्येति च स्वसिद्धान्तस्य ते ह्युपकल्पयन्ति हेतून्। "तद्धि वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म" इति यत् श्रीभाष्ये (२-२-४१) अभिहितं, तदपि नूनमेतद्वासुदेवपरमिति निरूपयन्ति। शतपथब्राह्मणे, ऐतरेयब्राह्मणे च सात्त्वतविषयस्य (पञ्चरात्रपरायणानां निर्देशिकासु संज्ञास्वन्यतमस्य) प्रयोगोपलम्भात्, पाञ्चरात्रशास्त्रस्यातिचिरंतनत्वनिर्णयविषये तादृशेषु स्थलेषु विद्यमानस्तादृशो निर्देशोऽपि नितरां भवति गरीयान्।

[1] *Introduction to the Pāñcarātra* of Prof. Schrader, p. 25.

अद्योपलभ्यमानेषु ब्राह्मणाख्येषूपनिषद्ग्रन्थेषु कालैर्बहुतिथैः प्रवृत्तेषु नन्विदम् ऐतरेयब्राह्मणम् अन्यतम इति, तथाविधे प्रबन्धे च सात्त्वतानां नामनिर्देशो नाम निःसंशयतया पाञ्चरात्रसंप्रदायस्य क्रिस्तुजननात् प्राक् दशम्यां शताब्द्यां ततोऽपि पूर्वं वा प्रचारमिह देशे निरूपयतीति च विषयस्यास्य विमर्शनपरा विश्वसन्ति । अस्मदीयाः सांप्रदायिकास्तावत् यथा कथंचित् चतुर्वेदसमन्वितं पञ्चरात्रानुशब्दितं महोपनिषदमिदं भक्तानुकम्पया भगवता हरिणा संगृहीतं वेदा इव उपनिषद इव चानादिकालप्रवृत्तमिति सविस्रम्भम् अभिप्रयन्ति ।

स्वधर्मपरित्यागवादिनां केषांचन सयूथ्यानां मृषावादमभिदधतां परकीयानां च कक्ष्ययोः द्वितीयायाः श्रीभाष्यादिषु प्रपञ्चितैः प्रमाणैः परिहृतत्वात्, सयूथ्यैः कैश्चनोपात्तानाम् आशयानां निरसनाय प्रवृत्तोऽयं ग्रन्थः त्रिभिरधिकारैः परमैकान्तिनामावश्यकान् पाञ्चकालिकधर्मान् सप्रमाणमुपदिशति । प्रथमाधिकारे भगवन्मन्दिरेषु भगवतोऽर्चारूपिणः पूजानिर्वर्तनोपयोगिनां विधीनां विविधानां विवरणपुरःसरम् आगमसिद्धान्तमन्त्रसिद्धान्ततन्त्रसिद्धान्ततन्त्रान्तरसिद्धान्तभेदेन पञ्चरात्रस्य चतुर्विधत्वं प्रदर्श्यते । एते च सिद्धान्ताश्चत्वारोऽपि पुनः स्वयंव्यक्तसिद्धान्तः, दिव्यसिद्धान्तः, सैद्धसिद्धान्तः, आर्षसिद्धान्तश्चेति संज्ञान्तरैरपि व्यवह्रियन्ते । चतुर्विधमपीदं पञ्चरात्रं वेदमूलांशस्य भवत्युपबृंहणम्[1] । किंच भगवता प्रोक्तं पञ्चरात्रशास्त्रमनुसृत्य प्रवृत्तासु शतद्वयाधिकपाञ्चरात्रसंहितासु[2] काश्चित् दिव्या इति, काश्चित् सात्त्विका इति, काश्चित्

[1] "चतुर्विधं पञ्चरात्रम्—आगमसिद्धन्तः, दिव्यसिद्धान्तः, तन्त्रसिद्धान्तः, तन्त्रान्तरसिद्धान्तश्चेति । चतुर्विधं चेदं वेदमूलभूतांशस्य उपबृंहणम् । तदभिप्रायेण ह्युक्तं महाभारते—'महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम्' इत्यादि ।" इति न्यायपरिशुद्धौ ।

[2] जर्मन्देशीयविदुषा श्रेडर्महाशयेन आङ्गलभाषायां विरचिते पाञ्चरात्रागमोपोद्घाताख्ये विमर्शग्रन्थे दशाधिकद्विशतसंख्याकाः पाञ्चरात्रसंहिताग्रन्थाः तत्तन्नामनिर्देशादिपूर्वकं सन्ति निर्दिष्टाः । आगमग्रन्थानाम् आकरविवृतिरूपस्य तादृशकोशस्य (*Introduction to the Pāñcarātra and the Ahirbudhnya Saṃhitā*) रचनेन पाञ्चरात्राभिमानिनां, मन्ये, श्रेडर्महाशयेन बहूपकृतम् ।

राजसा इति, अथ काश्चित् तामसा इति चोच्यन्त इति चातुर्विध्यं तासामपि विशदयन्,[1] कतमाः संहिता अनुरुध्य केषु केष्वालयादिषु पूजादिकमनुष्ठेयमिति चाधिकारोऽयं निरूपयति नियमान्। अतः सिद्धान्तानाम्, संहितानाम्, शास्त्राणाम्, आलयानाम्, पूजाद्यधिकारिणाम्, बिम्बानाम्, पूजाविधीनां चासांकर्यमावश्यकमिति निरूपयन्, सुव्यवस्थितस्य तत्तद्वर्णाश्रमसमुचितस्य पाञ्चरात्रिकपाञ्चकालिकसमाराधनस्य वैधत्वं च स्थापयन्, तद्विधायकपाञ्चरात्रागमस्य कात्स्न्येन प्रामाण्यमपि प्रथमाधिकारे प्रदर्शयति। द्वितीयाधिकारे कर्मानुरोधेन कालविभागान्, अहोरात्रस्य पञ्चधा विधाय,[2] ब्राह्मान्मुहुर्तादारभ्य आनिशान्तं परमैकान्तिभिरनुष्ठेयानि भगवत्कैंकर्यभूतानि अभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगाख्यानि पञ्च कृत्यानि सप्रमाणं प्रतिपादयति। अत्रैव श्रीभाष्यकारनित्यग्रन्थे सम्यगनुपलभ्यमानानां पाञ्चकालिकानां धर्माणां सर्वेषामपि तदभिमतत्वनिर्धारणपरः सिद्धान्तश्च सोपपत्तिकमस्ति निरूपितः। अपि च स्मार्तानां पाञ्चरात्रिकाणां च कर्मणां[3] परस्परं विसंवादः समुपनमेदिति वादम्,

[1] (1) सात्त्वत-पौष्कर-जयाख्यादयो दिव्याः, (2) ईश्वर-भारद्वाज-सौमन्तवादयः सात्त्विकाः, (3) सनत्कुमार-पद्मोद्भव-शातातपादयो राजसाः; (4) पञ्चप्रश्न-शुकप्रश्न-तत्त्वसागरादयस्तामसाः संहिता इति विभक्ताः सन्ति। सिद्धान्ता एते प्रयोजनविशेषापेक्षया स्वयंव्यक्त-सैद्ध-दिव्यार्षभेदेन वा, वेदसिद्धान्त-दिव्यसिद्धान्त-तन्त्रसिद्धान्त-पुराणसिद्धान्तभेदेन वा विभज्यन्ते। क्षेत्राणि च स्वयंव्यक्त-दिव्य-सैद्ध-मानुषभेदेन चतुर्धा। पाञ्चरात्रपूजाक्रमश्च वैदिक-तान्त्रिक-श्रौत-मिश्रभेदेन चतुर्विधः। तत्प्रतिपादकं शास्त्रमपि स्वयंव्यक्त-दिव्य-मुनिभाषित-मानुषभेदेन चतुर्धा। [स्वयंव्यक्तं शास्त्रं मूलागमः। दिव्यं नाम साक्षात् भगवत्प्रणीतं ब्रह्मरुद्रादिभिः प्रवर्तितम्। मुनिभाषितं तु सात्त्विक-राजस-तामसात्मना त्रिधा—भगवतः श्रुतार्थस्य केवलप्रतिपादकं सात्त्विकम्। एकदेशतो भगवतः श्रुतं स्वयोगमहिमसिद्धं चावशिष्टं राजसम्। स्वयोगमहिमोपलब्धार्थैरुपनिबद्धं तामसम्। दिव्य-मुनिभाषिताभ्यां व्यतिरिक्तं मनुजैः प्रणीतं मानुषम्।]

[2] 'एकस्यैव हि कालस्य वासरीयस्य नारद। आप्रभातान्निशान्तं वै पञ्चधा परिकल्पना। पृथक् कर्मवशात् कार्या न काला बहवः स्मृताः॥' इति जयाख्यसंहिता।

[3] केवलं त्रयीनिष्ठाः केचन, केचन चागमनिष्ठाः।

कुलक्रमेणागमसिद्धान्तमनुरुध्य पाञ्चरात्रिकं भगवत्सेवादिकम् अनुष्ठेयं कर्म त्रयीमार्गानधिकारिणाम् एकान्तिनां च भवतु, अस्तु चेतरेषां त्रयीमार्ग एवेति विवदतामाशयं चास्मिन्नधिकारे निरासयति[1]। तृतीयोऽधिकारः पूर्वाधिकारविहितानि पञ्चकालकृत्यानि सर्वाणि सप्रमाणं प्रपञ्चयति। निद्रान्त-प्रबोध-हरिकीर्तन-शौच-स्नान-संध्योपासन-पितृतर्पण-ब्रह्मयज्ञोपादान-भगवत्पूजा-दीनां विविधानां नित्यानुष्ठानानां यथावद्विवरणमत्रास्ति विधिनिषेधप्रमाण-प्रदर्शनैः प्रतिपादितम्।

सत्स्वपि शतद्वयाधिकसंख्याकेषु पञ्चरात्रसंहिताग्रन्थेषु, श्रीनिगमान्त-गुरोः सात्त्वत-पौष्कर-जयाख्यनामसु त्रिष्वेव सुमहती संभावना। संहितान्त-राण्यपि—पारमेश्वर-पाद्म-भारद्वाज-भार्गव-वासिष्ठ-विहगेन्द्रेश्वराहिर्बुध्न्यादयो बह्व्यः संहिताः—यद्यपि प्रमाणत्वेन तत्र तत्र ग्रन्थेऽत्र सन्त्युपात्तानि, तथापि मूलवेदानुसारेण साक्षाद्भगवत्प्रणीतास्तास्तिस्र इति कृत्वा, तासु मन्महे प्रावर्तत महान् पक्षपातोऽस्य।

"सात्त्वताद्यं त्रिकं चैतत् व्यापकं मुनिसत्तम।"

इति ईश्वरसंहितावचनम्,

"स्वयंव्यक्ते तथा दिव्ये दिव्यशास्त्रोक्तवर्त्मना।
मूलागमसमेतेन मुख्यैर्भागवतैः सदा॥"

इति संहितात्रयस्य दिव्यत्वोपपादकं जयाख्यसंहितावचनं च श्रीनिगमान्त-गुरोराशयस्योपष्टम्भकं भवतीति भावयामः। तिसृणामासां दिव्यत्वस्य पारम्यस्य

[1] मूलवेदाधिकारिणां (एकायनशाखाध्येतॄणाम्) आगमसिद्धान्तेऽप्यस्त्यधिकारः। एत एव पाञ्चरात्रस्य मुख्याधिकारिणः। सिद्धान्तान्तरेषु त्रयीनिष्ठानामपि तत्तदुक्त-दीक्षामूलत्वो विद्यतेऽधिकारः।

च प्रमापकत्वप्रतिपादनार्थमेव सात्त्वत-पौष्कर-जयाख्यसंहितानां विवरणरूपतया क्रमेण तत्तत्संहितामार्गावलम्बिनो महान्त ईश्वर-पारमेश्वर-पाद्माख्यास्तिस्रः पृथक् संहिताः प्रणिन्युरिति सांप्रदायिका अभिप्रयन्ति । अथ नैष्ठिकानां परमैकान्तिनां नित्यानुष्ठानविधिनिर्णायकत्वेन भगवतो भाष्यकारस्य नित्यग्रन्थविवरणद्वारा तस्याव्यवहितशिष्यस्य वङ्गिवंशेश्वरस्य श्रीरङ्गनारायणस्य भूयस्यः कारिकाः, तथा तच्छिष्यस्य नारायणमुनेः पञ्चकालकल्पनाविधायिकाः कारिकाश्च ग्रन्थेऽस्मिन् भूरिश उदाहृताः[1] ।

नारायणैकपरायणैः परमादरणीयं पाञ्चरात्रशास्त्रमिदम् इति सांप्रदायिकानामाशयः। पाञ्चकालिककृत्यैः परमपुरुषमेव ये संततमुपासते त एव परमैकान्तिनः। परमैकान्तिशब्दस्यार्थविवरणावसरेऽस्य ग्रन्थस्य तृतीयाधिकारे निगमान्तगुरुभिः परमैकान्तिशब्दस्य निर्वचनमेवमेवास्ति विहितम्[2] । अनन्यदेवताकत्वमेव परमैकान्तिनां परमा निष्ठा ।

"चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः ।
तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः" ॥

इति खलु महाभारतमावेदयति ।

"कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।"
"अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।"
"जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥"

[1] श्रीवत्साङ्कमिश्रस्य अभिगमनसारः, श्रीभट्टपराशरस्य नित्यग्रन्थः, वङ्गिवंशेश्वरस्य कारिका, नारायणमुनेः नित्यार्चनकल्पः इत्येतेषां ग्रन्थानां विशिष्य वङ्गिवंशेश्वरकारिकाग्रन्थस्य च कृतमुपबृंहणम् । वङ्गिवंशेश्वरः श्रीरङ्गनारायणाख्यया च व्यपदिष्टः श्रीभाष्यकाराणाम् अव्यवहितशिष्यः पञ्चकालप्रक्रियया नित्यकर्मसंग्राहकेषु प्रधानतमः ।

[2] द्रष्टव्यतां श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां १३९ पुटः

"तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥"
"मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥"
"बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥"
"आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥"

इत्यादिभिः भगवन्मुखोद्गतैरेव विश्वेषामपि विश्वसनीयैर्वचनैः प्रतिपादितरीत्या परस्मिन् पुरुष एव नैरन्तर्येण निवेशितमतीनां पाञ्चरात्रपरायणानां परमैकान्तिनां तस्यैव भगवतो मुखात् प्रवृत्तं पाञ्चरात्रशास्त्रं नित्यकर्तव्यसद्धर्मोपदेशकं मुक्तानामिव स्वयंप्रयोजनभूतं च भवतीति निरूपणार्थमेव निगमान्तगुरोः एतद्ग्रन्थनिबन्धने समुद्यमः ।

न्यायपरिशुद्धौ रहस्यत्रयसारे चास्य ग्रन्थस्य निर्देशात् तयोः पूर्वमेवायं ग्रन्थो निर्मित इति ज्ञायते ।

श्रीमन्निगमान्तगुरुभिः अनुगृहीतेषु तत्त्वहितपुरुषार्थप्रवर्तकेषु ग्रन्थेषु केचन मतान्तरनिरासकाः, कतिचन स्वमतसंस्थापकाः, अपरे प्रपत्तिशास्त्रप्रतिष्ठापकाः, अन्ये च तच्छास्त्रसंमतसंप्रदायसंरक्षणपराश्चेति तद्ग्रन्थविमर्शकपराणां विदितमेव । एतेषु चान्तिमनिर्दिष्टाः पञ्च रक्षाग्रन्थाः । ते च सच्चरित्ररक्षा, निक्षेपरक्षा, गीतार्थसंग्रहरक्षा, रहस्यरक्षा, श्रीपाञ्चरात्ररक्षा चेति प्रसिद्धाः । साङ्गन्यासविद्यास्वरूपस्य विविधैः प्रकारैः प्रतिपादकाः प्राथमिकाश्चत्वारो रक्षाग्रन्थाः । प्रपत्तिमार्गप्रवृत्तैः सुतरामुपजीव्यतयानुष्ठेयस्य स्वयंप्रयोजनभूतस्य भगवत्कैङ्कर्यधर्मस्यापवादगोष्ठीनाम् अपोहपूर्वकं संरक्षणाय, पाञ्चकालिकप्रक्रियाणां परिष्कृतप्रयोगप्रदर्शनाय च प्रणीतोऽयं श्रीपाञ्चरात्ररक्षाग्रन्थः ।

इदं तावदन्ततो विषादावहं यदुत तृतीयाधिकारे इज्याविधेर्विवरणावसरे ग्रन्थलोपः संजात इति । तत्र कियत्परिमितो वा ग्रन्थांशो लोपमवापेति न ज्ञातुं शक्यते । अस्माभिः संपादितेषु सर्वेष्वपि पुस्तकेषु "सर्वेषामन्ततो भगवत्प्राप्तिः समानाविकलानामपि भागवतानाम् . . . ." इति वाक्यस्यानन्तरं ग्रन्थलोप एकरीत्यैव दृश्यते । श्रीभाष्यकारप्रणीतनित्यग्रन्थविवरणमुखेन इज्याया व्याख्याने प्रतिज्ञाते "अथ परमैकान्तिनः" इति भाष्यकारोक्तस्य परमैकान्तिशब्दस्य विवरणप्रकरणारम्भ एव ग्रन्थलोपः संजातः । ऐहिकामुष्मिकतत्त्वविषयकज्ञानाभिवर्धनहेतूनां ग्रन्थसंग्रहग्रन्थप्रचारादिकार्याणां बहूपयोगिनां निर्वहणाय निपुणमतिभिः लोकहितैषिभिः स्थापितस्य अडयार् पुस्तकभाण्डागारस्याध्यक्षैः, संस्कृतभाषायां वैदिकधर्मेषु च विशिष्य विहितश्रद्धैः, वैद्यरत्नबिरुदभाग्भिः सुगृहीतनामभिः जि-श्रीनिवासमूर्तिमहाशयैः मदावेदनम् अनुपदमेवाव्याक्षेपमनुरुध्य ग्रन्थस्यास्य मुद्रणमभ्युपगम्य तस्य कार्त्स्न्येन यथावन्निर्वर्तनाय साहाय्यं सर्वमप्याचरितमिति तेषां धन्यवादपुरःसरम् अभ्युदयपरंपरामाशासे ।

श्रीमद्वेदान्तसूरेश्चरणकमलयोश्चञ्चरीकायमाण-
स्तत्सूक्त्यास्वादनैकप्रवणनिजमनाः श्रीदुरैस्वामिनामा ।
रक्षां श्रीपाञ्चरात्रागमविधिनियतां शोधितां नव्यरीत्या
नित्यानुष्ठानविद्भ्यो वितरति विनतो वीररघ्वीशसूनुः ॥

कलिवृजिनसमुत्थैर्विप्लवैर्व्याहताथ
प्रमितिभिरमिताभिः पाञ्चरात्रव्यवस्था ।
कविकथकमृगेन्द्रैः स्थापिता यत्प्रबन्धे
तमहमुपहरामि प्रश्रितोऽभ्यर्हितेभ्यः ॥

"आर्यगृहम्"
वेपेरि—मदरास्
१८-२-१९४२

वैद्यरत्नम्
मेल्पाक्कम् दुरैस्वामि अय्यङ्गार्

विषयानुक्रमणी

PAGE

श्रीपाञ्चरात्ररक्षा

श्रीमद्वेदान्तदेशिकप्रणीता

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।
वेदान्ताचार्यवर्यो मे संनिधत्तां सदा हृदि ॥

सिद्धान्तव्यवस्थापनाख्यः

प्रथमोऽधिकारः

मङ्गलाचरणम्

चातुर्व्यूहं परं ब्रह्म षाड्गुण्यपरिकर्मितम् ।
पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य प्रसूतिं पर्युपास्महे ॥
अनन्यदेवतास्थायिन्यायतेमहि ते वयम् ।
पञ्चरात्रमहाम्भोधिपारदृश्वनि सज्जने ॥
आरोहन्त्वनवद्यतर्कपदवीसीमादृशां मादृशां
पक्षे कार्तयुगे निवेशितपदाः[1] पक्षे पतद्भ्यः परान् ।
सर्वानुश्रवसारदर्शिसशिरःकम्पद्विजिह्वाशन-
क्रीडाकुण्डलिमौलिरत्नघृणिभिः सारात्रिकाः सूक्तयः ॥

[1] पदां—च, छ; पदान्—क, ख, ग.

अत्र तावत् प्रत्यक्षितसमस्तवेदार्थतत्त्वस्थितिभिः पाराशर्यप्रभृतिभिः महाभारतादिषु भगवच्छास्त्रस्य सार्वभौमं प्रामाण्यं प्रत्यपादि। शारीरके च कपिलकणभक्षभिक्षुक्षपणकपशुपतिसमयप्रतिक्षेपसमनन्तरं तन्त्रान्तरसहपाठादिसंभवन्मन्दमतिव्यामोहशमनाय "उत्पत्त्यसंभवात्" "न च कर्तुः करणम्" इति सूत्राभ्यां पूर्वपक्षमुपक्षिप्य "विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः" "विप्रतिषेधाच्च" इति सूत्रद्वयेन जीवोत्पत्त्याद्यनुक्तितत्प्रतिषेधप्रतिपादनद्वारेण सिद्धान्तः समर्थितः। भगवद्यामुनमुनिभिर्भाष्यकारैश्च,

पाञ्चरात्र प्रामाण्यम्

"इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम्।
सांख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम्॥"
"वेदान्तेषु यथासारं संगृह्य भगवान् हरिः।
भक्तानुकम्पया विद्वान् संचिक्षेप यथासुखम्॥"

इत्यादिप्रमाणगणप्रतिपादितप्रक्रियया अतिविततगहनगम्भीरनिगमशतशिखरगतपरमपुरुषार्थतदुपायतदितिकर्तव्यतासंग्रहरूपस्य भगवन्मुखोद्गतस्य शास्त्रस्य कारणदोषाद्यभावेन क्वचिदप्यप्रामाण्यं न शङ्कनीयमिति निरणायि। कर्मकाण्डेऽपि प्रमाणलक्षणे संभवद्वेदविरोधानां व्यासाद्यपरिगृहीतानामेव स्मृतीनामप्रामाण्यमसूत्र्यत। ये पुनश्चरमयुगमीमांसकास्तन्त्रान्तरैः समानयोगक्षेमं सात्त्वतं शास्त्रमभिमन्यन्ते, तेषां विकत्थनानि आगमप्रामाण्ये निराचक्रिरे। उक्तं च—

"तच्चेदेतच्छ्रुतिपथपरिभ्रष्टतन्त्रैः समानं
पातृत्वेन प्रसजति तदा सोमपास्ते सुरापाः।"

इति। शूद्रार्चनादिप्रसङ्गे त्वेवं प्रतिबन्दी श्रीकृष्णमुनिभिरुक्ता—

"हविष्कृतो यथा शूद्रे यथा वा बहुयाजिनः ।
निर्वाहः क्रियते तद्वच्छास्त्रस्यास्यापि नान्यथा ॥"

इति । अयमर्थः[1]—यथा "हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य" "बहुयाजिनोऽगाराच्छूद्रवर्जम्" इत्यादिवाक्येषु कर्मविशेषाधिकारमुपचारविशेषं वा समालम्ब्य निर्वाहः, तद्वदिहापीति । भट्टारकैश्च तन्त्रान्तरेभ्य इदं सार्वत्रिकेण प्रामाण्येन व्यभज्यत—

"तस्मात् सांख्यं सयोगं सपशुपतिमतं कुत्रचित् पञ्चरात्रं
सर्वत्रैव प्रमाणं तदिदमवगतं पञ्चमादेव वेदात् ।"

इति । तदेतत् "महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम्" इत्याद्युक्तानन्तशाखाश्रयऋगादिस्कन्धभिदुरनिगमतरुमूलभागोपबृंहणरूपं स्वमूलनिगमभागभेदात् [2]ऋगादिवदेव चतुर्धावतिष्ठते—आगमसिद्धान्तः, मन्त्रसिद्धान्तः, तन्त्रसिद्धान्तः, तन्त्रान्तरसिद्धान्त इति ।

चत्वारः सिद्धान्ताः

चत्वारश्चैते सिद्धान्ता ऋगादिवदेव शाखाभेदैरवान्तरतन्त्रैर्भिद्यन्ते । तत्र यथा ऋगादयो वेदभेदाः तत्तच्छाखाभेदाश्च पूर्वपूर्वपरिग्रहानुसारेण व्यवतिष्ठन्ते पुत्रादिभिश्च परिगृह्यन्ते, तथा[3] सिद्धान्तभेदास्तदवान्तरभेदाश्च प्रथमपरिग्रहानुसारेण व्यवतिष्ठन्ते । यथा च[4] वाचनिकातिरिक्ते वेदान्तरशाखान्तरसूत्रान्तरसंकरे दोषः, तथेह सिद्धान्तसंकरे तन्त्रसंकरे प्रत्येकतन्त्रान्तः[5]पातिनियतवैकल्पिकधर्मादिसंकरे च ।

सिद्धान्तानाम् असांकर्यस्थापनम्

[1] अस्यार्थः—ङ.
[2] भागभेदवदृगादि—घ.
[3] तथात्र—घ.
[4] चकारः खपुस्तके नास्ति.
[5] प्रतिनियत—ख.

असंकीर्णा चेयं व्यवस्था [1]प्रमाणसहकृतपारंपर्यपर्यालोचनया व्यवस्थाप्या। इदं च गर्भाधानादिदाहान्तसंस्कारान्तरसेवनात्[2] भागवतानामब्राह्मण्यं पूर्वपक्षिणा प्रसञ्जितं परिहरद्भिर्भगवद्यामुनमुनिभिरर्थतः समर्थितम्—"यदेते[3] वंशपरंपरया वाजसनेयशाखामधीयानाः कात्यायनादिगृह्योक्तमार्गेण गर्भाधानादिसंस्कारान् कुर्वते। ये पुनः साविज्यनुवचनप्रभृतित्रयीधर्मत्यागेन[4] एकायनश्रुतिविहितानेव चत्वारिंशत्संस्कारान् कुर्वते,[5] तेऽपि स्वशाखागृह्योक्तमर्थं यथावदनुतिष्ठमाना न शाखान्तरीयकर्माननुष्ठानात् ब्राह्मण्यात् प्रच्यवन्ते, अन्येषामपि परशाखाविहितकर्माननुष्ठाननिमित्ताब्राह्मण्यप्रसङ्गात्। सर्वत्र[6] हि जातिचरणगोत्राधिकारादिव्यवस्थिता एव समाचारा उपलभ्यन्ते। यद्यपि सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म, तथापि परस्परविलक्षणाधिकारिसंबद्धा धर्मा न क्वचित् समुच्चीयन्ते। विलक्षणाश्च त्रयीविहितस्वर्गपुत्रादिविषयोपभोगसाधनैन्द्राग्नेयादिकर्माधिकारिभ्यो द्विजेभ्यः त्रय्यन्तैकायनश्रुतिविहितविज्ञानाभिगमनोपादानेज्याप्रभृतिभगवत्प्राप्त्येकोपायकर्माधिकारिणो मुमुक्षवो ब्राह्मणा इति नोभयेषामप्यन्योन्यशाखाविहितकर्माननुष्ठानमब्राह्मण्यमापादयति। यथा चैकायनशाखाया अपौरुषेयत्वं तथा काश्मीरागमप्रामाण्य एव प्रपञ्चितमिति नेह प्रस्तूयते। प्रकृतानां तु भागवतानां साविज्यनुवचनादित्रयीधर्मसंबन्धस्य स्फुटतरमुपलब्धिः न तत्त्यागनिमित्तव्रात्यत्वादिसंदेहं सहते" इति।

1 प्रमाणान्तरसहकृत—क, ख, ग, च, झ.
2 संस्कारासेवनात्—छ, ज.
3 य एते—क, ख, ग, च, छ, ज, झ.
4 धर्मात्यागेन—न्यायपरिशुद्धौ पाठः.
5 अनुतिष्ठन्ति—क, ख, ग, च.
6 सर्वे हि—ज.

अत्र विज्ञानशब्देन संवित्सिद्ध्यादिषु स्वयमेव स्थापितं विशिष्टं ज्ञानं विवक्षितम्। आह हि—

" यथा चोलनृपः सम्राडद्वितीयोऽस्ति भूतले।
इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपरं वचः॥
न तु तत्पुत्रतद्भृत्यकलत्रादिनिवारणम्।
तथा सुरासुरनरब्रह्माण्डशतकोटयः॥
क्लेशकर्मविपाकाद्यैरस्पृष्टस्याखिलेशितुः।
ज्ञानादिषाड्गुण्यनिधेरचिन्त्यविभवस्य ताः॥
विष्णोर्विभूतिमहिमसमुद्रद्रप्सविप्रुषः[1]।"

इति।

इमं च वेदभेदं भोजराजबलदेवाचार्यादयश्च विविञ्चते—

" यो वेदवृक्षं बहुमूलशाखं नानाफलार्थिद्विजसंघसेव्यम्।
पूर्वश्रवानुश्रवभेदभिन्नमारोपयत्तं[2] पुरुषं प्रपद्ये॥"

इत्यादिभिः। एवं च सर्वत्रासंकरः संग्रहेण प्रदर्शितः श्रीसात्त्वते—

" न शास्त्रार्थस्य शास्त्राणां बुद्धिपूर्वं उपप्लवः।
आचर्तव्य इहाज्ञानात्[3] पारंपर्यक्रमं विना॥"

इति। अस्खलितपारंपर्यप्रत्यभिज्ञानेषु[4] परिदृश्यमानप्रमाणमूलानि आचारपरंपरापरिगृहीतानि च कर्माणि न मात्रयापि परित्याज्यानि[5]; न च तद्विरुद्धान्युपादेयानीत्युक्तं भवति।

[1] लवविप्रुषः—ग ; जलविप्रुषः—क, च, झ.
[2] आरोपयन्तं—क, ख, च, झ.
[3] इहाज्ञात्वा—घ, छ.
[4] स्थानेषु added—घ, ङ.
[5] परिहाप्यानि—क, ग, घ, ङ, च, छ, ज.

सिद्धान्तानाम् असांकर्ये पौष्कर-वचनानि

श्रीपौष्करे च अधिकारिनिरूपणाध्याये प्रतिनियताधिकारिविषयत्वाभिप्रायेणैव सिद्धान्तभेदस्तदवान्तरभेदश्च दर्शितः। यथा—

"कर्तव्यत्वेन वै यत्र चातुरात्म्यमुपास्यते।
क्रमागतैः स्वसंज्ञाभिर्ब्राह्मणैरागमं तु तत्॥
विद्धि सिद्धान्तसंज्ञं च तत् पूर्वमथ पौष्कर।
नानाव्यूहसमेतं च मूर्तिद्वादशकं हि तत्॥
तथा मूर्त्यन्तरयुतं प्रादुर्भावगणं हि यत्।
प्रादुर्भावान्तरयुतं धृतं हृत्पद्मपूर्वके[1]॥
लक्ष्म्यादिशङ्खचक्रा[2]ख्यगारुत्म्यसदिगीश्वरैः।
सगणैरस्त्रनिष्ठैश्च तद्विद्धि कमलोद्भव॥
मन्त्रसिद्धान्तसंज्ञं च शास्त्रं सर्वफलप्रदम्।
विना मूर्तिचतुष्केण यत्रान्यदुपचर्यते॥
मन्त्रेण भगवद्रूपं केवलं वाङ्गसंवृतम्।
युक्तं श्रियादिकेनैव कान्ताव्यूहेन पौष्कर॥
भिन्नैराभरणैरस्त्रैरावृतं च सविग्रहैः।
तन्त्रसंज्ञं हि तच्छास्त्रं परिज्ञेयं हि चाब्जज॥
[3]मुख्यानुवृत्तिभेदेन यत्र सिंहादयस्तु वै।
चतुस्त्रिद्व्यादिकेनैव योगेनाभ्यर्थितेन तु॥

[1] तत् पद्मपूर्वके—ज.

[2] चक्राख्या—घ.

[3] मूल्यानुवृत्ति—घ.

संवृताः परिवारेण स्वेन स्वेनोज्झितास्तु वा ।
यच्छक्त्याराधिताः[1] सर्वं विद्धि तन्त्रान्तरं तु तत् ॥
एवं नानागमानां च सामान्यं विद्धि सर्वदा ।
नामद्वयं वा[2] सिद्धान्तं पञ्चरात्रेति पौष्कर ॥
एकैकं बहुभिर्भेदैरामूलादेव संस्थितम् ।
नानाशयवशेनैव सिद्धाद्यैः प्रकटीकृतम् ॥
संक्षिप्तं सप्रपञ्चं च तृतीयमुभयात्मकम् ।
सेतिहासपुराणैस्तु वेदैर्वेदान्तसंयुतैः ॥
ये जन्मकोटिभिः सिद्धास्तेषामन्तेऽत्र संस्थितिः ।"

इति । अत्र एकैकस्य सिद्धान्तस्यामूलादेव बहुभिर्भेदैः संस्थितत्ववचनात् चतुर्णां सिद्धान्तानां तदवान्तरतन्त्रभेदानां च सिद्धान्तान्तरतन्त्रान्तरसंकरपरिहारेणैव सर्वदावस्थानं सूचितम् ।

चतुर्णामपि सिद्धान्तनां मोक्षप्रदत्वम्

अत्र च[3] सिद्धान्तसंज्ञितानामेषां चतुर्णामपि मोक्षप्रदत्वमनन्तरमेवोक्तम्—

"तस्मात्[4] सम्यक् परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् ।
एतस्मात् प्राप्यते शास्त्रात् ज्ञानपूर्वेण कर्मणा ॥
सिद्धान्तसंज्ञा विप्रास्य सार्थका अत एव हि ।"

इति । अत्र सार्थका इति बहुवचनान्तसामानाधिकरण्यात् सिद्धान्तसंज्ञाशब्दोऽपि बहुवचनान्तः सन् आगमादिविशेषणयोगेन चतुर्धा संज्ञावस्थानमभिप्रैति ।

1 आराधितं—क, ख, ग, झ.
2 द्वयं च—घ, ङ, च, छ, ज.
3 चकारः ख, ग, ज, झ, पुस्तकेषु नास्ति.
4 यस्मात्—ङ, च.

पञ्चरात्रशब्दवत् सिद्धान्तशब्दोऽपि चतुर्णां साधारण इति चात्रैव पूर्वमुक्तम् । पाद्मे च "सदागमादिसिद्धान्तचतुष्के सत्पदप्रदे" इति चतुर्णां सत्पदशब्दवाच्यभगवत्पद[1]प्राप्तिसाधनत्वमुक्तम्। हयग्रीवसंहितायामपि कस्यचिन्मोक्षैकान्त्यम् अन्येषामपि फलान्तरेण सह मोक्षप्रदत्वमुक्तम्—

"आगमाख्यं हि सिद्धान्तं सन्मोक्षैकफलप्रदम् ।
मन्त्रसंज्ञं हि सिद्धान्तं सिद्धिमोक्षप्रदं नृणाम् ॥
तन्त्रसंज्ञं तु[2] सिद्धान्तं चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
तन्त्रान्तरं हि सिद्धान्तं वाञ्छितार्थफलप्रदम् ॥"

इति । अत्र वाञ्छितार्थशब्देनाविशेषात् त्रिवर्गवदपवर्गोऽपि संगृह्यते । अत एषां चतुर्णामपि परब्रह्मभूतवासुदेवप्रापकत्वात् अपवर्गार्थिभिर्मोक्षोपायोपदेशप्रदेशेषु[3] "विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्" इति न्यायेन सदक्षरदहरमधुभूमवैश्वानरशाण्डिल्यनाचिकेतोपकोसलप्रतर्दनसंवर्गान्तरादित्यानन्दमयविद्यादिष्विव वैकल्पिकः परिग्रहः। ब्रह्मस्वरूपनिरूपकधर्मव्यतिरिक्तानां तत्तद्विद्याप्रतिनियतगुणानां यथा विद्यासु परस्परमनुपसंहारः, तथात्रापीति प्रत्येकं प्रतिनियतानां प्रक्रियाणां परस्परासंकरेण प्रयोगः सिद्धः । यत्र तु मधुविद्यादौ वसुपदप्राप्त्यादिपूर्वकब्रह्मप्राप्तिवत् परंपरया वासुदेवप्राप्तिरभिधीयते, तत्रापि तत्तदर्वाचीनपर्वव्यवहितपरप्राप्तिकामानामधिकार[4] इति व्यवस्था । तदभिप्रायेण चोक्तं भाष्ये—"तद्धि वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म संपूर्णषाड्गुण्यवपुः सूक्ष्मव्यूहविभवभेदभिन्नं यथाधिकारं भक्तैर्ज्ञानपूर्वेण कर्मणा-

[1] भगवत्प्राप्ति—ख.
[2] संज्ञं हि—क, ख, ग, ङ, च, छ, झ.
[3] उपदेश—क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति.
[4] कामनायामधिकारः—घ.

भ्यर्चितं सम्यक् प्राप्यते । विभवार्चनात् व्यूहं प्राप्य व्यूहार्चनात् परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सूक्ष्मं प्राप्यत इति वदन्ति" इति । अतश्चतुर्णामप्यपवर्गे तात्पर्यम् । फलान्तरसाधनवचनस्यान्यार्थत्वं स्वयमेवोक्तम्[1]—"प्रत्ययार्थं च मोक्षस्य सिद्धयः संप्रकीर्तिताः" इति । एवं चतुर्णामपि मोक्षप्रदत्वे हि[2] त्र्य्यन्तसारोपबृंहणरूपत्वमपि समञ्जसं भवति ।

सिद्धान्तसंकरे तन्त्रसंकरे च पाद्मवचनविचारः

पाद्मे चर्यापादे चतुर्णामेतेषां परस्परविभागः सिद्धान्तसंकरे तन्त्रसंकरे च दोषः प्रपञ्चितः—

"तच्चतुर्धा स्थितं शास्त्रमृगादिवदनेकधा ।
एकैकं भिद्यते तन्त्रं शाखाभेदेन भूयसा ॥
प्रथमं मन्त्रसिद्धान्तं द्वितीयं चागमाह्वयम् ।
तृतीयं तन्त्रसिद्धान्तं तुर्यं तन्त्रान्तरं भवेत् ॥"

इति । अत्र आगममन्त्रसिद्धान्तयोः पौष्करोक्तक्रमात् व्युत्क्रमेणोपादानं सिद्धिमोक्षप्रदमन्त्रसिद्धान्तप्राशस्त्ये तात्पर्यात् । अत्रापि हि आगमसिद्धान्तस्य केवलमोक्षप्रदत्वलक्षणोऽतिशयः[3] "कर्मणामपि संन्यासः कथ्यते यत्र चागमे" इति प्रदर्शित एव । अत्र काम्यकर्मणां स्वरूपतः संन्यासः; स्ववर्णाश्रमादिनियतानां[4] तु भगवद्गीताष्टादशाध्यायनिर्णीतप्रकारेण सात्त्विकत्यागः; स्वशाखागृह्योक्तमर्यादया च सर्वत्र नित्यनैमित्तिकादिपरिग्रहः । अत आगमसिद्धान्ते सर्वकर्मस्वरूपत्याग

[1] उक्तं पौष्करे—घ.

[2] सिद्धे हि—घ.

[3] अतिशयः क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति.

[4] स्ववर्णाश्रमनियतानां—क, ख, ग, च, झ

इति न भ्रमितव्यम्, कर्मविशेषभूयस्त्वात्। अत एव हि तन्निष्ठानधि-कृत्योक्तम्—

"त्रयोदशविधं कर्म कामादिपरिवर्जितम्।
गुणैः सांयमिकैर्युक्तमनुतिष्ठन्ति साधवः॥"

इति। अत्रैवोद्दिष्टक्रमेण चत्वारः सिद्धान्ता लक्ष्यन्ते—

सिद्धान्तानां पाद्मोक्तं लक्षणम्

"एकैव मूर्तिराराध्या प्राधान्येनेतराः पुनः।
देव्यः श्रियादयश्चापि संपूज्याः परिवारवत्॥
आयुधैः शङ्खचक्राद्यैः श्रीवत्साद्यैश्च भूषणैः।
मूर्तिमद्भिः परिवृता केवला वाम्बुजासन॥
कथ्यते यत्र तत् प्रोक्तं मन्त्रसिद्धान्तमग्रिमम्।
वासुदेवादयो व्यूहाश्चत्वारः साधकैरपि॥
[1]क्रमागतैस्तुल्यकक्ष्याः पूज्यास्तु[2] प्रभवाप्यये।
कर्मणामपि संन्यासः कथ्यते यत्र चागमे॥
तन्त्रमागमसिद्धान्तं तदुक्तं कमलासन।
नवानामपि मूर्तीनां प्राधान्यं यत्र कथ्यते॥
मूर्तयो द्वादशाङ्गानि तेषामेव तथापरे।
प्रादुर्भावगणाश्चापि मूर्त्यन्तरगणा अपि॥
प्रादुर्भावान्तरयुताः सदिग्देवैः[3] सहायुधैः।

[1] क्रमागताः—घ.

[2] कक्ष्यापूज्यास्तु—क, ग, ङ, झ.

[3] सह देवैः—ज.

मूर्तिमद्भिश्च देवीभिर्लक्ष्म्यादिभिरपि स्फुटम् ॥
तत् तन्त्रसिद्धान्ताह्वानं चतुर्थं परमं पुनः ।
सौम्यसिंहादिभूयिष्ठवक्त्रभेदैश्चतुर्मुख ॥
द्विव्यादिमुखभेदा वा मूर्तिरेकैव पूज्यते ।
संवृता परिवारैः स्वैर्विना वा सर्वकामदा ॥
यत्र तन्त्रान्तरं तत् स्याच्चतुर्थं चतुरानन ।
येन सिद्धान्तमार्गेण कर्षणादिक्रिया कृता ॥
आदौ तेनैव सकला नान्यसिद्धान्तवर्त्मना ।
तन्त्रेणापि तथा येन कर्षणादिक्रिया कृता ॥
तेनैव सकला कार्या न तन्त्रान्तरवर्त्मना ।
तन्त्रान्तरेऽपि कथितमनुक्तं ग्राह्यमेव हि ॥
सिद्धान्तसंकरस्तस्मात् तन्त्रसंकर एव च ।
दोषाय कल्पते राजराष्ट्रधामक्षयात्मने ॥
सिद्धान्तसंकरे जाते प्रमादात् तस्य शान्तये ।
कृत्वा संप्रोक्षणं पूर्वं सहस्रकलशाप्लवः ॥
कर्तव्यः स्नपनं कुर्यात् तन्त्रसंकरसंभवे ।
अन्ते महोत्सवं कुर्याद् ध्वजारोहणपूर्वकम् ॥"

इति । अत्र पाद्मोक्ततन्त्र[1]तन्त्रान्तरलक्षणं पौष्करोक्ताविरोधेन नेतव्यम् । यदि द्वयोर्ग्रन्थयोरैकार्थ्यं संभवति तदा न विरोधः । इतरथा तन्त्रतन्त्रान्तरलक्षणं[2]

[1] तन्त्र--घ कोशे नास्ति.

[2] इतरतन्त्रेषु अभ्युपगमसिद्धान्ततन्त्रतन्त्रान्तरलक्षणं—क, ख, ग.

द्विप्रकारमनुसंधेयम् । यथा न्यायविस्तरे सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगमाधारसिद्धान्तेषु अभ्युपगमसिद्धान्तस्य द्वेधा लक्षणमक्षपादाभिप्रेतं वर्णयन्ति—

"साधितः परतन्त्रे यः स्वतन्त्रे च समाश्रितः[1] ।
स ह्यभ्युपगमो न्याये[2] मनसोऽनुमतिर्यथा ॥
तद्विशेषपरीक्षा वा सद्भावेऽन्यत्र साधिते ।
यथान्यत्र मनःसिद्धौ[3] तस्याक्षत्वपरीक्षणम् ॥"

इति । पारमेश्वरोक्तं तन्त्रतन्त्रान्तरलक्षणं तु पौष्करोक्तेन समानमेव[4] । तथाहि प्रायश्चित्ताध्याये संकरादिदोषपरिहारार्थं विभज्यमानेषु सिद्धान्तेषु आगम-मन्त्रसिद्धान्तप्रपञ्चनानन्तरमुच्यते—

"परव्यूहादिभेदेन विनैकैकेन मूर्तिना ।
साङ्गेन केवलेनाथ कान्ताव्यूहेन भूषणैः ॥
तथास्त्रैर्विग्रहोपेतैरावृतं तन्त्रसंज्ञितम् ।
नृसिंहकपिलक्रोडहंसवागीश्वरादयः ॥
मुख्यादिवृत्तिभेदेन केवला वाङ्गसंयुताः ।
चक्राद्यस्त्रवरैश्चाथ भूषणैर्मकुटादिभिः ॥
कान्तागणैश्च लक्ष्म्याद्यैः परिवारैः खगादिभिः ।
पूजिता विधिना यत्र तत् तन्त्रान्तरमीरितम् ॥"

[1] समाहितः—ज.
[2] न्यायो—क, झ.
[3] सिद्धं—क, झ.
[4] पौष्करोक्तसमानमेव—ध, ज.

इति। तदेवं व्यवस्थितेषु सिद्धान्तेषु संकरपरिहारः पाद्मे स्पष्टः। तस्मिन्नेव चाध्याये क्वचित् सिद्धान्ते तदवान्तरतन्त्रभेदे वा दीक्षितस्य सिद्धान्तरोक्तासु तन्त्रान्तरोक्तासु च क्रियासु अनधिकार उक्तः—

एकत्र सिद्धान्ते दीक्षितस्य अन्यत्र नाधिकारः

"एकत्र दीक्षितस्तन्त्रे सिद्धान्ते वा द्विजोत्तमः।
क्रियां न कुर्यादन्यत्र कर्षणादि [1]चतुर्मुख॥
आचार्यकमथार्त्विज्यं पूजाद्यं मधुविद्विषः।
तन्त्रभेदे च सिद्धान्तभेदेऽपि च[2] न युज्यते॥"

इत्युक्त्वा पुनरप्युपर्युपरितन्त्रस्थितानाम्[3] अधोऽधस्तन्त्राधिकारित्वमुक्तम्[4]—

उपरितनतन्त्राधिकारिणाम् अधस्तनतन्त्रेषु तत्तन्मार्गेण करणेऽधिकारः

"तन्त्रान्तरे तथा तन्त्र-मन्त्र[5]सिद्धान्तवर्त्मनि[6]।
दीक्षितानां क्रमेणैव ह्युपर्युपरि योगतः।
अन्येषामधिकारः स्यात् तत्तत्संस्कारपूर्वकम्॥
कारणागमसिद्धान्तनिष्ठनान्यैस्त्रिभिः सदा।
अर्चनीयमथान्याभ्यां मन्त्रसिद्धान्तिना तथा॥

[1] कर्षणादींश्चतुर्मुख—क, ख, ग, च.
[2] हि—ग.
[3] तन्त्राधिकाराणां—क, ख, ग, च, झ.
[4] अधिकारित्वं प्रदर्शितम्—क, ख, ग, ङ, च, ज, झ.
[5] मन्त्रे—ज, झ; तन्त्रे मन्त्रसिद्धान्त—ख.
[6] वर्त्मना—क, झ.

पूजनीयमथान्येन तन्त्रसिद्धान्तिनानिशम् ।
स्वेन तन्त्रान्तरेणैव पूजनीयं स्वके गृहे ॥"

इति । अत्राप्युत्कृष्टसिद्धान्तस्थितेनापि[1] अपकृष्टसिद्धान्तस्थानेषु तत्तत्सिद्धान्तप्रकारेणैव पूजनीयत्वमुक्तम्; उत्कृष्टसिद्धान्तस्थितस्य स्वस्थानेऽपकृष्टसिद्धान्तप्रसङ्गाभावात् । अत एव ह्यनन्तरमेवमुच्यते[2]—

"मुख्याधिकारिणः सन्ति यदि गौणाधिकारिणः ।
स्वतन्त्रेण प्रवेष्टव्याः प्रासादे च स्वतन्त्रके ॥"

इति । स्वतन्त्रेण स्वकीयेन प्राक् प्रवृत्तशास्त्रेणेत्यर्थः ।

एकायनविधानस्यान्यत्र प्रवेशे प्रत्यवायः

विशेषतश्च एकायनविधानस्यान्यत्र प्रवेशे प्रत्यवायातिशयश्च[3] तत्रैवोक्तः—

"तत्सिद्धान्तान्यमार्गेण स्थापितं बिम्बमालये ।
अज्ञानादथवा मोहादेकायनविधानतः ।
अर्चयन्नापदं सर्वामाप्नोतीह परत्र च ॥"

इति । एवमेकैकसिद्धान्तस्थितानां सिद्धान्तान्तरक्रियासु यथोक्तप्रक्रिययानधिकारे समर्थिते सिद्धान्तान्तरप्रतिष्ठितेषु भगवदालयेषु तदन्यसिद्धान्तस्थितानां प्रदक्षिणप्रणाममालाकरणदीपारोपणसंमार्जनसेचनोपलेपनालंकरणरक्षणसंवर्धनहविरादिसमर्पणस्तोत्रादीनां साधारणधर्माणामपि प्रतिषेधप्रसङ्ग[4]माशङ्क्य परिजहार—

प्रदक्षिणप्रणामादिषु सर्वेषां सर्वत्राधिकारः

[1] अपि—घ कोशे नास्ति.
[2] अनन्तरमेवोच्यते—क, ख, ग, झ.
[3] चकारः—घ, छ, ज कोशेषु नास्ति.
[4] प्रतिषेधमाशङ्क्य—क, ख, ग, च.

" प्रदक्षिणप्रणामादि राद्धान्तेऽन्यत्र केवलम् ।
विहितं नार्चनं कुर्याद्राजराष्ट्रभयावहम् ॥"

इति ।

[1]तत्रैकोनविंशेऽध्याये सिद्धान्तसंकरे प्रत्यवायं विस्तरेण प्रतिपाद्य, असंकीर्णसिद्धान्तधर्माणामेवाधिकारिणामन्योन्यसंबन्धा[2]दियोग्यत्वम्, इतरेषां तु बाह्यानामिव वर्जनीयत्वमपि प्रतिपादितम्—

" सिद्धान्तानां चतुर्णां तु सांकर्यं व्यसनावहम् ।
सिद्धान्तेषु चतुर्ष्वेकं पूर्वैर्नृभिरनुष्ठितम् ॥
त्यक्त्वा समाश्रयेदन्यं नरो भवति किल्बिषी ।
तस्माज्जन्मप्रभृत्येकराद्धान्तनियतो भवेत् ॥
अन्यथा कुलमात्मानं सर्वं नाशयति स्वयम् ।
मन्त्रमण्डलकुण्डादिक्रियामुद्रोपचारकैः ॥
योगं नयति यो मोहात् स्वसिद्धान्तोक्तवर्त्मनि[3] ।
सोऽपि स्वकुलजान् सर्वान्[4] [5]परमात्मानमब्जज ॥
नयेन्निरयमत्युग्रं पुरुषान् पुरुषाधमः ।
निष्फला च क्रिया तस्य प्रत्युतानर्थकारिणी[6] ॥
अकर्मणोऽस्य तत्कोपो[7] राजराष्ट्रभयावहः ।
कर्ता कारयिता चोभौ[8] सान्वयं विनशिष्यतः ॥

1 तत्रैव—छ, ज.
2 आदि—घ कोशे नास्ति.
3 वर्त्मना—घ.
4 धर्मान्—क, ख, झ.
5 परम् आत्मानमिति पदच्छेदः (टिप्पणी).
6 कारणम्—घ, ज.
7 कुप्येच्च देवस्तत्कोपो—घ.
8 चैव—क, ख, ग, झ.

न संनिधानं च हरेर्धाम्नि हानिश्च संपदाम् ।
राद्धान्तसंकरः कार्यो नान्यसिद्धान्तकर्मणा ॥
मन्त्रसिद्धान्तमुख्येषु चतुर्ष्वपि यथापुरम् ।
अनुतिष्ठन्ति ये कर्म समाराधनमच्युते ।
असंकरेण तेऽन्योन्यं [1]संबन्धार्हा नरोत्तमाः ॥ ”

इति । असंकरेणानुतिष्ठन्तीत्यन्वयः

सिद्धान्तसंकरे
दोषप्रपञ्चनम्

तत्रैव जीर्णोद्धाराध्याये—

“ या मूर्तिर्येन तन्त्रेण यादृशेनाधिकारिणा ।
प्रथमे कल्पने सैव द्वितीये कल्पने भवेत् ॥
मूर्तिस्तदेव तन्त्रं च स एव स्थापकः पुनः ।
तन्त्राधिकारिमूर्तीनां व्यत्यये कल्पिते सति ।
नृणां नरपतेश्चापि राष्ट्रस्य च भवेत् क्षयः ॥ ”

इति । तस्मिन्नेवोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्याये—

“ जनने मरणे चैव श्वसृगालखरादिभिः ।
स्पृष्टे च बिम्बे तन्त्राणां संकरे समुपस्थिते ।
एवमादिषु चान्येषु संप्रोक्षणविधिर्भवेत् ॥ ”

इति । नारदीयेऽपि—

“ व्यत्यये परिवाराणां भोगादीनां च गौतम ।
पूर्ववत् स्नपनं कृत्वा शान्तिहोमं समाचरेत् ॥ ”

[1] संबद्धा हि—क, ख, च, ज, झ.

इति । अत्रादिशब्देन सिद्धान्तव्यत्ययतन्त्रव्यत्ययादिसंग्रहः; अपेक्षितत्वादविशेषाच्च । अत एव ह्यत्रैवोक्तम्—

"तन्त्रेणैकेन कर्तव्यं कर्षणादिषु नारद ।
यत्तन्त्रेण समारब्धं तत्तन्त्रेणैव कारयेत् ॥
[1]अनुक्तांश्चान्यतन्त्रेषु निरीक्ष्यात्र नियोजयेत्[2] ।
विशेषांश्च[3] मुनिश्रेष्ठ त्वन्यथा राष्ट्रनाशकृत् ॥"

इति । पारमेश्वरे च प्रतिष्ठाध्याये—

"विशेषेण स्वयंव्यक्ते दिव्ये सैद्धेऽपि वार्षके[4] ।
स्थाने तु कर्मबिम्बानां व्यत्ययं न समाचरेत् ।
द्वाराङ्गावृतिदेवानां पूजाया भवनस्य[5] च ॥"

इत्यारभ्य,

"न लक्षणान्तरं कुर्यान्न प्रमाणान्तरं तथा ।
न तु द्रव्यान्तरं चैव न च कुर्यात् क्रियान्तरम् ॥
मन्त्रान्तरं[6] न कुर्वीत सर्वं कुर्याद्यथापुरम् ।
कुर्याच्चेदेवमादीनां विपर्यासं महामते ।
राज्ञो राष्ट्रस्य नाशः स्यात् सर्वस्यापि स्वसंततेः ॥"

1 अनुक्ताश्च—क, ख, ग.
2 निरीक्ष्यान्यत्र योजयेत्—क, ख, च, झ.
3 विशेषाच्च—क, ख, ङ.
4 सिद्धेऽपि चार्षके—क, ख, ग, च, छ, ज, झ.
5 हवनस्य—घ, ङ.
6 तन्त्रान्तरं—क, ख, ग, ङ.

इति । तत्रैव—

"भोगानां च विपर्यासं मन्त्राणां च विपर्ययम्[1] ।
ध्यानानां चैव मुद्राणां देवतानां तथैव च ।
अन्येषामेवमादीनां[2] व्यत्यासं न समाचरेत् ॥"

इति । तथोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्याये—

"प्रासादश्च तथा बिम्बो येन शास्त्रेण निर्मितौ ।
प्रतिष्ठाप्य च तेनैव नित्यादौ पूजयेद्धरिम् ॥
योऽर्चयेदन्यमार्गेण तथा चार्चापकस्तु यः ।
तावुभौ कलुषात्मानौ राज्ञो राष्ट्रस्य वै गुरोः ॥
कुलं च व्याधितं चैव विप्लवं दुःखमञ्जसा ।
वित्तहानिं विशेषेण कुर्यातामालयस्य च ॥
[3]न कुर्यात् तन्त्रसांकर्यं पञ्चरात्रपरायणः[4] ।
पुनः प्रतिष्ठा कर्तव्या कृतश्चेत् तन्त्रसंकरः ॥"

इति । तत्रैव सिद्धान्तभेदं[5] विस्तरेण प्रतिपाद्यानन्तरमुच्यते—

"शास्त्रमन्त्रक्रियादीनां मूर्तीनां भवनस्य च ।
देशिकस्याभिजातस्य यथापूर्वं परिग्रहः ॥
तथैव यावत्कालं तु नाचर्तव्यं तदन्यथा ।

[1] महामते—घ, छ, ज.
[2] चैवमादीनां—क, ख, ग, च, झ.
[3] न कार्यं—घ, छ.
[4] परायणैः—घ, छ.
[5] तत्रैव च सिद्धान्तभेदान्—छ, ज.

विपरीते कृते चात्र राजराष्ट्राद्यनर्थकृत् ॥
ततः समाचरेद्यत्नात् प्रतिष्ठां प्राक्प्रकारतः ।
ततः सिद्धान्तसांकर्यं नाचर्तव्यं कृतात्मभिः ॥
यद्यदिष्टतमं लोके पूर्वसिद्धाविरोधि तत् ।
प्रतिग्राह्यमथान्योन्यं विरुद्धं संत्यजेद्बुधः ॥ "

इति । एवं कालोत्तरे चतुर्विधपूजानिर्णयाध्याये—

" वैदिकैस्तान्त्रिकैर्वापि श्रौतैर्वापि द्विजोत्तम[1] ।
स्वयंव्यक्ते तु भवने मिश्रैर्वा देवमर्चयेत् ॥
ऋष्यादिपूजिते स्थाने पारंपर्यक्रमं विना ।
विशेषं नाचरेत् किंचिद्राजराष्ट्रसमृद्धये ॥ "

इति । अस्मिन्नेवोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्यायेऽप्येतावेव श्लोकौ पठितौ । तत्रैव—

" यद्बिम्बं येन शास्त्रेण समारब्धं पुरा द्विज ।
प्रासादो[2] वा ततस्तेन शास्त्रेणैव समर्चयेत्[3] ॥
तच्छास्त्रमन्तरेणैव यो यजेदन्यवर्त्मना ।
राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च [4]स नाशं कर्तुमिच्छति ॥
न कदाचिदपि प्राज्ञः प्रकुर्याच्छास्त्रसंकरम् ।
शास्त्रसंकरदोषेण महान् दोषो भवेद्ध्रुवम् ॥ "

1 श्रौतैर्वा द्विजसत्तम:—ज.
2 प्रासादं—च, छ, ज.
3 तदर्चयेत्—घ, छ, ज.
4 विनाशं—क, ख, ग, घ, ङ, झ.

इति । यद्यपि वैखानसपञ्चरात्रसंकरपरिहारस्याप्यत्रैव शास्त्रे प्रतिपादनात् तत्परिहारार्थमिदं वचनमिति वक्तुं शक्यम्, तथापि 'येन शास्त्रेण' इति सामान्यवचनात् सर्वविषयमेव । यत् तत्रोक्तम्—

"महोत्सवेषु सर्वेषु देशकालानुसारतः[1] ।
ऊहापोहविधानेन करणीयं समर्चनम् ॥"

इति, इदमपि देशकालद्रव्यबलाद्यनुसारेण तत्तदुचितवैदिकादिसंकोचविस्तारादिमात्रविषयम् । अत एव ह्यत्र "वैदिकैस्तान्त्रिकैः" इत्यादि पुनः पठित्वा,

"ऋष्यादिपूजिते स्थाने पारंपर्यक्रमं विना ।
विशेषं नाचरेत् किंचिद्राजराष्ट्रसमृद्धये ॥"

इति निगम्यते[2] ।

वैखानसेन पाञ्चरात्रस्य संकरे दोषः । पाञ्चरात्रं तु सर्वोपजीव्यम्

एवं पञ्चरात्राख्यैकशास्त्रावान्तरसंकरस्यात्यन्तगर्हितत्वे वैखानसपञ्चरात्रसंकरः कैमुत्यनिषिद्धः[3] । परस्परं च द्वयोरपि स्पष्टं प्रतिषिध्यते । पञ्चरात्रस्य तु वैखानसैरपि क्वचित् क्वचिदुपजीव्यत्वमस्ति । तथाहि—

"ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ।
अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैः स्वकर्मसु ।
सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन यः ॥"

[1] देशिकेन्द्रानुसारतः—क, ख, ग, च, छ, ज, झ.
[2] चोच्यते—क, ख, ग, ङ, झ.
[3] कैमुतिकन्यायसिद्धः—क, ख, ग, ङ, झ.

इत्यादिभिरविशेषेण सर्वेषां ब्राह्मणादीनां [1]श्रीपाञ्चरात्रोक्तमार्गेण भगवदर्चनादिकं कर्तव्यमिति महाभारतादिष्वभिधीयते । न हि क्वचिदपि सूत्रविशेषादिनियमः कृतः । प्रत्युत [2]सर्वसूत्रनिष्ठानां तदन्वयस्तस्मिन्नेव शास्त्रे प्रतिपाद्यते—

" निषेकादींश्च संस्कारान् स्वसूत्रोक्तान् समाचरेत् ।
पञ्चरात्रोदितान् वापि ये स्ववंश्यैरनुष्ठिताः ॥"

इति । न च बोधायनविखनःशौनकाद्युक्तेषु भगवत्प्रतिष्ठार्चनादिषु सत्सु किमन्येनेति वाच्यम्; तदुक्तिरहितसूत्रनिष्ठानामन्यापेक्षायां साधारणशास्त्रपरिग्रहोपपत्तेः । [3]न च क्वचित् पूर्णोपदेशो संभवति तच्छक्तस्यापूर्णमुपादातुं[4] युक्तम् । अत एव हि हौत्रं होतृशाखोक्तमध्वर्यवोऽपि परिगृह्णन्ति । अतो येषु सूत्रेषु भगवदर्चनादिकं प्रत्यपादि, तन्निष्ठानामपि भगवच्छास्त्रोक्तप्रक्रियया समाराधनादिकं प्रशस्ततमम् । तथा च शिष्टैरनुष्ठीयते ।

ननु च वैखानससूत्रानुसारिषु [5]काश्यपमरीचिभार्गवात्रेयेषु शास्त्रेषु तदनुबन्धिषु चाधिकारग्रन्थेषु संग्रहविस्तररूपेषु भगवत्प्रतिष्ठार्चनादिकं पूर्णमुपदिशत्सु किं पञ्चरात्रेण? मैवम्; तत्सूत्रनिष्ठान् प्रत्येव तत्प्रक्रियोपदेशात् । तर्हि तन्निष्ठानां पञ्चरात्रप्रक्रियाया अनुपादेयत्वे तस्याः सर्वसूत्रनिष्ठसाधारण्यं भज्येतेति चेत्; तन्न; उक्तोत्तरत्वात्[6] । काश्यपीयादीन्यपि [7]हि

1 श्रीमत्पञ्चरात्र—घ, छ, ज.

2 सर्व—क, ख, ग कोशेषु नास्ति.

3 न क्वचित् पूर्णोपदेशः संभवतीति तच्छक्तस्य पूर्णोपादानं—क, ख, ग, ङ, च, झ.

4 अपूर्णोपादानं—ख.

5 काश्यपीय—घ, ज.

6 दत्तोत्तरत्वात्—क, ङ, च, ज, झ.

7 हि—क, ख, घ, च, झ, कोशेषु नास्ति.

शास्त्राणि कांचित् प्रक्रियामुपदिशन्ति तेषु तेष्वर्थेषु शास्त्रान्तरोपजीवीन्येव ; एवं पञ्चरात्रोक्तमपि क्वचित् क्वचिदुपजीवन्ति । यथोक्तं भृगुप्रोक्तक्रियाधिकारे—

" गुरूपदेशसंसिद्धैः कल्पमन्त्रैरथापि वा ।
आसनाद्युपचारैस्तु पूजयेदिति केचन ॥ "

इति । अत्र कल्पमन्त्रशब्देन भगवच्छास्त्रोक्तमन्त्राणामेव ग्रहणम् । अत एव हि अधीतवेदान् वैखानसान् प्रति 'गुरूपदेशसंसिद्धैः' इति विशेष्यते । न च तत्तन्मन्त्रकल्पाः पञ्चरात्रतन्त्रेभ्यः पृथग्भूताः । चतुर्धा व्यूढे हि तस्मिन् शास्त्रे प्रत्येकं च संहिताभेदभेदिनि सर्वेऽपि भगवन्मन्त्रकल्पास्तदङ्गमन्त्रकल्पाश्च यथायथं समाविशन्ति । अत एव हि तांस्तान् भगवन्मन्त्रकल्पान् आर्षपञ्चरात्रमित्यभियुक्ता व्यवहरन्ति[1] । तन्निष्ठांश्च कल्पभागवतशब्देन व्यपदिशन्ति । एवं भार्गवादिष्वपि

" वैखानसेन सूत्रेण निषेकादिक्रियान्वितान् ।
विप्रान् वेदविदः शुद्धान् मन्त्रकल्पविचक्षणान् ॥ "

इत्यादिषु मन्त्रकल्पवेदनोक्तिस्तत्र तत्रापेक्षितग्रहणार्था । तथा भार्गवे क्रियाधिकारे सारस्वतप्रतिष्ठादिकं प्रक्रम्योच्यते—" अनेन विधिना स्थाप्य कल्पमन्त्रेण पूजयेत् " इति । न चात्र कल्पमन्त्रस्वरूपतदङ्गादिकमुपदिष्टम् । अतः कल्पोक्तप्रक्रियैवात्रानुसरणीया । एवं तत्र सुदर्शनरूपस्य भगवतः प्रतिष्ठार्चनादौ प्रक्रान्ते फलभेदापेक्षया प्रक्रियान्तरमुपक्षिप्यते—

" एतद्वैदिकमुद्दिष्टं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।
केवलं भुक्तिकामश्चेत् स्मरेन्मन्त्रं षडक्षरम् ॥ "

[1] वर्णयन्ति—क, ख, ग, च, ज, झ.

इति। न चात्र षडक्षरमन्त्रप्रक्रियायाः प्रपञ्चनम्। ततश्च वासिष्ठगार्ग्य-विहगेन्द्राहिर्बुध्न्यादिसंहितोक्तप्रक्रियैव शरणम्। एवं द्विभुजप्रभृतिषोडश-भुजपर्यन्तरूपोपदेशेऽपि अनुक्तमप्य[1]पेक्षितमन्यतो ग्राह्यम्। अत एव हि "कृष्णरूपाण्यनन्तानि[2]" इत्यादिभिः कृष्णनरसिंहादिरूपाणामसंख्येयत्वेन वक्तुमशक्यतया विरम्यते। तेषु च [3]कानिचिच्छास्त्रान्तरोक्तानि संग्राह्या-ण्येव। अत इदं "वेदान्तेषु यथासारं संगृह्य भगवान् हरिः" इत्युक्त-प्रक्रियया सर्ववेदान्तसारोद्धारेण सर्वजनहितैषिणा भगवता स्वयमेव प्रणीतं श्रीमत्पञ्चरात्रशास्त्रं सर्वसूत्रनिष्ठानामुपजीव्यमिति सिद्धम्।

यत्तु श्रीवैखानसे—

वैखानसपाञ्चरात्रयोः
परस्परनिन्दावचनानां
प्रक्षिप्तत्वपक्षः

"आग्नेयं पञ्चरात्रं तु दीक्षायुक्तं च तान्त्रिकम्।
अवैदिकत्वात् तत्तन्त्रं त्यक्त्वा वैखानसेन तु।
सौम्येन वैदिकेनैव देवदेवं समर्चयेत्"॥

इत्यादि; यच्चोक्तं श्रीपाञ्चरात्रे तन्त्रसारसमुच्चये—"अश्रीकरमसौम्यं च वैखानसमसात्त्विकम्[4]" इत्यारभ्य, "तद्विधानं परित्यज्य पञ्चरात्रेण पूज-येत्" इत्यादि; यानि च पाद्मपारमेश्वरादिष्वतिवादवचनानि, तानि नूनम्

[1] अपि—घ कोशे नास्ति.
[2] असंख्यानि—घ.
[3] केषुचित्—क, ख, ग
[4] अतात्त्विकम्—क, ख, ग, झ.

इक्षुभक्षणचिकीर्षुभिः[1] प्रक्षिप्तानि परस्परस्थानाक्रमणलोलुपैर्वटुभिर्वा[2] पूजकाधमैर्निवेशितानि ।

अविरोधोपयोगाभ्यामुभयोरपि शास्त्रयोः ।
मध्यस्थैर्हि कृतं धर्मविद्यास्थाननिवेशनम्[3] ॥

अन्यथा प्रसिद्धप्रामाण्ययोः[4] परिग्रहप्राचुर्यवतोः प्रसिद्धतरेषु श्रीरङ्गश्रीमद्वेङ्कटाद्रिश्रीहस्तिशैलवृषभगिरिप्रभृतिषु पारंपर्येण प्रवृत्तयोः व्यासादिनिबद्धश्रीवैष्णवधर्मशास्त्रकाण्डादिषु[5]

" कथं त्वमर्चनीयोऽसि मूर्तयः कीदृशास्तु ते ।
वैखानसाः कथं ब्रूयुः कथं वा पाञ्चरात्रिकाः ॥

भगवानुवाच—

शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनाक्रममात्मनः ।
स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा चाष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥
अष्टाक्षरविधानेनाप्यथवा द्वादशाक्षरैः ।
वैदिकैरथवा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुनः ॥
स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयित्वा विचक्षणः ।
पुरुषं तु ततः सत्यमच्युतं च युधिष्ठिर ॥
अनिरुद्धं च मां प्राहुर्वैखानसविदो जनाः ।
अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन् पाञ्चरात्रिकाः ॥

1 इक्षुभक्षकर्तृचिकीर्षुभिः—क, ख, ग, घ.
2 पटुभिर्वा—ज.
3 निवेशनम् । इति—क, ख, ग, च.
4 प्रसिद्धप्रामाण्ययोः—ख, ग कोशयोः नास्ति.
5 धर्मशास्त्रकर्मकाण्डादिषु—ज.

वासुदेवं च राजेन्द्र संकर्षणमथापि वा ।
प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्मूर्तिं प्रचक्षते ॥
एता अन्याश्च राजेन्द्र संज्ञाभेदेन मूर्तयः ।
विद्ध्यनर्थान्तरा एव मामेवं चार्चयेद्बुधः ॥"

इत्यादिभिः वैष्णवशास्त्रभेदत्वेन समपरिपठितयोर्वेदाविरुद्धयोः भगवद्यामुनमुनि-वासुदेवस्वामिप्रभृतिभिः स्थापितप्रामाण्ययोरविशेषवैष्णवसमयपरिग्रहयोः [1]श्रीमत्पञ्चरात्रवैखानसशास्त्रयोः द्वयोरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

परस्परनिन्दावचनानि स्वशास्त्रप्रशंसापराणि

अथैतानि परस्परापकर्षवचनानि असंकीर्णबहुकोशपाठावलोकनादाप्तभाषितानीति मन्येमहि, तथापि "प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्" इत्यादिषु उदितहोमप्र[2]शंसार्थानुदितहोमनिन्दावत्[3] प्रक्रान्तशास्त्रप्राशस्त्यप्रतिपादनपरत्वेन[4] नेतव्यानि । "न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते; अपि तु निन्द्यादितरत् प्रशंसितुम्" इति न्यायविदः ।

एवमेव "साङ्गेषु वेदेषु निष्ठामलभमानः शाण्डिल्यः पञ्चरात्रशास्त्रमधीतवान्" इत्यादौ वेदनिन्दाप्रसङ्गेन वेदविरोधमाशङ्क्य स्वशास्त्रप्रशंसादिपरत्वेन पर्यहारि भाष्यकारैः; न्यदर्शि च "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि" इत्यारभ्य "सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्" इति भूमविद्योपक्रमगतस्य तदितरसमस्तवेदाध्ययनादात्मवेदनालाभवचनस्य भूमविद्याप्रशंसामात्रे तात्पर्यम् । अपिच—

[1] श्रीपञ्चरात्र—क, च.
[2] प्रशंसार्थम्—क, च.
[3] निन्दादिवत्—घ, छ, ज.
[4] प्राशस्त्यमात्रपरत्वेन—घ, छ, ज.

"चत्वार एकतो वेदा भारतं चैकमेकतः ।
समागतैः सुरर्षिभिस्तुलामारोपितं पुरा ॥
महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाणे ततोऽधिकम्[1] ।
महत्त्वाच्च गुरुत्वाच्च महाभारतमीरितम्[2] ॥"

इत्यादिवचनानि वेदेभ्योऽपि महाभारतस्याधिक्यं ब्रुवाणानि वेदार्थोपबृंहणरूपातिशयशालिमहाभारतप्रशंसार्थानि; न पुनर्वेदानामपकर्षगन्धमभिदधते। किंच बह्वृचाम्नाये "ऋग्गाथा कुम्ब्या तन्मितं यजुर्निगदो वृथा वाक्तदमितं सामाधो यः कश्च गेष्णः" इति यजुरादिनिन्दा ऋग्वेदस्तुत्यर्थैव। एवमिहापि श्रीवैखानसपञ्चरात्रयोः परस्परापकर्षवचनानामाप्तत्वेऽपि स्वाभिमतस्तुत्यर्थतयैव निर्वोढव्यम्; अन्यथा सर्वोपप्लवप्रसङ्गात्; अविस्रम्भणीयवचनानां यथाश्रुतस्वीकारेऽतिप्रसङ्गाच्च ।

एवमेव[3] हि शैवागमे कारणतन्त्रे जल्प्यते[4]—

शैवागमकारणतन्त्रवचनानामपि स्वशास्त्रप्रशंसापरत्वम्

"शैवः सर्वाधिकारी स्यात् स्वकीये च परत्र च ।
शैवाः सर्वं प्रकुर्वन्ति ये गृहस्था द्विजोत्तमाः ॥
यामले मातृतन्त्रे च कापाले पञ्चरात्रके ।
बौद्धे वाप्यार्हते चैव लागुडे वैदिकेऽपि च ॥
अन्येष्वपि च मार्गेषु तत्तच्छास्त्रानुसारतः ।
शैवाः सर्वं प्रकुर्वन्ति तल्लिङ्गस्थापनादिकम् ॥

[1] यतोऽधिकम्—घ, ङ, छ, ज.
[2] उच्यते—घ.
[3] एवमिव—ङ, छ
[4] कथ्यते—क, ख, ग, च.

मुख्यत्वादिह शैवस्य मुख्यमाहात्म्यतोऽपि च ।
अधिकारोऽस्ति सर्वत्र नान्येषां शिवदर्शने ॥"

इति । ननु पाशुपताधिकरणे "पत्युरसामञ्जस्यात्" इति पशुपतिप्रणीतानां शैवादीनां सर्वेषां तन्त्राणामप्रामाण्यसमर्थनात्, एतस्मिन्नपि वचने "[1]जिनालयं प्रविष्टस्तु सवासा जलमाविशेत्" इत्यादिभिर्दर्शनस्पर्शनाद्ययोग्यविषय[2]-जैनयामलबौद्धादिबाह्यमततन्त्रैः[3] सह वैदिकस्य समभिव्याहारात्, वैदिकानर्हेषु बाह्येषु च शैवस्याधिकारोक्तेः,

"शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् ।
विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेत् ॥"

इति विज्ञानेश्वरसंगृहीतधर्मशास्त्रवचनेन स्पर्शादिषु परिहरणीयत्वेन प्रसिद्धस्य शैवस्य वैदिकदेवताप्रतिष्ठादिषु मुख्याधिकारित्वजल्पनात्[4], लोके च शैवैः क्वचिदपि[5] भगवत्प्रतिष्ठाद्यनुमत्यभावात्, तत्स्पर्शादिष्वपि

"स्थापिते पञ्चरात्रेण देवे[6] षड्भिः शिवाध्वभिः[7] ।
प्रतिष्ठादौ कृते मोहाद् दोषः सर्वक्षयात्मकः ॥
शान्तिश्च तस्य भूयोऽपि पञ्चरात्रोक्तवर्त्मना ।
प्रतिष्ठाप्य सहस्रेण कलशैः स्नपनं हरेः ।
महोत्सवश्च कर्तव्यो ध्वजारोहणपूर्वकम् ॥"

[1] जैनालयं—क, ख, ग, च.
[2] विषय—क, ख, ग कोशेषु नास्ति.
[3] बौद्धबाह्यादितन्त्रैः—क, ख, ग, च.
[4] कल्पनात्—क, ख, ग, च.
[5] शैवे कदाचिदपि—क, ख, ग, झ.
[6] देवैः—क, ख, ग, च, ज, झ.
[7] शिवादिभिः—क, च; शिवार्थिभिः— ख, ग, झ.

इति पाद्मादिप्रतिपादितप्रायश्चित्तविशेषानुष्ठानदर्शनाच्च, शैवस्तुतिवचनस्यास्य

"त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ।
दर्शयित्वाल्पमायासं फलं शीघ्रं प्रदर्शय ॥"

इत्यादिप्रकारेणाप्रामाण्यमनीश्वरप्रक्षिप्तत्वमतिवादरूपतया स्वीयतन्त्राधिकारिशैवस्तुतिमात्ररूपत्वं वा कल्पनीयमिति चेत्; हन्त तर्हि अनयोरपि श्रीवैष्णवमार्गभेदयोरन्यतरस्येतरत्र[1] शिष्टैरप्रवेशनात् परस्परसंकरप्रसङ्गे च तत्तत्तन्त्रोक्तप्रायश्चित्तानुष्ठानदर्शनाच्च परस्परापकर्षपरस्परमर्यादाप्रवेशनवचनानि प्रक्षिप्तत्वादप्रमाणानि अतिवादरूपतया स्वतन्त्रस्तुतिपराणीति वा[2] निर्वाह्यत्वात् परंपरागतमर्यादापरित्यागेन [3]परस्परप्रवेशो न क्षम इति मध्यस्थदृष्ट्या संपश्यध्वम् । तत्र पक्षे पतन्तस्तु पतन्त्येव; परमधर्ममर्यादोपप्लवात् । अतो वैखानसपञ्चरात्रयोः पञ्चरात्रावान्तरभेदचतुष्कस्य तत्तदवान्तरतन्त्रभेदानां च परस्परमसंकरेणैव सर्वदा स्थितिरिति सिद्धम् ।

अपकृष्टसिद्धान्तत्यागेनापि उत्कृष्टसिद्धान्तप्रवेशकवचनानां प्रक्षिप्तत्वपक्षः

तत्रेदं तु किंचिद्विमर्शनीयम् । यत्[4] पारमेश्वरकालोत्तरयोः प्रमाणभूतानामेव [5]भगवच्छास्त्रसिद्धान्तानामाकारान्तरेणोत्कर्षापकर्षयोगात् प्राक्प्रवृत्तापकृष्टसिद्धान्तपरित्यागेनापि उत्कृष्टसिद्धान्तप्रवेशनं न दोषाय; प्रत्युत गुणायैव; उत्कृष्टतन्त्रपरित्यागेन निकृष्टतन्त्रप्रवेशने समानतन्त्रसंकरे च दोष इत्युक्तम्—इदमपि दत्तोत्तरप्रायम् । तथाहि—

[1] इतरतन्त्रप्रविष्टैः—क, च, झ; इतरतन्त्रविशिष्टैः, छ, ज.
[2] वा—क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति.
[3] परस्परप्रवेशोऽनर्थमर्थ इति—घ.
[4] यत्तत्—क, ख, ग.
[5] भगवच्छास्त्र—क, ख, ग कोशेषु नास्ति.

श्रीसात्त्वते द्वाविंशे परिच्छेदे [1]समयिपुत्रकसाधकलक्षणोक्त्यनन्तरम् आचार्यलक्षणे "सांकर्यमागमानां च वेत्ति वाक्यवशात्तु यः" इत्युक्त्वा शास्त्रसंकरशोधनार्थमनन्तरमुच्यते—

"तत्र वै त्रिविधं वाक्यं दिव्यं च मुनिभाषितम् ।
पौरुषं चारविन्दाक्ष तद्भेदमवधारय ॥
यदर्थाढ्यमसंदिग्धं [2]स्वच्छमल्पाक्षरं स्थिरम्[3] ।
तत् पारमेश्वरं वाक्यमाज्ञासिद्धं हि मोक्षदम् ॥
प्रशंसकं वै सिद्धीनां संप्रवर्तकमप्यथ ।
सर्वेषां रञ्जकं [4]गूढनिश्चयीकरणक्षमम् ॥
मुनिवाक्यं च तद्विद्धि चतुर्वर्गफलप्रदम् ।
अनर्थकमसंबद्धमल्पार्थं शब्दडम्बरम् ॥
अनिर्वाहकमाद्योक्तेर्वाक्यं तत् पौरुषं स्मृतम् ।
हेयं चानर्थसिद्धीनामाकरं नरकावहम् ॥
प्रसिद्धार्थानुवादं यत् संगतार्थं विलक्षणम् ।
अपि चेत् पौरुषं वाक्यं ग्राह्यं तन्मुनिवाक्यवत् ॥"

इति । अत्र 'अनिर्वाहकमाद्योक्तेः' इति दिव्यमुनिभाषितयोः विरुद्धार्थत्वमुच्यते । असंबद्धमिति पूर्वापरविरुद्धत्वम् । तदिदमुभयमपि निकृष्टसंहितात्यागेन उत्कृष्टसंहितापरिग्रहवचने श्रीसात्त्वतपौष्करनारदीयपाद्मादिविरोधात्

[1] समाधिपुत्रकसाधक—घ; समयपुत्रिवासाधन—ग; समयपुत्रकसाधक—क, ख, च, झ.

[2] स्वल्पं—क, ख, ग.

[3] स्मृतम्—क, च; स्थितम्—ख, ग.

[4] गूढं—क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, झ.

सामान्येन सर्वसंकरनिषेधपरस्वपूर्वापरग्रन्थविरोधमवधारयन्तो धृष्टबुद्धयः कतिचन तन्त्रतन्त्रान्तरमर्यादाप्रवृत्तस्थानाक्रमणलुब्धागममन्त्रसिद्धान्ताभिमानिपुरुषकृतप्रक्षेपोऽयमिति मन्यन्ते ।

अन्ये तु प्रागुक्तन्यायेन मन्त्रसिद्धान्तादिस्तुतिपरतामातिष्ठन्ते । न खल्वेतावता कालेन कल्पारम्भकृतयुगात् प्रभृति संतन्यमानेषु सात्त्वतशास्त्रसंहितास्रोतोभेदेषु अपकृष्टसंहितां परित्यज्योत्कृष्टसंहितां कश्चित् परिजग्राहेति महाभारते श्रीमद्वराहपुराणादिषु वा परःशतेषु पञ्चरात्रप्रस्तावेषु महर्षयः सूचयन्ति । न चार्वाचीनैरप्याचार्यैरितः पूर्वं तथा कृतमिति संप्रदायविदः शिष्टा विदामासुः । अतः शिष्टानुष्ठानबलादेव स्तुतिपरत्वमध्यवस्यामः । यदि चैवं शास्त्रार्थः स्यात्, एतावता कालेन तन्त्रतन्त्रान्तरस्थानानि सर्वाणि मन्त्रसिद्धान्तादिना व्याप्येरन् । इतः पूर्वमनुवृत्तावपि परस्तादेतद्बलावलम्बनेन तन्त्रतन्त्रान्तरसिद्धान्तयोः सर्वत्रोच्छेदः प्रसज्येत । अथ चेदैहिकभोगादिप्राचुर्यात् पुरुषाणां च त्रिवर्गप्रावण्यातिशयात् तन्त्रतन्त्रान्तरयोः सर्वत्रानुवृत्तिः संभवतीति मन्वीथाः; तर्हि [1]राजराष्ट्रसमृद्ध्यर्थेषु स्थानेष्वैहिकफलप्रचुरयोरेव तन्त्रतन्त्रान्तरयोर्यथापूर्वमवस्थानमुचितम् । न हि राजसु राष्ट्रेषु वा सुलभाः केवलमुमुक्षवः ।

उत्कृष्टसिद्धान्तस्वीकारवचनानां मन्त्रसिद्धान्तस्तुतिपरत्वपक्षः

श्रीकरसंहितायां च प्रागुक्तस्यैव सिद्धान्तचतुष्टयस्य वेदसिद्धान्तो दिव्यसिद्धान्तस्तन्त्रसिद्धान्तः पुराणसिद्धान्त इति प्रागुक्तादूरविप्रकृष्टैर्नामभेदैर्विभागमुक्त्वा पुराणसिद्धान्तसंज्ञितस्य तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्य मोक्षप्रदस्यापि विशेषतः श्रीकरत्वमुक्तम्—

तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्य श्रीकरत्वं मोक्षप्रदत्वं च

[1] राज—घ कोशे नास्ति.

"एतत् पुराणसिद्धान्तं श्रीकरं च विशेषतः ।
इदं श्रीकरसंज्ञाख्यं भोगमोक्षफलप्रदम् ॥"

इति । अस्य च पूर्वापरं सर्वं सन्मार्गदीपिकायां विस्तरेण द्रष्टव्यम् । भोगमोक्षफलप्रदमित्यस्य श्रीकरसंज्ञकसंहिताविशेषान्वितत्वेऽपि तस्याः संहितायाः पुराणसिद्धान्तान्तःपातित्वात्, विशेषत इति[1] नियमात्, चकारेणानुक्तसमुच्चयाच्च कृत्स्नस्यापि तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्य विशेषतः श्रीकरत्वं मोक्षप्रदत्वं च सिद्धम् । श्रीकामाश्च प्रायशो हि राजानो राष्ट्रवर्तिनश्चेति तत्समृद्ध्यर्थेषु साधारणस्थानेषु तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्यौचित्यमधिकम् । निःसङ्गास्तु स्वगृहादिषु आगमसिद्धान्तादिमर्यादामनुतिष्ठन्तु नाम । अतस्तन्त्रतन्त्रान्तरस्थानेषु अन्यसिद्धान्तावतरणवचनमपवर्गप्रत्यासत्त्यतिशयनिबन्धनप्राशस्त्याधिवयपरमिति मन्तव्यम् । तदपेक्षयैवेदमुक्तं कालोत्तरे—"स्वयं व्यक्तं तथा दिव्यमुत्कृष्टफलदं यतः" इति ।

उत्कृष्टसिद्धान्तस्वीकारवचनानां स्वयंव्यक्तस्थानविषयत्वपक्षः

अपरे त्वाहुः—व्यवस्थितस्थानविषयमेवेदम्[2] अपकृष्टसंहितात्यागेनोत्कृष्टसंहितापरिग्रहवचनमिति । तथाहि; यदुक्तं कालोत्तरे—

"अनेकभेदभिन्नं च पञ्चरात्राख्यमागमम् ।
पूर्वमागमसिद्धान्तं मन्त्राख्यं तदनन्तरम् ।
तन्त्रं तन्त्रान्तरं चेति चतुर्धा परिकीर्तितम् ॥"

[1] विशेष इति—क, ख, ग, च.
[2] एवेदं—क, ख, ग, च, छ, ज, झ कोशेषु नास्ति.

इति चतुर्धा विभागं सामान्येन प्रतिपाद्य "[1]नारायणीयमौद्ध्यमग्निकाश्य-पसंज्ञितम्" इत्यादिना "शास्त्राण्येतानि सुव्रत" इत्यन्तेनागमादिसिद्धान्तेषु चतुर्षु कतिपयसंहितानां [2]निवेशनमनुक्तानामपि संहितानामुपलक्षणतयोदाहृत्य "एतद्वै पञ्चरात्राख्यं शास्त्रं सर्वोत्तमोत्तमम्" इति चतुर्विधमपि पञ्चरात्रशास्त्रं सर्वोत्तमत्वेन निगम्य,

आगमादिसिद्धान्तानां
स्वयंव्यक्तादिनाम्नापि
निर्देशः

"चतुर्धा भेदभिन्नं च स्वयंव्यक्तादिभेदतः ।
स्वयंव्यक्तं हि सिद्धान्तमागमाख्यं पुरोदितम् ॥
मन्त्रसिद्धान्तसंज्ञं यत् तद् दिव्यं परिकीर्तितम् ।
तन्त्रसंज्ञं हि यच्छास्त्रं तत् सैद्धं समुदाहृतम् ।
तन्त्रान्तरं तु यत् प्रोक्तमार्षं तत् समुदाहृतम् ॥"

इति प्रागुक्तानामेवागमसिद्धान्तादीनां[3] स्वयंव्यक्तदिव्यसैद्धार्षरूपेण वक्ष्यमाणो-पयोगिसंज्ञान्तराणि निर्दिश्य,

"स्वयंव्यक्तेन दिव्येन पूज्यमाने तु कौतुके[4] ।
तन्त्रतन्त्रान्तराभ्यां तु न कुर्याद् देवपूजनम् ॥
पूज्यते यदि संमोहात् स्थाननाशो भवेद् ध्रुवम् ।
राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च मरणं जायते ध्रुवम् ॥

[1] नारायणीयं मौदध्यमाग्नि—घ; नारायणीयमौद्गल्यम्—क, ख, ग, झ.

[2] निदर्शनं—क, ख, ग, च.

[3] प्रागुक्तानामेव सिद्धान्तानां—क; प्रागुक्तानामेव सिद्धान्तादीनां—ख, ग.

[4] कौतुकात्—क, झ; स्वयंव्यक्तेन इत्यारभ्य सार्धश्लोकद्वयं ख ग पुस्तकयोः न दृश्यते.

तस्मात् पूजा न कर्तव्या तन्त्रतन्त्रान्तराध्वना ।
[1]अनुक्तं यत् स्वयंव्यक्ते दिव्ये शास्त्रे द्विजोत्तम ॥
यत् किंचित् तत्तदादेयं तन्त्रतन्त्रान्तरे यथा[2] ।
तन्त्रतन्त्रान्तरोक्तेन पूज्यमानेऽपि देशिकैः ॥
तद्विधानं परित्यज्य स्वयंव्यक्तोक्तवर्त्मना ।
दिव्योक्तविधिना कार्यं पूजनं प्रतिमासु च[3] ॥
स्वयंव्यक्तं तथा दिव्यमुत्कृष्टफलदं यतः ।
तस्मादुत्कृष्टशास्त्रोक्तमार्गेणैव सुपूजयेत् ॥"

इति तन्त्रतन्त्रान्तराभ्यां पूज्यमानेऽपि तद्विधानं परित्यज्य उत्कृष्टफलदत्वेन उत्कृष्टेन स्वयंव्यक्तेन दिव्येन च शास्त्रेण पूजनं युक्तमिति ।

तदिदं सर्वस्थानविषयं प्रतिनियतस्थानविषयं वेति विचारणीयम् । यदि [4]सर्वस्थानविषयं तदा परिगृहीततमसात्त्वताद्यनेकसंहिताग्रन्थसंकोचः प्रसज्येत । अपिच अस्मिन्नेवोत्तरत्र स्वयंव्यक्तादिस्थानलक्षणनिरूपणाध्याये तत्तत्स्थानलक्षणमुक्त्वा पश्चात् चतुर्विधपूजानिर्णयाध्याये चतुर्विधपूजनस्य यथाक्रमं "वैदिकं तान्त्रिकं श्रौतं मिश्रं चेति चतुर्विधम्" इति प्रक्रम्य, मूलश्रुतिदिव्यमन्त्रप्रवृत्तश्रुतितत्संभेदनिमित्तनामधेयानि प्रतिपाद्यानन्तरमुच्यते—

उत्कृष्टसिद्धान्तस्वीकारवचनानां स्वयंव्यक्तस्थानविषयत्वम्

[1] स्वव्यंव्यक्ते च दिव्ये च सैद्धे चार्षे द्विजोतम—क, ख, ग.

[2] तथा—क, ख, ग, ङ, झ.

[3] प्रतिमासु चेति—क, ख, ग, च, झ.

[4] सर्वविषयं—ङ, छ, ज.

"वैदिकैस्तान्त्रिकैर्वापि श्रौतैर्वा द्विजसत्तम ।
स्वयंव्यक्ते तु भवने मिश्रैर्वा देवमर्चयेत् ॥
ऋष्यादिपूजिते स्थाने पारंपर्यक्रमं विना ।
विशेषं नाचरेत् किंचिद्राजराष्ट्रसमृद्धये ॥"

इति । अत्र स्वयंव्यक्तस्थाने चतुर्णां पूजाविशेषाणां यथारुचि विकल्पेन परिग्रहं प्रतिपाद्य, ऋष्यादिपूजितेषु स्थानान्तरेषु पारंपर्यक्रममन्तरेण मात्रयापि विशेषं नाचरेदित्युक्तत्वात् यत्र[1] स्वयंव्यक्ते विकल्पेन कर्मणां प्रवृत्तिः संभवति[2] तत्रैवापकृष्टफलशास्त्रपरित्यागेन उत्कृष्टफलशास्त्रपरिग्रहवचनं लिङ्गवशान्नेतव्यम् । "पवित्रं दक्षिणे कर्णे" इति लिङ्गात् "दिवा संध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्रः" इत्यस्य स्थाननियमवत् प्रतिनियतस्वयंव्यक्तेषु स्थानेष्विति व्यक्तमवसीयते । अस्मिन्नेवोत्तरत्र प्रायश्चित्ताध्यायेऽपि "वैदिकैस्तान्त्रिकैर्वापि" इत्यादि श्लोकद्वयं पुनः पठितम् । "मानुषे भवने देवं तन्त्रमार्गेण पूजयेत्" इति चोक्तम् । पुनश्च—

"यद्बिम्बं येन शास्त्रेण समारब्धं पुरा द्विज ।
प्रासादो वा ततस्तेन शास्त्रेणैव तदर्चयेत् ॥
तच्छास्त्रमन्तरेणैव यो यजेदन्यवर्त्मना ।
राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च स नाशं कर्तुमिच्छति ॥
न कदाचिदपि प्राज्ञः प्रकुर्याच्छास्त्रसंकरम् ।
शास्त्रसंकरदोषेण महान् दोषो भवेद् ध्रुवम् ॥"

[1] यत्र—क, ख, ग कोशेषु नास्ति.
[2] संभवतीति—क, ग.

इत्युक्तम् । अतोऽप्यत्रापकृष्टशास्त्रपरित्यागेनोत्कृष्टशास्त्रपरिग्रहवचनं स्वेनैव नानाशास्त्रार्थविकल्पयोग्यत्वेन प्रतिपादिते स्वयंव्यक्ते स्थाने स्थापनीयमिति सिद्धम् ।

यदपि चात्र स्थानविशेषमधिकृत्य [1]शास्त्राधिकारिणोर्नियमः क्रियते—

स्थानविशेषमधिकृत्य शास्त्राधिकारिणोः नियमपराणां वचनानामर्थविचारः

"स्वयंव्यक्ते तथा दिव्ये दिव्यशास्त्रोक्तवर्त्मना ।
मूलागमसमेतेन मुख्यैर्भागवतैः सदा ॥
पूजनं प्रयतैः कार्यं पञ्चकालपरायणैः ।
वैष्णवायतने कार्यं केवलैः पाञ्चरात्रिकैः ॥
सांतानिकैः प्रविष्टैर्वा मुनिवाक्योक्तवर्त्मना ।
अनुक्तान्यर्थजालानि सिद्धान्तेष्वागमादिषु ।
अन्योन्यापेक्षया ग्राह्यं शास्त्रेष्वन्यत्र चाहरेत् ॥"

इति, एतदपि प्रकृष्टस्थाने प्रकृष्टाधिकारिणां [2]प्रकृष्टशास्त्रादिपरिग्रहौचित्यमपकृष्टस्थानेऽपकृष्टाधिकारिणामपकृष्टशास्त्रादियोग्यत्वं च स्थापयति; अन्यथा वैष्णवायतने क्वचिदपि दिव्यशास्त्रानवतारप्रसङ्गात्; मानुषेऽपि भवने मुख्याधिकारिभिः प्रतिष्ठिते दिव्यशास्त्रेण पूजनादिकर्तव्यत्वस्य पारमेश्वरनिरूपणे दर्शयिष्यमाणत्वाच्च । अत्रापि सिद्धान्तसंकरपरिहार एव "अनुक्तान्यर्थजालानि" इत्यादिना स्थापितः ।

[1] शास्त्राधिकारिणः—क, ख, ग, च.

[2] प्रकृष्टशास्त्रपरिग्रह—क, ख, ग, च, झ.

यत् पुनः पारमेश्वरे स्वयंव्यक्तनिर्णयाध्याये—

दिव्यशास्त्रेण पूजनस्य सर्वत्र संभवः

“ स्वयंव्यक्तं तथा सिद्धं विबुधैश्च[1] प्रतिष्ठितम् ।
मुनिमुख्यैश्च[2] गन्धर्वैर्यक्षैर्विद्याधरैरपि ॥
रक्षोभिरधमैर्मुख्यैः स्थापितं मन्त्रविग्रहम् ।
दिव्यशास्त्रोक्तविधिना पूजयेच्छास्त्रकोविदः ॥ ”

इति, इदमपि दिव्यशास्त्रस्य सर्वस्थानेषु संभवं[3] दर्शयति ; न तु शास्त्रान्तरपरित्यागेन दिव्यप्रवेशम् ।

[4]यच्चानन्तरमुक्तम्—

“ स्थापितं मनुजैर्देवं मुनिवाक्येन यत्र तु ।
पूजयेद् द्विज तत्रापि ज्ञानिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
वासुदेवैकनिष्ठैस्तु देवतान्तरवर्जितैः ॥ ”

इति, इदं च व्यामिश्रमुनिवाक्यस्थापितेऽपि[5] स्थाने व्यामिश्रयागमुक्तैर्वासुदेवैकनिष्ठैः पूजनमात्रं प्रशस्तमित्याह ; न पुनर्मुनिवाक्यपरित्यागेना[6]-स्वाधिकाराननुगुणोत्कृष्टशास्त्रेण पूजनं विदधाति; प्राक्प्रवृत्तशास्त्रानु-

1 सिद्धविबुधैश्च—क, ख, ग, च.
2 मुख्यैस्तु—ख, च, छ, ज, झ.
3 समभावं—ख, ग; सद्भावं—घ, ङ, च, छ, ज.
4 यत्त्वनन्तर—क, ख, ग, च.
5 अपि—क, ख, ग, ङ, च कोशेषु नास्ति.
6 परित्यागेन स्वाधिकारानुगुण—घ, ङ, च, छ, ज.

सारेण तैरपि तत्र पूजनस्य युक्तत्वात्; उत्कृष्टशास्त्रनिष्ठानामप्यपकृष्ट-शास्त्रधर्मेषु लोकानुग्रहार्थं[1] प्रवृत्तेः संहितान्तरादिसिद्धत्वस्य प्रागेव दर्शित-त्वात्।

यच्चेदमनन्तरमभिधीयते—

“व्यामिश्रयागमुक्तैस्तु तीव्रभक्तिसमन्वितैः।
स्थापितं मनुजेन्द्रैस्तु निषद्वाकादिकोविदैः।
अर्चयेद् देवदेवेशं दिव्यशास्त्रोक्तवर्त्मना॥”

इति, इदमपि दिव्यशास्त्रेण स्थापितस्थानविषयमनुसंधेयम्।

इदं त्ववशिष्यते। यदुक्तम्—

मुनिवाक्यपरित्याग-
पूर्वकदिव्यमार्ग-
परिग्रहवचनस्य
दिव्यमार्गप्रशं-
सापरत्वम्

“मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजनं यत्र वर्तते।
तत्रापि दिव्यमार्गाच्चेत् पूजनं कर्तुमिच्छति॥
मुनिवाक्यं परित्यज्य दिव्यमार्गेण पूजयेत्।
भवेत् संनिधिमाहात्म्यं कालं कल्पक्षयावधि॥
दिव्यमार्गेण पूजाद्यं वर्तते यत्र नित्यशः।
तत्र दिव्यं परित्यज्य कदाचिन्न महामते॥

[1] अनुग्रहाद्यर्थं—घ, ज.

मुनिवाक्योक्तमार्गेण न कुर्यात् पूजनादिकम् ।
कुर्याद्वा यदि वा मोहाद्विप्रः संमूढचेतनः[1] ॥
घोरं प्रयाति नरकं राजा राष्ट्रं च नश्यति ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दिव्यमार्गं च न त्यजेत् ॥"

इति, [2]अस्यापि प्रागुक्तन्यायेन दिव्यमार्गप्रशंसापरत्वं सुव्यक्तम् ; 'तत्रापि' इति अपिशब्दादिलिङ्गात् ; "दिव्यमार्गं तु न त्यजेत्" इति निगमनेन तत्रैव तात्पर्यविश्रमाच्च ।

दिव्यमार्गपरिग्रहवचनानां मुनिवाक्यपूजितस्वयंव्यक्तस्थानविषयत्वम्

यद्वा कालोत्तरोक्तन्यायेन विकल्पतश्चतुर्विधपूजायोग्यं स्वयंव्यक्तं स्थानम् "मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजनं यत्र वर्तते" इत्यनूद्य तत्रापि दिव्यमार्गेण पूजनेच्छायां मुनिवाक्यपरित्यागेन दिव्यमार्गेण पूजनमविरुद्धमित्युच्यते । न ह्यत्र मुनिवाक्यस्थापितस्थाने क्वचिदपि दिव्यमार्गप्रवेशः प्रस्तूयते ; अपि तु मुनिवाक्यपूजित एव । सा च मुनिवाक्येन पूजा स्वयंव्यक्तेऽपि यदि[3] पूर्वं वर्तते, तत्र कुतश्चित् प्रमाणात् स्वयंव्यक्तक्षेत्रत्वे अवसिते सति मुनिवाक्यपरित्यागेनापि दिव्यशास्त्रोक्तविधिना दिव्यशास्त्राधिकारी पूजयेदित्युक्तं भवति ।

[1] स वृथार्थश्चिरात् तस्य भक्तिबीजेन वै सह ।
समन्त्रं कर्म तन्त्रं च सिद्धयश्च पराङ्मुखाः ।
इहैव शीघ्रं विप्रेन्द्र देहान्ते गतसंततिः ॥
इति क, च, ज, झ पुस्तकेषु अधिकः पाठः.

[2] 'अस्यापि' इत्यारभ्य 'न त्यजेदिति' इति पर्यन्तं घ, ङ कोशयोः न दृश्यते.

[3] यद्यपि—ख, ग.

एतेन दिव्याद्यायतननिर्णयाध्यायोक्तः प्रपञ्चोऽपि प्रत्युक्तः। तथा हि—

शास्त्रस्य दिव्यादि-
नाम्ना विभागः

“ दिव्याद्यायतनानां च पूजाद्यं यत् त्वयोदितम्।
शास्त्रं दिव्यादिभेदेन यथावद्वक्तुमर्हसि ॥”

इति सनकेन पृष्टः शाण्डिल्यः,[1] “वासुदेवेन यत् प्रोक्तं शास्त्रं भगवता स्वयम्” इत्यादिना साक्षाद्भगवत्प्रणीतं ब्रह्मरुद्रेन्द्रप्रमुखैः प्रवर्तितं शास्त्रं दिव्यमित्युक्त्वा,

“ ब्रह्मरुद्रमुखैर्देवैः ऋषिभिश्च तपोधनैः।
स्वयं प्रणीतं यच्छास्त्रं तद्विद्धि मुनिभाषितम् ॥”

इति [2]ब्रह्मादिभिर्निर्मितं शास्त्रं मुनिभाषितमिति विभज्य “एतत्तु त्रिविधं विद्धि सात्त्विकादिविभेदतः” इति मुनिभाषितस्य त्रैविध्यं प्रस्तुत्य, साक्षाद्भगवतः श्रुतार्थमात्रनिबन्धनरूपं शास्त्रं सात्त्विकम्, भगवतः श्रुतमेकदेशं स्वयोगमहिमसिद्धं च शेषं[3] संकलय्य ब्रह्मादिभिस्तच्छिष्यैश्च स्वयं प्रणीतं शास्त्रं राजसम्, [4]केवलस्वयोगविकल्पोत्थैरर्थैः कृतं शास्त्रं तामसम्, इति मुनिभाषितस्य त्रैविध्यमुक्त्वा, “केवलं मनुजैर्यत्तु कृतं तत् पौरुषं भवेत्” इति दिव्यात् मुनिभाषिताच्च [5]व्यतिरिक्तं संभवदप्रामाण्यमयोगिभिः

[1] इति पृष्टः सनकः— क, ख, ग.

[2] ब्रह्मादिभिर्निर्मितं शास्त्रं मुनिभाषितमिति—क, ख, ग, झ कोशेषु न दृश्यते.

[3] अशेषं—क, ख, ग, ङ, च, छ, ज. झ.

[4] केवलसत्त्वयोग—क, ख, ग, झ.

[5] व्यक्तीभवदप्रामाण्यं—ख, ग.

मनुजमात्रैः प्रणीतं पौरुषं वाक्यं प्रतिपाद्य, पुनर्दिव्यसात्त्विकराजस-तामससंज्ञितानि प्रमाणभूतान्येव शास्त्राणि संहिताविशेषनियमेनापि विभज्य,

संहितानां दिव्यसात्त्विकादिभेदेन विभागः

सात्त्वतपौष्करजयाख्यादीनि शास्त्राणि दिव्यानि, ईश्वर-भारद्वाजसौमन्तवपारमेश्वरवैहायसचित्रशिखण्डिसंहिताज-योत्तरादीनि सात्त्विकानि, सनत्कुमारपद्मोद्भव[1]शाता-तपतेजोद्रविणमायावैभविकादीनि राजसानि, पञ्चप्रश्नशुकप्रश्नतत्त्वसागरादीनि तामसानीति संहिताविभागनिर्देशानन्तरमुच्यते—

अपकृष्टशास्त्रस्थाने उत्कृष्टशास्त्रपरिग्रह-वचनस्य स्वयंव्यक्त-स्थानपरत्वम्

"तामसेन तु मार्गेण पूजाद्यं यत्र वर्तते ।
तत्रापि राजसेनैव पूजाद्यं सिद्धिदं भवेत् ॥
राजसेन तु पूजाद्यं वर्तते यत्र नित्यशः ।
तत्रापि सात्त्विकेनैव पूजाद्यं शुभदं सदा ॥
सात्त्विकेन तु पूजाद्यं वर्तते यत्र चान्वहम्[2] ।
तत्र राजसमार्गेण न कुर्यात् पूजनादिकम् ॥
यत्र राजसमार्गेण प्रवृत्तं त्वर्चनादिकम् ।
तत्र तामसमार्गेण न कुर्यादर्चनादिकम् ॥
विविधानां राजसानामन्योन्यं स्यान्न संकरः ॥"

इति ।

[1] पाद्मोद्भव—क, ख, च.
[2] नित्यशः—क, ख, ग, च, झ.

मुनिभाषितेषु त्रिषु शास्त्रेषु उत्कृष्टमध्यमाधमगुण[1]संज्ञानिर्दिष्टेषु अपकृष्टगुणसंज्ञितशास्त्रप्रवृत्तिस्थाने तत्परित्यागेनापि उत्कृष्टगुणसंज्ञितशास्त्रेण पूजाद्यं सिद्धिदम्। उत्कृष्टगुणसंज्ञितशास्त्रप्रवृत्तिस्थाने तद्विपरीतेन शास्त्रेण पूजनादिकं न कर्तव्यम्। [2]समगुणसंज्ञितानां चान्योन्यं न संकरः कार्य इत्युक्तम्। इहापि 'यत्र' इति सामान्येन निर्दिष्टेऽपि प्रागुक्तन्यायेन प्रभूतानुभावतया सर्वसहस्वयंव्यक्तक्षेत्रविशेषविषयत्वं मन्तव्यम्; न तु सार्वत्रिकत्वम्।

प्राक्प्रवृत्तापकृष्टशास्त्रप्रत्यभिज्ञानेऽपि दिव्यस्यापरित्याज्यत्वं वा

यद्वा चिरकालराष्ट्रक्षोभादिना विच्छिन्नपारंपर्यप्रत्यभिज्ञानेषु स्थानेषु किंकर्तव्यतामूढान् प्रति पूर्वमपकृष्टशास्त्रप्रवृत्तावपि तदज्ञानदशायामुपप्लवाभिसंध्यभावात् सर्वाधिकारिणां मुख्यानामुत्कृष्टशास्त्रपरिग्रहौचित्यमिहोच्यते; तत्र पुनः कुतश्चित् प्रमाणात् प्राक्प्रवृत्तशास्त्रपरिज्ञाने दिव्यस्यापरित्याज्यत्वं च। इदं च 'तत्रापि' इत्यतिवादलिङ्गात् अपिशब्दात् सूच्यते। अपिशब्दस्यातिवादलिङ्गत्वं "चण्डालमपि वृत्तस्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः" इत्यादिप्रयोगेषु प्रसिद्धम्। अत एव ह्यत्रैव पुनः संकरपरिहारे संरम्भः क्रियते—

"भेदं दिव्यादिकं सम्यग्ज्ञात्वा सर्वं समाचरेत्।
यो न ज्ञात्वा तु सांकर्यात् पूजाद्यमनुतिष्ठति ॥
स हि सर्वस्य जगतः सांकर्यं कुरुते सदा।
विशेषात् स्वस्य वंशस्य तस्मादापद्यपि द्विजः ॥
न कुर्याच्छास्त्रसांकर्यं हितैषी शास्त्रकोविदः ॥"

इति। अतो यथोक्त एवार्थः।

[1] गुण—क, ख, झ, ग कोशेषु नास्ति.

[2] ननु समानगुणसंज्ञितानां—ग; ननु गुणसंज्ञितानां—ख, च.

केचित्तु—

उत्कृष्टशास्त्रपरिग्रहस्य अधिकारिविशेष-विषयत्वं वा

" मुनिवाक्योक्तमार्गेण पूजनं यत्र वर्तते ।
तत्रापि दिव्यमार्गाच्चेत् पूजनं कर्तुमिच्छति ।
मुनिवाक्यं परित्यज्य दिव्यमार्गेण पूजयेत् ॥ "

इत्यादीनां वचनानामधिकारिविशेषविषयतया व्यवस्थामिच्छन्ति; "व्यामिश्रयागमुक्तैस्तु तीव्रभक्तिसमन्वितैः" इति प्रक्रमात् ऐहिकामुष्मिकसांसारिकफलविरक्तानाम् अपवर्गासन्नतमशास्त्रपरिग्रहस्य युक्तत्वाच्च । तत्तन्त्रोक्तसांसारिकफलसक्तानां तु यथापूर्वं परिग्रह इति ।

न चात्र राजसतामससंज्ञितेषु शास्त्रेष्वंशतोऽप्रामाण्यमाशङ्कनीयम्;

सात्त्विकादिशास्त्र-त्रयमपि प्रमाणमेव

" स्यान्नागरद्राविडवेसरं[1] च क्रमेण वै सत्त्वरजस्तमांसि ।
महीसुरोर्वीपतिवैश्यकास्ते हरिर्विधाता हर आदिदेवः ॥ "

इति विमानक्रियादिविषयोत्तममध्यमत्वादिविवक्षया [2]सत्त्वादिगुणोक्तिवत् इहापि तद्विवक्षया तद्गुणोक्तेः; प्रमाणभूतशास्त्रविषयेष्वेव सात्त्विकराजसतामसविभागस्य "यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः" इत्यादिभिर्भगवद्गीतायामपि प्रतिपादितत्वात् । अप्रमाणभूतस्य[3]

[1] द्रावलवैशसं—ग, ङ.

[2] सत्त्वादिगुणोक्तिवत् इहापि तद्विवक्षया—क, ख, ग, ङ, च, छ, ज, कोशेषु नास्ति.

[3] अप्रामाण्यस्य—क, ख, ग, छ, ज, झ.

पौरुषस्य तु वाक्यस्य "केवलं मनुजैर्यत्तु कृतं तत् पौरुषं भवेत्" इति पृथङ् निर्देशात्।

"सर्वत्र पौरुषे वाक्ये तद् ग्राह्यमविरोधि यत्।
केवलं तद्विधानेन न कुर्यात् स्थापनादिकम्॥"

इति हि पौरुषसंज्ञिते वाक्ये [1]विरुद्धाविरुद्धांशसद्भावोऽत्र दर्शितः। अतः सात्त्विकराजसतामससंज्ञानिवेशोऽत्र सत्त्वरजस्तमःप्रचुरतत्तत्फलसिद्धिविशेषतारतम्याभिप्रायेणेति मन्तव्यम्।

कृत्स्नं पञ्चरात्रं प्रमाणम्

कार्त्स्न्येन हि भगवच्छास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रागेव प्रतिपादितम्। न चात्र भगवद्व्यतिरिक्तब्रह्मादिपुरुषकृतांशेषु कारणदोषः संभवति; "पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्" इति स्ववक्तृके शास्त्रे भगवतैव तेषामृषीणां तत्तत्पुण्यविशेषानुसारेण नित्येऽपि वेदे सूत्रकाण्डमन्त्रकृत्त्ववत् संहिताकर्तृत्वस्याधिकारतया समर्पितत्वात्। यथा च व्यासोक्ते महाभारते वैशम्पायनसंहिताभेदः[2] एवमत्रापीति न संकटं किंचित्। अतः कृत्स्नं पञ्चरात्रं प्रमाणम्। तस्यावान्तरसंहिताभेदः ऋगादिवच्चतुर्धावस्थितः। तद्वदेव यथाधिकारं व्यवस्थितानुष्ठानतया सिद्धान्तादिसंकरपरिहारेणैव सर्वदानुवर्तनीयम्। तथानुवर्तनं[3] यथाधिकारं साक्षात् परंपरया वा सद्ब्रह्मवासुदेवाख्यपरमपुरुषार्थप्राप्तिसाधनमिति[4] सिद्धम्।

असांकर्येण सिद्धान्तानाम् अनुवर्तने फलम्

1 विरुद्धांशसद्भावः—क, ख, ग, च, झ.

2 संहितादिभेदः—ख, ङ, छ, ज.

3 तथानुवर्तमानानां—ग, घ, ङ, छ, ज; तथानुवर्तने—क, झ.

4 प्राप्तिसूचनमिति—क, झ.

पञ्चकालव्यवस्थित्यै वेङ्कटेशविपश्चिता ।
श्रीपञ्चरात्रसिद्धान्तव्यवस्थेयं समर्थिता ॥

अहितविहतिदीक्षै[1] र्बाहुभिर्व्यूहभेदै-
र्निगमनिजमतैश्च[2] व्यक्तभूमा चतुर्भिः ।
प्रथमयुगसमग्रं धर्ममभ्यस्यमानान्
प्रशमितकलुषान्[3] नः पातु वैकुण्ठनाथः ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां
सिद्धान्तव्यवस्थापनाख्यः[4]

प्रथमोऽधिकारः

[1] दक्षैः—क, ग, ङ, च, छ, झ, ञ.
[2] निजनिगमशतैश्च—क, ग; निजनिगममतैश्च—ख, झ.
[3] कलुषो वः—घ, ङ, छ, ज.
[4] व्यवस्थाख्यः—घ, ङ, ज; व्यवस्थानाख्यः—छ.

नित्यानुष्ठानस्थापनाख्यः

द्वितीयोऽधिकारः

अथादौ समुपक्षिप्तमच्छिद्रं स्थाप्यतेऽधुना ।
स्वयंप्रयोजनं नित्यं स्वामिसेवनमञ्जसा ॥
ससामान्यविशेषात्मा चर्येयं हृदयंगमा ।
ससूत्रसुमनःस्तोमा मालेवामोदिनी विभोः ॥

इह [1]तावदेकैकस्मिन्नहोरात्रे कालपञ्चकविभागेन अभिगमनोपादा-
नेज्यास्वाध्याययोगरूपभगवत्सेवनं स्ववर्णाश्रमजातिगुणनिमित्तादि[2]नियतधर्म-
अभिगमनादिना सचिवं भगवद्धर्मनिष्ठानां सर्वेषां समानम् । तच्च
भगवत्सेवनं सर्वेषां संहिताभेदेषु चोदनाख्याविशेषेऽपि सूत्रभेदेषु समान-
समानम् चोदनाख्यचत्वारिंशत्संस्कारादिवत् लेशतो भिन्नरूपं
प्रतिपाद्यते । तत्र रहस्याम्नायविदामेवायं धर्म[3] इति अविदितसात्त्वत-
धर्माणामाकस्मिको भ्रमः । ते तु स्वशाखोक्तप्रकारेण पाञ्चकालिकधर्म-
मनुतिष्ठन्ति; इतरे च यथास्वं तत्तत्संहितोक्तप्रक्रिययेति व्यवस्था ।
वर्गद्वयेऽप्यधिकारिविशेषमात्रेणैव हि भेदोऽनुशिष्यते । यथोक्तं पाद्मे;

[1] तावदेकस्मिन्—क, ख, च, झ.
[2] जातिनिमित्तादि—क, ख, ग, झ.
[3] अयं निजधर्मः—ज.

"ब्रह्मोवाच—

कर्षणादि प्रतिष्ठान्तं कर्म यस्य प्रसिद्धये ।
तं समाराधनविधिं श्रोतुमिच्छामि संप्रति ॥
आराधनविधिः कीदृगधिकारी च कीदृशः ।
भगवंस्तदशेषेण ब्रूहि मे भक्तवत्सल ॥

एकायनिनां मुख्य-
मधिकारित्वम्
अन्येषां तु दीक्षया

श्रीभगवानुवाच—

श्रूयतामभिधास्यामि पृष्टं निरवशेषतः ।
आद्यमेकायनं वेदं सद्ब्रह्मप्रतिपादकम् ॥
तेनैव संस्कृता विप्रा मुख्यकल्पाधिकारिणः ।
अन्येषां ब्राह्मणादीनां वर्णानां दीक्षया क्रमात् ॥
अधिकारोऽनुलोमानामपि नान्यस्य कस्यचित् ।
पूजाविधौ भगवतस्तेऽनुकल्पाधिकारिणः ॥
प्रतिलोमभुवां सूतः प्रथमस्तत्र[1] शस्यते ।
त्रयाणां क्षत्रियादीनामनुलोमभुवामपि ॥
सूतस्य च विशेषेण दीक्षात्मार्थपरानिशम्[2] ।
परार्थयजनं कुर्युर्विप्रा मुख्यानुकल्पयोः ॥
नैवाधिकारिणो गौणा दीक्षासंस्कारवर्जिताः ।
यथैव दीक्षणीयेष्ट्या जायन्ते ब्राह्मणादयः ॥

[1] प्रथमं तत्र—क, झ.

[2] दीक्षामात्थ परानिशम्—क, ख, ङ, च, झ.

तथैव दीक्षाविधिना जायमाना यथोदिताः ।
पूजाविधौ भगवतः प्रकल्पन्तेऽधिकारिणः ॥"

इत्यादि । एवं संहितान्तरेष्वपि ग्राह्यम् ।

जयाख्यसंहितायां पञ्च कालाः पाञ्चकालिककर्माणि च

तदिह तत्तत्सिद्धान्तोक्तवर्त्मना चतुर्विधपञ्चरात्रिणां[1] साधारणमभिगमनादिपञ्चकम् । मन्त्रसिद्धान्तादिष्वपि हि कालपञ्चकविभागोऽयमुपदिश्यते । यथोक्तं साक्षाद्भगवन्मुखोद्गततया रत्नत्रयमिति प्रसिद्धेषु जयाख्यसात्त्वतपौष्करेषु जयाख्यसंहितायाम्—

" नारदः—

एको हि श्रूयते देव कालो लोके न चापरः ।
पञ्च कालास्त्वयोद्दिष्टाः किमेतन्मेऽत्र संशयः ॥

श्रीभगवानुवाच—

एकस्यैव हि कालस्य वासरीयस्य नारद ।
आ प्रभातान्निशान्तं वै पञ्चधा परिकल्पना ।
पृथक्कर्मवशात् कार्या न काला बहवः स्मृताः ॥

नारदः—

एककालाश्रितानां च कर्मणां लक्षणं वद ।
परिज्ञातैस्तु यैः सद्यः कृतकृत्यो भवाम्यहम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

ब्राह्मान्मुहूर्तादारभ्य प्रागंशं विप्र वासरे ।
जपध्यानार्चनस्तोत्रैः कर्मवाक्चित्तसंयुतैः ॥

[1] पञ्चरात्राणां—क, ख, ग, च, झ.

अभिगच्छेज्जगद्योनिं तच्चाभिगमनं स्मृतम् ।
ततः पुष्पफलादीनामुत्थायार्जनमाचरेत् ॥
भगवद्यागनिष्पत्तिकारणं प्रहरं[1] परम् ।
तदुपादानसंज्ञं वै कर्मकालपदाश्रितम् ॥
ततोऽष्टाङ्गेन यागेन पूजयेत् परमेश्वरम् ।
साधिकं प्रहरं विप्र इज्याकालस्तु स स्मृतः ॥
श्रवणं चिन्तनं व्याख्या ततः[2] पाठसमन्विता ।
स्वाध्यायसंज्ञं तं विद्धि कालांशं मुनिसत्तम ॥
दिनावसाने संप्राप्ते पूजां कृत्वा समभ्यसेत् ।
योगं निशावसाने च विश्रमैरन्तरीकृतम् ।
पञ्चमो योगसंज्ञोऽसौ कालांशो ब्रह्मसिद्धिदः ॥

नारदः—

श्रुतो मयाखिलः पूर्वं भगवद्याग उत्तमः[3] ।
तस्याङ्गानि विभागेन ज्ञातुमिच्छाम्यहं पुनः ॥

यागस्य
अष्टावङ्गानि

श्रीभगवानुवाच—

अन्तःकरणयागादि यावदात्मनिवेदनम् ।
तदाद्यमङ्गं यागस्य नाम्नाभिगमनं महत्[4] ॥

[1] प्रहरः—क, ख, ग, च, झ.
[2] तपः—क, ख, ग, च, झ.
[3] उत्तरः— क, ख, ग, च, छ, झ.
[4] तच्चाभिगमनं भवेत्—क, ख, ग, च, झ.

पूजनं चार्घ्यपुष्पाद्यैर्भोगैर्यदखिलं मुने ।
बाह्योपचारैस्तद्विद्धि भोगसंज्ञं तु नारद ॥
मध्वाज्याक्तेन दध्ना वै पूजा च पशुनापि वा[1] ।
तत् तृतीयं हि यागाङ्गं तुर्यमन्नेन पूजनम् ॥
निवेदितस्य यद्दानं पूर्वोक्तविधिना मुने ।
संप्रदानं तु तन्नाम यागाङ्गं पञ्चमं स्मृतम् ॥
वह्निसंतर्पणं षष्ठं पितृयागस्तु[2] सप्तमम् ।
प्राणाग्निहवनं नाम्ना [3]त्वनुयागस्तदष्टमम् ॥
इत्येतत् कथितं सर्वं यत् त्वया परिचोदितम् ।
प्रददाम्यचिराद्यद्वै तन्निष्ठानां परं पदम् ॥ "

इति । अचिरादित्यनेनास्य कर्मणः कर्मान्तरेभ्यः स्वभावतः प्राशस्त्यमुच्यते । स्मरन्ति च व्यासादयः—

" न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् । "
" सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः ॥ "

इत्यादि[4] । प्रयाससाम्यवैषम्यानादरेण स्वरूपतः प्राशस्त्यं द्रव्यादिष्वपि विद्यते । यथोक्तमाश्वमेधिके श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे—

" सर्वेषामेव पुष्पाणां सहस्रगुणमुत्पलम् ।
तस्मात् पद्मं तथा राजन् पद्मात्तु शतपत्रकम् ॥

[1] पशुना सह—क, ख, ग, ङ, झ.
[2] पितृयागं तु—क, ख, ग, ङ, च, छ, झ.
[3] अनुयागं—क, ख, ग, ङ, च, छ, ज, झ.
[4] इति—क, च, झ.

तस्मात् सहस्रपत्रं तु पुण्डरीकमतः परम् ।
पुण्डरीकसहस्रात्तु तुलसी गुणतोऽधिका ॥
वकपुष्पं ततस्तु स्यात् सौवर्णं तु ततोऽधिकम् ।
सौवर्णाच्च प्रसूनात्तु मत्प्रियं नास्ति पाण्डव ॥ ”

इति । एवं जपहोमदानादिष्वपि प्रसिद्धम् । पाद्मेऽप्येवं प्रशस्ततमं[1] पञ्चकालसेवनमुक्तम्—

पञ्चकालविधौ पाद्मवचनानि

“ ब्रह्मोवाच—

पञ्चकालविधिज्ञानां प्राशस्त्यं भगवन्निह ।
कथितं पञ्च के काला विधयश्चापि पञ्च के ॥
मह्यं जिज्ञासमानाय कथयस्व यथातथम् ।
न चेद्रहस्यमत्यन्तं यदहं पृष्टवानिदम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

आद्यं कर्माभिगमनमुपादान ततः परम् ।
इज्या च पश्चात् स्वाध्यायस्ततो योगस्ततः परम् ॥
पञ्चैते विधयस्तेषां कालाः पञ्चैव ते क्रमात् ।
कल्याणाचरणान्तं यत् कर्मजातं चतुर्मुख ॥
उत्थानादिक्रमादेतदभियान[2]मुदीरितम् ।
ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्ध्येत ध्यायन्नारायणं परम् ।
उत्थायासीत शयने कीर्तयन्नाम वैष्णवम् ॥ ”

[1] प्रसिद्धतमं—क, ख, ग, झ.
[2] अभिधानं—क, ख, घ, ङ, च, झ.

इत्यादिरध्यायः कृत्स्नोऽपि पाठ्यः। एवं संहितान्तरेष्वपि तत्र तत्र संग्रहेण विस्तरेण च[1] पञ्चकालविधिर्द्रष्टव्यः। किंच,

"नमस्ते पञ्चकालज्ञ पञ्चकालपरायण।
पञ्चकालैकमनसां त्वमेव गतिरव्यया॥"

इत्यादिषु पाञ्चकालिकधर्मस्य भगवदेकवेद्यत्वं भगवत्प्रियतरत्वं तन्निष्ठाना-मव्यवधानेन[2] भगवत्प्राप्तिश्च प्रतिपाद्यते।

यत्तूक्तं भोजराजेन प्रयोगपद्धतिरत्नावल्याम्—"तत्र संगवादयः काला अहरहः प्रवर्तन्ते। संगवः समो विष्णुप्रियो धर्मो विराग इति पञ्च काला अध्यात्मविद्भिरुपदिष्टाः। उदयात् पञ्च नाड्यः संगव उक्तः। तस्मात् द्विगुणमात्राः सम उपदिश्यते। तावता विष्णुप्रियः" इत्यादि। तत्र पुष्पविशेषाराध्यविशेष-निर्णयार्थोऽयं कालविभागः। न त्वभिगमनादिपञ्चक-कर्तव्यार्थः। तथाहि पूर्वमुक्तम्—"[3]संगवे तत्तिथिचोदितं पुष्पं गृह्णीयात्। समे पद्मैः, करवीरैर्विष्णुप्रिये, धर्मे कुमुदैः, बिल्वपत्रैर्विरागे भगवन्तं पूजयेत्" इति। उत्तरत्र चैवं तत्तत्कालाराध्यभगवन्मूर्तिविशेषप्रदर्शनं कृतम्—"तत्र संगवे वैकुण्ठस्य प्रीतिः, समेऽनिरुद्धस्य, विष्णुप्रिये शिशुमारस्य, धर्मे वडबामुखाग्नेः, विरागे कपिलस्य; इत्येवं पञ्चानां पञ्च प्रीतिकालविशेषाः" इति। अतो जयाख्यसंहिताद्युक्तप्रकारेणैवाभिगमनादि-पञ्चकृत्यव्यवस्था नित्या। अन्यत् काम्यादिकम्।

भोजोक्ताः संगवादयः पञ्चकाला अन्यार्थाः

[1] चकारः क, ख, ग, च, छ, ज, झ कोशेषु नास्ति.

[2] अप्यव्यवधानेन—क, ख, ग, च, झ.

[3] "संगवे तत्तिथि" इत्यारभ्य "प्रदर्शनं कृतम्" इति यावत् क, ख, ग, झ पुस्तकेषु नास्ति.

पाञ्चकालिकधर्मे सच्छिद्राच्छिद्रत्वविभागः

एवं दिनचर्यामर्यादायां स्थितायां केषांचित् त्रैकाल्यार्चनादिविधानानि विषुवायनोपरागजन्मत्रयद्वादशीपर्वश्रवणादिवैशेषिकार्चनान्यपि यथाबलं तदन्तःपातेन नेतव्यानि । अशक्तमधिकृत्यैव समाहृत्यानुष्ठानं क्वचिद्विधीयते । सच्छिद्रपञ्चकालता च तावन्मात्रयोग्यस्यैव । अन्यार्थकर्मान्तरितत्वं सच्छिद्रत्वम् ।

“ द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चतुर्व्यूहविभागवित् ।
अच्छिद्रपञ्चकालज्ञः स तु भागवतः स्मृतः ॥ ”

इति तु पूर्णस्य मुख्याधिकारिणः स्तुतिः । न तु तस्यैव पाञ्चकालिकभागवतत्वप्रतिपादनपरम् ।

“ चतुर्व्यूहविभागज्ञः पञ्चकालपरायणः ।
द्वादशाक्षरनिष्ठो यः स वै भागवतोत्तमः ॥ ”

इति शाण्डिल्यवचनमपि तथैव ।

पाञ्चकालिकधर्मः श्रीभाष्यकारादीनाम् अभिमतः

एवं द्वादशाक्षरोपादानमपि व्यापकान्तरोपलक्षणम्; स्वसंहितोक्तमन्त्रनिष्ठामात्रेण[1] यथार्हं सर्वेषां पञ्चकालधर्मप्राप्तेः । अत एव हि भाष्यकाराणां शिष्याः प्रशिष्याश्च श्रीमदष्टाक्षरेण समाराधनं प्रपञ्चयन्तः पञ्चकालकल्पनयैव दिनचर्यामुपदिदिशुः । तथाहि—भाष्यकाराव्यवहितशिष्यैर्वङ्गिवंशेश्वरैः श्रीरङ्गनारायणाचार्यैर्ब्राह्ममुहूर्तप्रभृति दिनचर्यां प्रपञ्चयद्भिर्हरिसंकीर्तनसंसारनिर्वेदसात्त्विकधृत्यालम्बनसमनन्तरकालहिता[2]ध्यवसायपर्यन्तमुक्त्वा अनन्तरमुच्यते—

[1] निष्ठामन्त्रेण—क, ङ, छ, ज, झ; निष्ठामात्रेण—ख, ग, च.
[2] कालविहित—क, ख, ग, ङ, च, छ, ज, झ, ञ.

" इत ऊर्ध्वमहं तावद्यावज्जीवं श्रियः श्रियः ।
पदयोरर्चनं कर्तुं यतमानः समाहितः ॥
अभिगच्छन् हरिं प्रातः पश्चाद् द्रव्याणि चार्जयन् ।
अर्चयंश्च ततो देवं ततो मन्त्राञ्जपन्नपि ॥
ध्यायन्नपि परं देवं कालेषूक्तेषु पञ्चसु ।
वर्तमानः सदा चैवं पाञ्चकालिकवर्त्मना ॥
स्वार्जितैर्गन्धपुष्पाद्यैः शुभैः शक्त्यनुरूपतः ।
आराधयन् हरिं भक्त्या गमयिष्यामि वासरान् ॥ "

इति । श्रीपराशरभट्टारकैश्च—

" गर्भजन्मजरादुःखमिश्रसंसारसागरात् ।
उत्तीर्य भगवत्प्राप्तिं लिप्सेत पुरुषो यदि ॥
प्रातरुत्थाय संस्मृत्य हरिं तच्चरणोत्थिताम् ।
गङ्गां विभाव्य तीर्थाम्भस्ततस्तदवगाह्य च ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म यावच्छक्ति परात्मनः ।
आराधनत्वेनापाद्य सोर्ध्वपुण्ड्रश्च तर्पयेत् ॥
मन्त्रैराधारशक्त्यादिपारिषद्यान्तसंस्थितैः । "

इति पूर्वाचार्योक्तं संग्रहेण प्रदर्श्य "हरिं प्रणम्य चायम्य प्राणान् प्रणिपतन् गुरून् " इत्यारभ्य, श्रीमदष्टाक्षरमन्त्रस्य ऋषिछन्दोदेवताबीजशक्तीः प्रकाश्य, भाष्यकारानुक्तो मन्त्रन्यासस्तच्छिष्याद्युक्तप्रकारेणोपादेय इति ज्ञापनाय " मन्त्रन्यासं ततः कृत्वा मन्त्रार्थमपि चिन्तयेत् " इति संग्रहेणाभिधाय, [1]पूर्वैर्ग्रन्थेष्वनिवेशितं मन्त्रार्थचिन्तनमत्यन्तोपयुक्ततया[2] स्वयमेवाभिधाय,

[1] पूर्वैः इत्यारभ्य स्वयमेवाभिधाय इत्यन्तं क, ख, ग, झ पुस्तकेषु नास्ति.
[2] मन्त्रार्थमत्यन्तोपयुक्ततया—घ, ज.

"एवं संचिन्त्य मन्त्रार्थं ततस्तं पुरुषं[1] परम्" इत्यादिना पूर्वैरुक्तं ध्यानं संक्षिप्य, तदनुक्तं पादादिकेशान्तध्यानं प्रपञ्च्य, षोडशोपचारक्रमेण समाराधनं च विहितम्। उपचारान्तराणामपि सर्वेषामेते षोडश प्रधानतमाः। तदनुबन्धेनैवान्यत् सर्वमनुष्ठीयते। देशकालावस्थाद्यनुसारेण संक्षेपविस्तार-स्वीकारश्च शास्त्रीयः। अतः पूर्वैककण्ठ्यमिहाप्यनुसंधेयम्। अत एव हि तदुभयानुसारिभिर्नारायणमुनिभिरपि पञ्चकालकल्पनया तत्तत्कालानुष्ठेयानि यथाक्रमं प्रपञ्चितानि।

तथाहि—

"भगवच्चरणाम्भोजपरिचर्याविधिक्रमम्।
एकान्तिभिरनुष्ठेयं नित्यं समभिदध्महे॥
ब्राह्मे मुहूर्ते सत्त्वस्थो हरिर्हरिरिति ब्रुवन्।
उत्थाय तत्र शयने समासीनः समाहितः॥"

इत्यारभ्य,

"द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रभुमीश्वरम्।
निक्षिप्य चिरमात्मानं तत्पादाब्जे कृती भवेत्॥
यो नारायणदासीयो माधवाराधनक्रमः।
तत्राभिगमनं नाम प्रथमः पटलो ह्ययम्॥"

इत्यन्तेनाभिगमनं परिसमाप्य,

"अह्नो द्वितीयभागेन कृष्णाराधनतत्परः।
द्रव्याण्याराधनार्थानि शास्त्रीयाणि समार्जयेत्॥"

[1] तत्पुरुषं—क, ङ; परमिति पदं क, ख, ग, घ, ङ कोशेषु नास्ति।

इत्यादिभिः पटलैः तत्तत्कालांशसाधनीयमुपादानादिकमपि यथाक्रमं प्रपञ्चितम् । तदेवं चतुर्विधपञ्चरात्रनिष्ठानां तत्रापि यत्किंचिद्व्यापकमन्त्रप्रधानानां सर्वेषामपि भगवदेकान्तिनां यथायथं प्राचीनपरिगृहीतवैकल्पिकमर्यादाभेदैः पाञ्चकालिकधर्मः प्राप्तः ।

तत्र ये स्वाधिकारानुरूपं प्रपत्तिमेव केवलामव्यवहितामपवर्गसाधनमवलम्बन्ते, तैरयं पञ्चकालक्रमः परित्याज्यः परिग्राह्यो वेति विचार्यते ।

प्रपन्नैः पञ्चकालक्रमः त्याज्य इति पूर्वपक्षः

प्रपत्तिप्रकरणेषु तदङ्गत्वेन तदुपदेशाभावात् विलम्बाक्षमस्याधिकारिणः शातवार्षिकव्रतपूरणावधिकालक्षेपाक्षमत्वात् तदेकदेशभूतयोगशक्तौ च तस्यैवोपायत्वस्वीकारप्राप्तेः यथाशक्ति [1]वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानरूपस्य भगवत्प्रीणनस्य तदाज्ञानुपालनस्य कर्तव्यत्वेऽपि व्यासदक्षादिधर्मशास्त्रोपदिष्टकालविभागपूर्वकदिनचर्यामर्यादयापि[2] सिद्धेः, अन्यथा कर्मणां परस्परोपरोधप्रसङ्गाच्च परित्याज्य इति पूर्वः पक्षः ।

राद्धान्तस्तु परिग्राह्य एवायमिति । तिष्ठतु तावदिह प्रमाणोपपत्तिपरामर्शः । भाष्यकाराद्युपदेशसंप्रदायस्तावत् परामृश्यताम् । "अथ परमै-

प्रपन्नैः पञ्चकालक्रमो ग्राह्य इति सिद्धान्तः

कान्तिनो भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्ये" इत्यारभ्य, शौनकव्यासबोधायनादिधर्मशास्त्रानुक्तेन भगवच्छास्त्रोक्तेन वर्त्मना स्नानविशेषादिपूर्वकविलक्षणसमाराधनप्रक्रियाप्रतिपादनं कथंभूतमधिकारिणमधिकृत्य भाष्यकारैः कृतमिति कर्णे तवागतम्? भवतु तच्छक्तमधिकार्यन्तरं प्रतीति चेत् न; प्रपत्त्येकनिष्ठैः तच्छिष्यप्रशिष्यादिभिः[3] योग्यैरद्य यावत् यथाशक्ति तदनुष्ठानदर्शनात्; साधनबुद्ध्या

[1] वर्णाश्रमानुष्ठानरूपस्य—क, ख, ग, च, झ.

[2] दिनचर्याद्वारापि—क, ख, ग, झ.

[3] प्रशिष्यादिभिश्च—क, ख, ग, च, झ.

च तदनुष्ठानाभावस्य "भगवत्कैङ्कर्यैकरतिः परमैकान्ती भूत्वा" इत्यादिभिस्तत्रैवोपदेशात्; अनन्योपायेऽनन्यप्रयोजने चाधिकारिणि परमैकान्तिशब्दस्य साम्राज्यात्; "अथ परमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्ये" इत्यस्य पूर्ववृत्तापेक्षायां "तमेव शरणमुपगच्छेदखिलेत्यादिना" "शरणागतिप्रकारश्च पूर्वोक्तः" इति तत्प्रबन्धस्थवाक्यद्वयेन परिपूर्णशरणागतिविषयस्य गद्यग्रन्थस्य पूर्ववृत्तत्वप्रतीतेः। एतच्च समर्थयिष्यते। अतस्तथाविधप्रपन्न एवात्र परमैकान्ती। तमधिकृत्यैव किंचित्सिद्धान्तस्थां कांचित् संहितां प्रधानीकृत्य समाराधनप्रयोगोऽत्र संगृह्यत इति यथासंप्रदायमकामेनापि स्वीकरणीयम्।

तच्च समाराधनमर्घ्यादिपात्रप्रक्षेप्य[1]तत्तदासनभोगानुपूर्वीसमर्पणीयौपचारिकसांस्पर्शिकाभ्यवहारिकादिभेदभिन्नगन्धपुष्पादिपरःशतद्रव्यसापेक्षं दृश्यते। तदपि

पञ्चकालप्रक्रिया श्रीभाष्यकाराभिमतेति समर्थनम्।

न्यायतः स्वयमेवार्जितं मुख्यम्। अशक्तस्य तु पुत्रशिष्यादिमुखेन तत्प्रेरणरूपार्जनव्यापारः। पूर्वसिद्धद्रव्यस्यापि तत्काले तदर्थोपादानमिति समाराधनात् पूर्वमेव नान्तरीयकं सम्यग्द्रव्योपादानम्। अत इज्योपदेशेनैवार्थात्[2] तदपेक्षितोपादानमपि स्वकालप्राप्तमुपदिष्टं भवति। ततोऽपि पूर्वमभिगमनमपि तद्विधायकतत्तच्छास्त्रतत्तन्मन्त्रविशेषादिपरामर्शादन्ततः प्रपत्तिरूपतयैव परिणतमिति प्रागेव तदुपदेशेनार्थादभिगमनमप्युपदिष्टं भवति। अत एव हि तदभिप्रायविद्भिर्नारायणमुनिभिः—

"द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रभुमीश्वरम्।
निक्षिप्य चिरमात्मानं तत्पादाब्जे कृती भवेत्॥"

इत्यभिगमनं निगमितम्[3]। तद्विवरणं च गद्यादिकमेव।

[1] प्रक्षेप—क, ख, ग, घ, ङ, च, झ.
[2] अर्थादपेक्षित—क, ख, ग, च, झ.
[3] निर्णीतम्—ङ, छ; निर्दिष्टम्—ज.

अनुयागपर्यन्तसमाराधनसमनन्तरभाविस्वाध्यायश्च श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणमन्त्रजपसत्संवादाध्यात्मशास्त्रश्रवणप्रवचनाद्यात्मा यथासंभवं भगवच्छास्त्रधर्मशास्त्रादिष्वनन्तरभावियोगोपकारकज्ञानसंधुक्षणप्रयोजनः प्रतिपाद्यत इति तत्कालनित्यः सोऽपि "द्वयमर्थानुसंधानेन सह सदैवं वक्ता" इति गद्योक्तस्य द्वयवचनस्य शास्त्रीयकर्मान्तरानुपरोधेन यथावसरमुपनिपातादुपदिष्ट एवेति ज्ञायते। सदावचनं हि न निद्राकाले; अशक्यत्वात्। न मौनकाले; तद्विधिविरोधात्[1]। न मन्त्रान्तरादिसाध्यसमाराधनादिकाले; तैरेव[2] तदुपरोधात्। अतो यथावसरं तत्प्राप्तिः।

एवं योगोऽपि[3] द्वयार्थानुसंधानैकाग्र्यरूपः सर्वव्यापारोपरतिसुभगनिद्रापूर्वापरकालयोः "तत्पूर्वापररात्रेषु युञ्जानः" इत्याद्युक्तावसरलब्धयत्नलभ्यः[4]। श्रीवैकुण्ठगद्ये च स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठामेव विधाय "ततश्च प्रत्यहमात्मोज्जीवनायैवमनुस्मरेत्" इत्यारभ्य, परमपदपर्यङ्कनिलयस्य भगवतः परिपूर्णध्यानयोगमुक्त्वा, अनुसंधानविशेषांश्चोपदिश्य, "श्रीमत्पादारविन्दं[5] शिरसि कृतं ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निमग्नसर्वावयवः सुखमासीत" इत्यनेनानन्यप्रयोजनो विचित्रो योगः प्रतिदिनकर्तव्यत्वेन विहितः। तदधिकारे च विस्तरेण दर्शयिष्यामः। नित्ये च "एवं शरणमुपगम्य तत्प्रसादोपबृंहितमनोवृत्तिस्तमेव भगवन्तं

[1] तद्विरोधात्—क, ख, ग, झ.

[2] तेनैव— क, ख, ग, च.

[3] अपि—क, ख, ग, ङ, च पुस्तकेषु न दृश्यते.

[4] अवसरयुक्तयत्नलभ्यः—क, झ; अवसरयत्नलभ्यः—घ; अवसरलब्ध्या युक्तयत्नलभ्यः—च, छ.

[5] पादारविन्दयुगलं—क, च, झ.

सर्वेश्वरेश्वरमात्मनः [1]स्वामित्वेनानुसंधाय, अत्यर्थप्रियाविरतविशदतमप्रत्यक्षतापन्नानुध्यानेन[2] ध्यायन्नासीत '' इति समाराधनारम्भोक्तस्यानुध्यानस्य स्वादुतमस्य समाराधनवदेव अनन्यप्रयोजनकैङ्कर्यरूपतयावसरे प्राप्तिर्युक्ता। तस्मादनन्यप्रयोजनप्रधानतया परिपूर्णसमाराधनविशेषोपदेशिभिर्भाष्यकारैरर्थतः शास्त्रान्तरैश्च सिद्धमन्यदपि सर्वमनुज्ञातमिति विज्ञायते। अत एव हि तच्छिष्यप्रशिष्यादयः पञ्चकालविभागेनैव भगवत्सेवां प्रत्यपीपदन्। प्रपत्त्यावृत्तिप्रसङ्गादिचोद्यानि तु निक्षेपरक्षान्ते[3] परिहृतानि।

अत्र यदुक्तं प्रपत्त्यङ्गत्वेनोपदेशाभावात् परित्याज्य इति; तदसत्; भाष्यकारोक्तनित्यसमाराधनस्यापि तत एव परित्याज्यत्वप्रसङ्गात्। तच्चेत् भगवत्प्रीत्येकप्रयोजनतयानुष्ठेयमित्यनुज्ञायेत, तर्हि तदनुबन्धि सर्वमपि तद्वदनुज्ञायताम्। प्रपत्त्यङ्गसर्वधर्मस्वरूपत्यागविधिवादिनोऽपि हि[4] स्वामिनि भगवति दासभूतस्य प्रपन्नस्य स्वरूपप्राप्तां किंकरवृत्तिमनुजानन्ति। यत्तु शातवार्षिकव्रतावधि विलम्बाक्षमत्वमुक्तम्; तत् तथैव। न ह्यस्य निष्पन्नोपायस्य शातवार्षिकव्रतमनुष्ठेयं ब्रूमः। यथा हि नदीतरणाय नौकागमनं प्रतीक्षमाणाः पुरुषाः केचित् लीलाद्यूतेन कालं यापयन्ति; केचित् पणबन्धद्यूतेन; द्यूतमर्यादानुपालनं चोभयेषां समानम्; तत्रानियतकालभाविनौकागमनसमये वैहारिका विहारद्यूतविच्छेदेनापि नदीं तरन्ति; बद्धपणास्तु यावद्द्यूतसमाप्ति विलम्बन्ते; तद्वदिहापीति तत्त्वविदां संप्रदायः।

[1] स्वामित्वेन सुहृत्त्वेन—क, ख, ग, च, झ.
[2] अनुसन्धानेन—क, ङ, छ, ज.
[3] निक्षेपरक्षायां—क, ख, ग, च, ज, झ.
[4] हि—क, ख, ग, च, झ पुस्तकेषु नास्ति।

यच्चान्यदुक्तं योगशक्तौ तस्यैवोपायत्वस्वीकारः प्राप्नोतीति; तदपि मन्दम्। स्वयोगमहिमप्रत्यक्षिततत्त्वत्रयाणां नाथमुनिकुरुकेश्वरप्रभृतीनां प्राक् परिगृहीतप्रपत्त्युपायैकनिष्ठानामेव पश्चादपि भगवत्प्रसादलब्धयौगिकभगवदानन्दास्वादस्य प्रसिद्धत्वात्; अन्यथा तथाविधानुसंधानपूर्वकभाष्यकारोक्तसमाराधनादिशक्तौ तस्याप्युपायत्वस्वीकार[1]प्रसङ्गात्। तच्चेत् स्वामिकैंकर्यरूपमिति स्वादुतमतया[2] स्वयंप्रयोजनत्वेनोपादीयेत, समाधावप्ययं समाधिकदरिद्रसुखसंदोहात्मनि समः समाधिः। प्रपन्नानुगुणं च यौगिकमनुसंधानं [3]शाण्डिल्यस्मृतावुच्यते—

पाञ्चकालिकयोगशक्तौ प्रपत्तिनिष्ठाविरोधपरिहारः

"ईदृशः परमात्मायं प्रत्यगात्मा तथेदृशः[4]।
तत्संबन्धानुसंधानमिति योगः प्रकीर्तितः॥
योगो नामेन्द्रियैरैश्वर्यैर्बुद्धेर्ब्रह्मणि संस्थितिः।
प्रयुक्तैरप्रयुक्तैर्वा भगवत्कर्मविस्तरे॥"

इति। एतदनुबद्धमेव[5] द्वयार्थानुसंधानम्। एतद्विरुद्धं तु राहुमीमांसकानां कबन्धमीमांसकानां चानुसंधानं वेदबाह्यमिति श्रीकृष्णमुनिभिरुक्तम्—

"चेतनस्त्वेक एवेति मतिर्या केवला क्रिया।
फलतीति मतिस्ते द्वे वेदाप्रामाण्यबुद्धिजे।
स एनं प्रीतः प्रीणाति ब्राह्मणस्यानुगे न ते॥"

इति।

[1] स्वीकार—क, ख, ग, च, झ पुस्तकेषु नास्ति।
[2] स्वादुतमतया—क, ख, ग, च, झ पुस्तकेषु नास्ति।
[3] शाण्डिल्यस्मृतावपि—क, च, झ.
[4] अयमीदृशः—घ, ङ, छ, ज.
[5] एतदनुसंधानमेव—क, ख, ग, ज, झ.

यत्त्वपरमुक्तम्——व्यासदक्षाद्युपदिष्टवर्त्मनापि स्ववर्णाश्रमोचितभगवदाज्ञानुपालनरूपदिनचर्यासिद्धिः; [1]अतश्चोभयसंभेदे कर्मणां परस्परोपरोधप्रसङ्गश्चेति; तत्र तावदविदितश्रौतस्मार्तवृत्तान्तानामयं परस्परोपरोधचोद्यावतारः। एवं ह्यत्र परिहृतं श्रीकृष्णमुनिभिः——

पाञ्चकालिकधर्मस्य स्मृत्युक्तकर्मभिर्नोपरोधः

"पश्विष्टि[2]दर्विहोमानां ससोमानां समुच्चयः।
यथा बहूनामेकस्मिन् तथैवास्यापि कर्मणः॥"

इति। न चात्र तावानप्युपरोधः।

अपिच तत्रापीदमभिगमनादिपञ्चकमनुप्रविष्टं दृश्यते। व्यासस्तावत्——

व्यासस्मृतौ अभिगमनसंवादनम्

"ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत्।
कायक्लेशं तदुद्भूतं ध्यायीत मनसेश्वरम्॥"

इत्यारभ्य प्राभातिकस्नानसंध्योपासनप्रकारमुपदिश्य,

"अथागत्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि।
प्रज्वाल्य वह्निं विधिवत्"

इत्यादिना प्रातर्होमं च विधाय, अनन्तरमाह——

"देवादीनां नमस्कुर्यादुपहारं निवेदयेत्।
दद्यात् पुष्पादिकं तेषां वृद्धांश्चैवाभिवादयेत्॥

[1] अतश्चेत्येव सर्वत्र पाठः। पूर्वपक्षानुवादे तु अन्यथेति दृश्यते।
[2] दर्वी——ख, ग, च, ञ.

गुरुं[1] चैवाप्युपासीत हितं चास्य समाचरेत् ।
वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः ॥
जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेच्च विचारयेत् ।
अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः ।
वैदिकांश्चैव निगमान् वेदाङ्गानि विशेषतः ॥"

इति । अत्र दक्षोक्तप्रक्रियया द्वितीयार्धयामसाध्यवेदाभ्यासादिषु [2]अदृष्टार्थांशो जपस्तोत्रशब्दाभ्यां जयाख्यसंहितायामुपलक्ष्यते । वृत्तिकर्शितस्य कस्यचित् [3]दृष्टार्थांशोऽस्ति चेत्, अभिगमनकालसंकोचेन परस्मिन्नुपादाने समन्वेति । अत्र देवनमस्कारोपहारनिवेदनपुष्पादिप्रदानवचनादभिगमनं सिद्धम् । देवनमस्कारश्चात्र विष्णुनमस्कार एव स्वरसतः प्राप्तः; निरुपाधिकदेवत्वस्य देवतान्तरनमस्कारस्यापि तत्रैव विश्रमात् । अत एवादौ "ध्यायीत मनसेश्वरम्" इति ध्येयतयोक्त ईश्वरोऽपि जयादिष्विव सर्वेश्वरेश्वरो विष्णुरेव । "ईश्वरो विक्रमी धन्वी" इति च तन्नामसु[4] पठ्यते; उत्तरत्र[5] "न विष्णवाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम्" इति स्वयमेवाभिधानाच्च । इदमेव विष्णुनमस्कारादिरूपमभिगमनं तत्परशास्त्रेष्वपि नानाप्रकारमुपदिश्यते । 'देवादीनाम्' इत्यादिशब्देन पित्रादिसंग्रहः ।

एवं प्रथमकालकर्तव्यमुक्त्वा द्वितीयकालसाध्यं समाराधनोपकरणसंपादनरूपमुपादानमाह—

व्यासस्मृतौ उपादानसंवादनम्

1 गुरूंश्चैव—क, ख, ग, च, झ.
2 अदृष्टांशः—ख, ग.
3 अदृष्टांशः—ख; दृष्टांशः—क, ग, झ.
4 नामसु—क, ख, च, ज, झ.
5 अत एवोत्तरत्र—क, ख, ग, ङ, च, झ.

"उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये ।
साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थे ततो द्विजः ॥"

इति । एतच्च लौकिकेश्वराभिगमनं गत्यन्तरहीनस्यापद्विषयम् । स्मरन्ति हि—"नगरप्रवेशनानि[1] च वर्जयेत्" इति । उक्तं च [2]श्रीशाण्डिल्यस्मृतौ—

"बुद्धरुद्रादिवसतिं श्मशानं शवमेव च ।
अटवीं राजधानीं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥"

इति । कालपञ्चककृत्यं तत्र प्रपञ्चितं [3]यथायोगं सर्वैर्ग्राह्यम् । इदमेव चोपादानं भगवदर्थत्वेन भगवच्छास्त्रेषु विधीयते । अत्रापि 'कुटुम्बार्थे' इति न केवलं तादर्थ्यं विवक्षितम्[4]; तद्बुद्धेः सर्वत्र प्रतिषेधात् । अगीयत च[5] स्वयं भगवता—

"यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥"

इति । अतो भगवदाराधनरूपयज्ञशिष्टेन [6]कुटुम्बसंरक्षणमपि भगवदाज्ञानुपालनरूपमेवेति तद्विवक्षया महर्षिणा 'कुटुम्बार्थे' इत्युक्तम् । 'धर्ममर्थं च चिन्तयेत्' इत्यारम्भोक्तार्थचिन्तनमपि धर्मशेषतया । कायक्लेशचिन्तनं तु क्लेशरहितोपायगवेषणार्थम् । स्मरन्ति हि मन्वादयः—

1 प्रवेशनादि—क, झ.
2 श्री—क, ख, ग, च, झ पुस्तकेषु नास्ति.
3 यथायोग्यं—क, ख, ग, च, छ, ज, झ.
4 'कुटुम्बार्थे' इति वचने केवलतादर्थ्यमविवक्षितम्—क, ख, ग, झ.
5 गीयते च—क, च, झ.
6 कुटुम्बभरणमपि—क, ख, ग, च, झ; कुटुम्बरक्षणमपि—ङ, छ.

" अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ।
अप्रयत्नागताः सेव्या गृहस्थैर्विषयाः सदा ॥ "

इत्यादि ।

अथ तृतीयकालकृत्यमाह—" ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत् " इत्यादिना । स्नाने चैवं भगवदनुसंधानमाह—

व्यासस्मृतौ इज्यासंवादनम्

" अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रैरब्लिङ्गैर्वारुणैः शुभैः ।
भावपूतं तदव्यग्रं ध्यायन् वै विष्णुमव्ययम् ॥
आपो नारयणोद्भूतास्ता एवास्यायनं पुनः ।
तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेद्बुधः ॥ "

इति । तथा—

" त्रिपदां वात्र सावित्रीं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
आवर्तयेद्वा प्रणवं देवं वा संस्मरेद्धरिम् ॥ "

इति च । तर्पणेऽपि—

" आदावोंकारमुच्चार्य नामान्ते[1] तर्पयामि च ।
देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ॥
तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या सूत्रोक्तविधिना ततः ॥ "

इति । अत्र प्रणवपूर्वकत्वेन भगवदात्मकत्वानुसंधानं विहितम् । एतदेव च नित्ये भाष्यकारैरपि दर्शितम्—" देवानृषीन् पितॄन् भगवदात्मकान् ध्यात्वा

[1] नमोऽन्ते—ग, च, छ.

संतर्प्य" इति। तृतीयकालसाध्यं साक्षादिज्यारूपं समाराधनमेवाह—

"न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम्।
तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम्॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण च।
नैवाभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्ष्वपि॥
निवेदयीत स्वात्मानं विष्णावमलतेजसि।
तदात्मा तन्मनाः शान्तस्तद्विष्णोरिति मन्त्रतः॥"

इति। अत्र तद्विष्णोरित्यादेः स्तुतिः न याज्ञवल्क्यादिविहितप्रणवाद्यपकर्षपरा। एवं विष्ण्वाराधनस्य सर्वोत्तरत्वकण्ठोक्तेः पूर्वापरग्रन्थेषु सामान्यतो विशेषतश्च देवतान्तरार्चनवचनमन्तवत्परिमितफलार्थिप्रतिबुद्धेतराल्पमेधसः पुरुषानधिकृत्येति मन्तव्यम्। गीयते च "अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्" इति। उक्तं च[1] महाभारते—

"ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः।
प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात् परिमितं फलम्॥"

इति। आह च बादरायणः—"नान्यं देवं नमस्कुर्याद्विष्णुपादाब्जसंश्रयः" इति।

"कर्मणां परिपाकत्वादा विरिञ्चादमङ्गलम्।
इति मत्वा विरक्तस्य वासुदेवः परा गतिः॥"

इति च।

[1] उत्तरत्र च—क, ख, ग, ज, झ.

इदं च विष्ण्वाराधनं भगवच्छास्त्रेषु तैस्तैर्व्यापकमन्त्रप्रभृतिभिस्तत्तद्धिकारानुरूपं प्रपञ्चयते। अधिकृतशास्त्रप्रतिपादितस्य पूर्णोपदिष्टस्यैव मुख्यत्वं होतृशाखोक्तहौत्रपरिग्रहन्यायेन सिद्धम्। एतेन "अलाभे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेन वा" इति स्मृतिरपि प्रणवाष्टाक्षर-द्वादशाक्षरादिमन्त्राणामाथर्वणरहस्याम्नायाद्यधीततया वेदमन्त्रशब्देन संग्रहात् 'पञ्चरात्रोदितेन वा' इत्ययमंशस्तान्त्रिकसंज्ञितप्रत्यक्षेतरश्रुतिमूलमन्त्रान्तरविषयतया योज्यः।

पाञ्चरात्रोक्तं समाराधनमेव सर्वेषां मुख्यम्

नित्यं चैतद्वैश्वदेवादिवत् भगवत्समाराधनम्। "नित्यमाराधयेद्धरिम्" इति वचनात्।

भगवत्समाराधनस्य नित्यत्वम्

"शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि नित्यं विष्ण्वर्चनं परम्।
प्र वः पान्तमन्धसो धियेत्यर्धर्चविधानतः[1] ॥"

इति सूत्रान्तरानुसारात्।

"स्नात्वा नित्यं शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्।
देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ॥"

इति सामान्यतो मनूक्तेश्च। उक्तं चानुशासनिके श्रीपुण्डरीकनारदसंवादे—

"ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
केशवाराधनं हित्वा नैव याति परां गतिम् ॥"

[1] धीत्यृचोऽर्धस्य—घ, ङ, ज; चोऽर्धर्च—ख, ग; धि इत्यर्धर्च—क, झ.

इति। एवं योगयाज्ञवल्क्यादिष्वपि[1]—

" विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः।
तस्मात् पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात्॥"

इत्यादिकमुच्यते। एवंविधदेवतार्चनाकरणे च प्रत्यवायं स एवाह—

" यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवतार्चनम्।
भुङ्क्ते स याति नरकान् सूकरेष्वपि जायते॥"

इति। भगवदर्चावताररहितगृहस्य[2] पुरुषस्याभोज्यान्नत्वमप्यन्यत्रोच्यते—

" केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते।
तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं हि तत्॥"

इति। अनन्तरं च पञ्चमहायज्ञपूर्वकं प्राणाग्निहोत्रं प्रपञ्चयन्नेवमाह[3]—

" स्वाहाप्रणवसंयुक्तं प्राणायान्नाहुतिं ततः।
अपानाय ततो हुत्वा व्यानाय तदनन्तरम्॥
उदानाय ततः कुर्यात् समानायेति पञ्चमम्।
विज्ञाय तत्त्वमेतेषां जुहुयादात्मनि द्विजः॥
शेषमन्नं यथाकामं भुञ्जीत व्यञ्जनैर्युतम्।
ध्यात्वा तु मनसा देवमात्मानं वै प्रजापतिम्॥"

इति। अत्रापि देवप्रजापतिशब्दौ पूर्वोक्तनयेन विष्णुपरौ मन्तव्यौ[4]; " हृदि

1 योगयाज्ञवल्क्येनापि—क, ख, ग.
2 अर्चारहितगृहस्थस्य—घ.
3 एवाह—क, ख, ग, ङ, च, ज, झ.
4 मन्तव्यौ—क, ख, ग, झ पुस्तकेषु नास्ति।

ध्यायन् हरिं तस्मै निवेद्यान्नं समाहितः" इत्यादिभगवद्यामुनेयोपात्तकर्मकाण्डस्थप्राणाग्निहोत्रविषयव्यासवचनानुसाराच्चास्मिन्नपि[1] व्यासवचने देवध्यानं तदेव हृदयस्थहरिध्यानमिति गम्यते। ईदृशं च भोजनमेवानुयागसमाख्ययान्यत्र व्यपदिश्यते।

[2]अथान्यदपि भोजने अपेक्षितं सर्वमुपदिश्य,

व्यासस्मृतौ स्वाध्यायसंवादनम्

"भुक्त्वैवं सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत्।
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्॥"

इति चतुर्थकालसाध्यं स्वाध्यायमाह। एवमन्येऽपि स्मरन्ति—"भुक्त्वोपस्थाय चादित्यं पुराणानि सदा पठेत्" इत्यादि। अत्र परिपूर्णज्ञानस्योपबृंहणनिरपेक्षस्याधिकारिविशेषस्य द्विषडष्टषडक्षरद्वयादिजप एव स्वाध्याय इति तत्र तत्र तद्विधिः। अत एव रहस्याम्नाये वेदान्तरनिषेधेन द्विषट्कमात्रस्वाध्यायविधानं निर्व्यूढम्।

व्यासस्मृतौ योगोऽपि आक्षेपलभ्यः

यत् पुनरनन्तरं [3]पञ्चमकालकृत्यमुक्तम् "ततः संध्यामुपासीत" इत्युपक्रम्य,

"हुत्वाग्निं विधिवन्मन्त्रैर्भुक्त्वा चान्नमभीष्टकम्।
सभृत्यबान्धवजनः स्वपेच्छुष्कपदो निशि॥"

[1] अस्मिन्नेव—क, ख, ग, झ.
[2] अथ—क, ख, झ पुस्तकेषु नास्ति।
[3] पञ्चकाल—ख, घ.

इत्यादि, अत्र रात्रिभोजनवचनेन तदनन्तरं योगोऽपि दिवाभोजनानन्तरोक्तः स्वयमेवागच्छतीति तदनुक्तिः। तथाहि पूर्वं दिवाभोजनानन्तरमेवमाह—

"हुतानुमन्त्रणं कुर्याच्छ्रद्धायामिति मन्त्रतः।
तथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद् ब्रह्मणीति हि॥
सर्वेषामेव योगानामात्मयोगः परः स्मृतः।
योऽनेन[1] विधिना कुर्यात् स याति पदमक्षयम्॥"

इति। एवं च निगमयामास—

"इत्येतदखिलेनोक्तमहन्यहनि यन्मया।
ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम्॥
नास्तिक्यादथवालस्याद्ब्राह्मणो न करोति यः।
स याति नरकान् घोरान् काकयोनौ च जायते॥
नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाश्रमविधिं सुखम्।
तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः॥"

इति। अत्र परमेष्ठी सर्वकर्मसमाराध्यो विष्णुरेव। विष्णोरेव सर्वकर्मसमाराध्यत्वम्,

"भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्"।
"अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च"।
"यज्ञैस्त्वमिज्यसे नित्यं सर्वभूतमयाच्युत"।
"हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृत्"।

[1] योगेन—क, ख, च, छ, झ.

इत्यादिषु प्रसिद्धम् । अयं चात्र परमेष्ठी विहितकर्मतोष्यत्वेनोच्यते । परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी । स च तमसः परस्तात् "तद्विष्णोः परमं पदम्" इत्युक्ते शुद्धसत्त्वमये [1]वैकुण्ठसंज्ञके लोके वर्तमानः पुरुषोत्तम एव । एवं वैयासे धर्मशास्त्रे भगवतः पञ्चसु कालेषु भजनं भगवन्नित्यकर्मानुप्रवेशेनैव विहितमिति न कस्यचित् तत्परित्याग उपपद्यते ।

यत्तु दक्षेणोक्तं कालाष्टकविभागेन दिनकृत्यं तदपि प्रकृतानुगुणमेव ।

दक्षोक्तकालाष्टकविभागोऽपि पाञ्चकालिककर्मानुगुणः

तथाहि—

"प्रातरुत्थाय कर्तव्यं यद्द्विजेन दिने दिने ।
तत् सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥
उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेत् ।
नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥
स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।
अज्ञानादथवा लोभात् त्यागेन पतितो भवेत् ॥"

इति । नित्यनैमित्तिककर्मणां तदुपकारिकाम्यकर्मणां च यथाकालमनुष्ठानमविच्छेदेन कर्तव्यमिति प्रतिपाद्य,

"दिवसस्याद्यभागेन कृत्यं तस्योपदिश्यते ।
द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥
षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।
भागेष्वेतेषु यत् कृत्यं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥"

इति कालाष्टकविभागेन कृत्यविभागं सामान्यतः प्रस्तुत्य,

[1] वैकुण्ठादि—घ, ङ, ज.

दक्षस्मृतौ प्रथमद्वि-
तीयकालकर्तव्यस्या-
भिगमनेऽन्तर्भावः

"उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥"

इत्यादिना,

"संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥"

इत्यन्तेन स्नानाचमनसंध्यावन्दनादीनि यथावत् प्रतिपाद्य,

"संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।
स्वयं होमे फलं यत्तु न तदन्येन जायते ॥
ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।
एतैरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि ॥"

इति प्राभातिकं होमं चोक्त्वानन्तरमाह—

"देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणः[1] ।
देवकार्यस्य सर्वस्य पूर्वाह्णस्तु विशिष्यते ॥
देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणां तु मध्यमे ।
पितॄणामपराह्णे तु कार्याण्येतानि यत्नतः ॥"

इति । अत्र प्रातर्होमानन्तरं देवकार्यविधानात् तत्कालचोदितं भगवदभि-गमनमपि सामान्यत उपदिष्टं भवति । यत्त्वनन्तरमुक्तम्—

[1] वीक्षणम्—छ, ज.

"द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।
वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥"

इति, तदप्यनुगुणम् । उक्तानि हि जयाख्यसंहितायां जपध्यानार्चनस्तोत्राणि प्रथमप्रहरपर्यन्तेऽभिगमने ।

उपादानं चानन्तरमेवाह—

दक्षोक्ततृतीयकाल-
कृत्यस्य उपादाने-
ऽन्तर्भावः

"समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ।
तृतीये तु तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् ॥"

इति । इदं चोक्तं जयाख्यसंहितायाम् "ततः पुष्पफलादीनाम्" इत्यादिना । अत्र 'पोष्यवर्गार्थसाधनम्' इत्येतत् प्रागुक्तन्यायेन भगवत्प्रीणनतयैवेति ग्राह्यम् । आह चात्र प्रातः स्नानं[1] प्रक्रम्य पूर्वमेव सर्वेषु कर्मसु भगवदनुसंधानम्—

"[2]ध्यायन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहाजायते पुनः ॥"

इति[3] । असूत्रयच्च भगवान् शौनकः—"हरिमेव स्मरेन्नित्यं कर्मपूर्वापरेषु च" इति । अत्र कर्मशब्देनानवच्छेदात् [4]दृष्टादृष्टार्थसर्वकर्मसंग्रहः । अन्यदेवत्य-[5]

[1] स्नानादि—क, ख, ग ; स्नानादीन्—च, झ.
[2] ध्यायेत्—क, ख, ग, च, झ.
[3] इति च—घ.
[4] दृष्टादृष्टसर्व—क, ख.
[5] अन्यदैवत्य—च.

कर्मण्यपि तदन्तरात्मभूतो हरिरनुसंधेय इत्येवकाराभिप्रायः । नित्यमित्यनेन काम्यत्वनैमित्तिकत्वशङ्काव्युदासः । स्वतः प्राप्तं कर्मकाले स्मरणं चकारेण संगृह्यते । एवं शास्त्रीयेषु सर्वेषु[1] कर्मसु भगवदनुसंधानं नित्यमिति सिद्धम् । एतदेव रागप्राप्तेष्ववर्जनीयमिति जयाख्यसंहितायां नियमेषु पठ्यते—

" शयनासनयानादावासक्तश्चापि[2] भोजने ।
हृद्गतं न त्यजेद्ध्यानमानन्दफलदं हि यत् ॥ "

इति । सर्वसंग्रहेण तूच्यते—

" आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ "

इति ।

एतच्च नित्यत्वात् स्वरूपानुरूपानन्दफलत्वेन स्वयं प्रयोजनत्वाच्च स्वतन्त्रप्रपत्तिशास्त्रार्थनिष्ठैरपि[3] दुस्त्यजम् । उक्तं चैवं स्वयं प्रयोजनत्वं नारायणमुनिभिः—

" वृत्तिः स्वामिनि दासस्य स्वरूपानुगुणा शुभा ।
भक्तिश्रद्धासमायुक्ता तत् समाराधनं विदुः ॥
किं किं न साध्यं भगवदाराधनपरैर्नरैः ।
वैष्णवानां विशेषेण स्वयमेतत् प्रयोजनम् ॥ "

इति । भगवदनुसंधानविच्छेदोऽपि हि पुरुषार्थहानित्वेन स्मर्यते—

" यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ।
सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया ॥ "

1 सर्वेषु—क, ख, ग, झ पुस्तकेषु नास्ति.
2 असक्तश्चापि—घ, छ, ज.
3 शास्त्रनिष्ठैरपि—क, ख, ग, च, ज, झ.

इति । पुरुषार्थहानिः, कामक्रोधाद्यरीणामवकाशः, अनात्मादिष्वात्मबुद्धिहेतुः, अस्वाभाविकसुखदुःखकारणं चेत्यर्थः ।

"एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते ।
दस्युभिर्मुषितेनेव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम् ॥"

इति । खिन्नवृत्तीनामन्यपराणामपि—

"व्यापृतेनापि मनसा विष्णुः सेव्योऽन्तरान्तरा ।
मेधिबद्धो भ्राम्यमाणो घासग्रासं करोति गौः ॥"

इत्यादिभिर्यथावसरं क्षुच्छान्तिकरकर्मसमाधिना तावन्मात्रप्रयोजनत्वेन भगवत्सेवनं स्मर्यते । तदिह सिद्धोपायस्य उपायं साधयतश्च भगवत्कैङ्कर्यमरोगस्य आरोग्यार्थिनश्च क्षीरास्वादवत् स्वयंप्रयोजनमेव ।

दक्षोक्तचतुर्थ-पञ्चम-
कालकृत्यस्य इज्या-
यामन्तर्भावः

यत्तु—"चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्" इत्यादिना स्नानभेदानप्युपदिश्य,

"पञ्चमे तु तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।
पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ॥"

इत्यादिना—

"संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ।
भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ॥"

इत्यन्तेन संग्रहेण देवतार्चनं[1] भोजनपर्यन्तमुक्तम्, तत्रापि अवान्तरपर्वभेदेन द्विधा विभक्तोऽयं काल एव 'इज्याकालः' इत्येकीकृत्य निर्दिश्यत इति न विरोधः। अत्र देवसंविभागशब्दनिर्दिष्टमर्थमुत्तरत्र देवतार्चनशब्देन विशेषयामास—"संध्या स्नानं जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम्" इति। एवम् "इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठं सप्तममभ्यसेत्" इत्युक्तं कालद्वयं स्वाध्यायकाल इत्येकीकृतम्। अत्र मात्रया [2]कालवैषम्यं मतभेदादुपपद्यते। "अष्टमे लोकयात्रां तु बहिःसंध्यां ततः पुनः" इत्युक्तलोकयात्राकालविभागस्तु लोकपराङ्मुखे भगवदेकान्तिनि नातीवापेक्षित इति तदनुक्तिः। यथोक्तं पूर्वश्रवे[3]—

दक्षोक्तषष्ठ-सप्तम-कालकृत्यस्य स्वाध्यायेऽन्तर्भावः। अष्टमकालोक्तलोकयात्रा तु न परमैकान्तिनाम्

"गुरोर्गुरौ संनिहिते वृत्तिः कार्या यथा गुरौ।
[4]विद्यागुरुष्वनन्येषु नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु॥"

इति। उक्तं च ब्रह्मविद्भिः—

"अद्यप्रभृति हे लोका यूयं यूयं वयं वयम्।
अर्थकामपरा यूयं नारायणपरा वयम्॥
नास्ति संगतिरस्माकं युष्माकं च परस्परम्।
वयं तु किंकरा विष्णोर्यूयमिन्द्रियकिंकराः॥"

इति। "अहेरिव गणाद्भीतः" इत्यादिषु च भिन्नशीलगुणपरिहार उपदिश्यते। संन्यासप्रकरणे "समानशीलैः सहवासो न दोषाय" इति कपिलानुशिष्टस्य

[1] देवार्चनादिकं—घ, ङ, छ, ज.
[2] कालत्रयवैषम्यं—क, ख, ग, च.
[3] पूर्व (ग्रन्थे) श्रवे—च.
[4] विद्यागुरुष्वनन्येष्वप्यन्या—क, ख, ग, ङ.

कैमुत्येन गृहस्थादिष्वपि मोक्षार्थिषु तुल्यप्रसरत्वात् । आमनन्ति च बह्वृचाः—"नेदंविदनिदंविदा समुद्दिश्यान्नं सह भुञ्जीत न सधमादी[1] स्यात्" इति । तस्येदमुपबृंहणम्—

"आविद्यः[2] प्राकृतः प्रोक्तो वैद्यो वैष्णव उच्यते ।
आविद्येन[3] न केनापि वैद्यः किंचित् समाचरेत् ॥"

इति ।

"अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ।
मोहजालस्य हेतुर्हि[4] धूर्तैरेव समागमः ॥"

इति । तथा—

"मनीषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षकाङ्क्षिणः ।
तेषां वै छिन्नतृष्णानां योगक्षेमवहो हरिः ॥"
"अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥"
"शरीरारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चैवानुषङ्गिकान् ।
ददाति ध्यायिनां नित्यमपवर्गप्रदो हरिः ॥"
"वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः ।
न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम् ॥"

[5]इत्यादिभिर्ब्रह्मविदां लोकनैरपेक्ष्यं सिद्धम् । अत एव हि लौकिकेश्वराभिगमनमप्यापद्विषयमिति पूर्वमेवोक्तम् ।

[1] सधर्मा—क, ख, ग, च, झ.
[2] अवैद्यः—क, च.
[3] अवैद्येन—क, च.
[4] योनिर्हि—घ, ङ, छ, ज.
[5] इत्यादिभिश्च—घ, ङ.

यत्तु पश्चादुक्तम्—

दक्षस्मृतौ वेदाभ्यासस्य योगेनाविरोधः

"प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन यापयेत् ।
यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥"

इति; अत्र योगासमर्थस्य तच्छेषभूतः स्वाध्यायः, समर्थस्य तु योग एवेति न समानकालतदुभयविधायकशास्त्रद्वयविरोधः । विस्तरेण चाह योगमन्ते दक्षः । तत्र चैष सारः प्रोक्तः—

"सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् ।
एतद्ध्यानं च योगश्च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥"

इति । याज्ञवल्क्यश्च—"वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत्" इति । वृत्तिहीनं बाह्यवृत्तिरहितमित्यर्थः । अतः स्वाध्याययोगयोरेकैकस्मिन् प्रदोषादिकाले तदंशभेदेन क्रमात् प्रयोगेऽपि[1] न विरोधः । "यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्" इति शारीरकसमर्थितप्रकारेण एकाग्रतानुगुणकालान्तरेऽपि स्वगुणभूतस्वाध्यायादिनिरोधेनापि योगोऽनुष्ठातुं युक्तः । यामयामार्धविभागे स्वाध्यायादिषु नातिदूरपूर्वापरन्यूनाधिकनाडिकाविभागादयस्तु मतभेदतया निर्वाह्या इति । एवं स्मृत्यन्तराण्यपि संवादनीयानि[2] ।

पञ्चकालधर्मावश्यकतानिगमनम्

अतः पञ्चसु कालेषु तैस्तैः कर्मभिर्भगवत्सेवनस्य नित्यत्वेन विधानात्, व्यासदक्षाद्युक्तमर्यादया भगवदाज्ञानुपालनेऽपि नीरन्ध्रभगवदुपासनसिद्धेः अधिकृतशास्त्रोक्त-

[1] प्रयोगभेदेऽपि—क, ख, ग, झ.
[2] संपादनीयानि—क, ख, ग, च, झ.

प्रशस्ततमपूर्णशास्त्रार्थपरिग्रहौचित्यस्य प्रागेव दर्शितत्वात्, [1]भाष्यकार-तदन्तेवासिप्रभृतिभिश्च प्रपत्त्येकनिष्ठैस्तदनुसारेण भगवद्भजनस्योक्तत्वात् तद्योग्यैश्चाद्य यावत् तदनुष्ठानस्य यथाशक्ति परिग्रहात्, अनिपुणपरि-त्यागस्यानादरणीयत्वात्[2] 'यच्छीलः स्वामी तच्छीला प्रकृतिः' इति न्यायेन

"नाहंकारान्न संरम्भान्नामर्षान्नार्थकारणात् ।
न [3]हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं [4]जह्यां कथंचन" ॥

इति वदता भगवता वसुदेवनन्दनेन स्वामिना तद्दासैः समशीलैर्भवि-तव्यत्वात्, स्वामिसंप्रीणनस्वरूपानुरूपवृत्तेश्च सर्वाभिमतत्वात्, तत्प्रीणनस्य च नित्यानां मुक्तानामिव च मुमुक्षुभिः प्रत्यक्षेणावगन्तुमशक्यत्वात्, "श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा" इति तदुक्त्यनुसारेण शास्त्रादेव तत्प्रीणननिश्चयात्, "येनास्य पितरो याताः", "पञ्चरात्रोदितान् वापि ये स्ववंश्यैरनु-ष्ठिताः" इत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण तत्तत्संहिताभेदभिदुरेषु परमात्मसंप्रीणन-प्रस्थानभेदेषु कांचिन्मर्यादामवलम्ब्य स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठैरपि स्वाधिकारोप-देशाद्यनुरूपम्

"कुसीदमेके विहरन्ति सर्वे
य[5] आशीर्वदन्तो ददत्यत्र किंचित् ।
पर्यन्तलोकास्त्विह ते भवन्ति
अनाशिषस्तु विजयायानन्ताय ॥"

[1] भाष्यकारान्तेवासि—क, ख, ग, च, झ.
[2] अनिपुणपरित्यागस्यानादरणीयत्वात्—क, ख, ग, झ पुस्तकेषु न दृश्यते ।
[3] भेदवादात्—क, ख, ग, झ.
[4] जह्यात्—क, ख, च, छ, झ.
[5] यच्छब्दः च कोशे नास्ति.

" यस्य सर्वे समारम्भा अनाशीर्बन्धनास्त्विह ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च पण्डितः ॥ "

" अथ भो[1] भगवन्तं याचेत ? न भो इत्याह ; आश्रयितव्यो भगवान् भवति ; न त्वेव याच्यः " इति रहस्याम्नायादिचोदित-प्रकारेण प्रयोजनान्तरप्रार्थनारहितैः स्वयंप्रयोजनत्वात् पञ्चस्वपि कालेष्व-विच्छेदेन भगवत्संप्रीणनरूपशास्त्रीयकैंकर्यव्यापारेण यावन्न्यासविद्याख्य-यागावभृथम् आगामिनिश्रेयसकालनिर्विशेषमवन्ध्यकालो यापनीय इति सिद्धम् ।

अयमत्र सारः—

पाञ्चकालिकधर्मानु-
ष्ठानप्रयोजनम्

माङ्गल्यसूत्रवस्त्रादीन् संरक्षति यथा वधूः ।
तथा प्रपन्नः शास्त्रीयपतिकैंकर्यपद्धतिम् ॥
यद्वन्मङ्गलसूत्रादेस्त्यागे संरक्षणेऽपि वा ।
रक्षेन्निरोधाद्भोगाद्वा[2] पतिस्तद्वदिहापि नः ॥

इति ।

कालं सर्वमिहाभ्युपेत्य भगवत्कैंकर्यमादेशिकं
तत्पर्वक्रमपञ्चके किमु वयं मान्ये विमन्येमहि ।
त्यक्त्वा विंशतिपञ्चकं शतमिव प्राप्तुं मुधा मुह्यता-
मस्माकं सदसद्विवेकिषु मतं हासास्पदं मा स्म भूत् ॥

[1] अयि भो—क, च, झ.
[2] निरोधैर्भोगैर्वा—क, ख ; निरुन्ध्याद्भोगैर्वा—च.

[1]अनुपुरमनुरुन्धन्नान्तरध्वान्तराशिं
न च पुरत उदेता नास्तमेता च पश्चात् ।
स्वविषयनिजधर्मान् शुद्धसत्त्वान् स सत्त्वा-[2]
नवतु भवतुषाराद‍क्षरव्योमसूर्यः ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां
नित्यानुष्ठानस्थापनाख्यः

द्वितीयोऽधिकारः

[1] एष श्लोकः—क, ख, ग, च, झ पुस्तकेषु 'कालं सर्वम्' इति श्लोकात् पूर्वं दृश्यते । उपरुन्धन् इति तेषु पाठः.

[2] सतत्त्वान्—छ.

नित्यव्याख्यानाख्यः

तृतीयोऽधिकारः

[1]अथोपक्रम्यते नित्यकर्तव्यक्रमसंक्रमः[2] ।
नाथयामुनपूर्णादिसंप्रदायसरित्पथे ॥

अभिगमनम् ।
सर्वकर्मसाधारणानि
अङ्गानि

अत्र यदुक्तं भगवद्यामुनाचार्यैः श्रीमद्गीतार्थसंग्रहे—

" ज्ञानी तु परमैकान्ती परायत्तात्मजीवनः ।
तत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखस्तदेकधीः ॥
भगवद्ध्यानयोगोक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनैः ।
लब्धात्मा तद्गतप्राणमनोबुद्धीन्द्रियक्रियः ॥
निजकर्मादिभक्त्यन्तं कुर्यात् प्रीत्यैव कारितः ।
उपायतां परित्यज्य न्यस्येद्देवे तु तामभीः ॥ "

[1] स पञ्चपरतत्त्वज्ञः पञ्चकालपरायणः ।
जितपञ्चेन्द्रियक्लेशः पञ्चभ्यो नागमद्भयम् ॥
इत्ययं श्लोकः तृतीयाधिकारस्यादौ ङ, छ कोशयोः दृश्यते.

[2] संचयः—क, ख, झ; सं(क्रमः)चयः—च.

इति, इदं तावत् आ प्रबोधात्[1] आनिशान्तमनुष्ठीयमानेषु कर्मसु[2] न विस्मर्तव्यम्। समयाचारनियमाध्यायश्रीवैष्णवधर्मशास्त्रादिकथितं परमैकान्तिनां विशेषकर्तव्यं च सर्वं यथावदधिगन्तव्यम्। सर्वेषु च कर्मारम्भेषु भगवच्छास्त्राद्युक्ततत्तन्मन्त्रः, 'भगवानेव' इत्यादिकं भाष्यकारनित्योक्तं च वाक्यं पठितव्यम्। अन्ते च सर्वं स्वनियाम्येत्यादिक्रमेण समन्त्रकं भगवति समर्पणीयम्। [3]न चैतदखिलमपि उपासनोपायाधिकार्यन्तरमात्रविषयमिति भ्रमितव्यम्[4]; तथा सति तत्सहपठितगुरुभजननिर्माल्यभक्षणनिषेधादेरपि तावन्मात्रविषयकत्वप्रसङ्गेनालेपकवादावतारप्रसङ्गात्। प्रपञ्चितं चैतत् पूर्वस्मिन्नधिकारे निक्षेपरक्षादिषु च।

तत्र भाष्यकारोक्तनित्यानुष्ठाननिष्ठस्य ब्राह्ममुहूर्तादिप्राप्तौ यत् कर्तव्यं तत्तावत् तच्छिष्यप्रशिष्यग्रन्थतन्मूलभूतसंहिताद्यनुसारेण संगृह्यते। पूर्वमेव

ब्राह्ममुहूर्तकर्तव्यानां उपक्रमः

यथाकालं विश्रान्त्यै निद्रां निर्विश्य प्राप्ते यामिन्याः पश्चिमे यामे सावधानेन निद्रा परित्याज्या; "यामद्वयं शयानस्तु" "युक्तस्वप्नावबोधस्य" इत्यादिषु स्मरणात्। [5]येषु च योगग्रन्थेषु कृत्स्नायां रात्रौ निश्छिद्रयोगार्थं स्वप्नसमवसंभावितेन्द्रियक्षोभादिपरिहाराय च जागरः प्रतिपाद्यते, ते[6] विश्रमनिरपेक्षयोगदशापन्नपूर्णारोग्यपुरुषविशेषविषयाः[7]। तत्तत्पुरुषशक्त्यनुसारेणैव हि नित्यनैमित्तिककाम्यविषयाणां सर्वेषां शास्त्राणां प्रवृत्तिः। अत एव हि धर्मसाधनेषु

[1] आ प्रभातात्—क.
[2] सर्वेषु कर्मसु—च.
[3] न चैतदखिलमुपासनाधिकार्यन्तर—क, ख, ग, च, झ.
[4] मन्तव्यम्—ख, ग.
[5] केषुचित्—ग.
[6] स तु—क, ख, ग, झ.
[7] विषयः—क, ख, ग, झ.

प्रधानतमं शरीरं रक्षितुं प्रवृत्ते "ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदमुपवेदमथर्वणाम्" इत्यथर्वणवेदोपवेदभूतायुर्वेदे "ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेज्जीर्णाजीर्णे निरूपयन्" इत्यभिधाय, अजीर्णे पुनरा संध्यागमात् स्वापो विधीयते। ईदृशसर्व[1]पुरुषक्रोडी-कारेण हि "युक्तस्वप्नावबोधस्य" इति गीतम्। तस्मात् सर्वेषु मानवेषु प्रायिकतयौत्सर्गिकौ निद्राप्रबोधकालौ "यामद्वयं शयानः" इत्यादिभिरुपदिश्यत[2] इति विषयव्यवस्था।

ब्राह्ममुहूर्तप्रबोधः तत्फलं च

एवं प्राप्तकालमपनीतनिद्रातमस्कत्वेन सत्त्वस्थः प्रसन्नधीश्च भवति। तेन पूर्वयामानुसंहितमन्तःकरणचित्रभित्तिगतं विचित्रशुभाश्रयविशिष्टं ध्येयं निद्रातमोऽन्तरितमपि तत्कालसमुन्मुषितसत्त्वसंधुक्षित-सात्त्विकज्ञानरूपप्रदीपप्रकाशेन सम्यगवलोक्येत[3]। तत [4]एव चापररात्रयोगो निष्पद्यते; य एष सात्त्वतादिषु ब्राह्ममुहूर्तात् पूर्वमेव कर्तव्यत्वेन प्रपञ्च्यते—

"समुत्थायार्धरात्रेऽथ जितनिद्रो जितश्रमः।
कमण्डलुस्थितेनैव समाचम्य तु वारिणा।
गुरून् देवं नमस्कृत्य ह्युपविश्याजिनासने॥"

इत्यादिना। एतत्संहितानिष्ठानामेष योगकालनियमः[5]। निःशब्दे सर्वसुषुप्ति-काले च ऐकाग्र्यातिशयसंभावनया च तद्विधिः। तत्तत्पुरुषशक्त्याद्यनुसा-राच्च तत्तत्कालविधेरविरोध इत्युक्तम्।

[1] पुरुषशब्दः घ पुस्तक एव दृश्यते.

[2] उच्यत इति—घ.

[3] अवलोक्यते—घ.

[4] स एव—छ.

[5] एष कालनियमः—क, ख, ग, झ.

अत्र—

निद्रान्ताचमनादिकम्

"वैष्णवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।
यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥"

इत्यादिभिः मन्त्राद्युपदिष्टसोदककमण्डलुधारणादिकं भगवद्योगिनोऽप्यनपोदितमिति ज्ञापनाय 'कमण्डलुस्थितेनैव' इत्युक्तम् । निद्रान्तनिमित्ततया[1] उत्तरकर्माङ्गतया चात्र तन्त्रेणाचमनम् । तुशब्देन स्वशास्त्रोक्तविशेषः [2]तोयालाभदशायां दक्षिणश्रवणस्पर्शश्च व्यज्यते । स्मरन्ति हि—

"सम्यगाचमनाशक्तावलाभे[3] सलिलस्य च ।
पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥"

इति । अत्र मन्त्रचतुष्कादिव्यतिरिक्तं सर्वं संहितान्तरनिष्ठानामपि साधारणम् । 'अजिनासने' इति "चेलाजिनकुशोत्तरम्" इति गीते प्रधानांशग्रहणम् । "ततस्त्वभिमतेनैव[4] त्वास्ते पद्मासनादिना" इति जितासनगतत्वं विधीयते ।

अपररात्रयोगः

यच्च "समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरम्" इत्यादिना योगदशापेक्षितं गीतं, तदपि सर्वमिह सविशेषमुपदिश्यते[5]—

[1] निद्रानिमित्ततया—क, च, झ.
[2] तोयाभाव—क, ख, ग, च, झ.
[3] शक्तावभावे—क, ख, ग, च, झ.
[4] अभिमतेनैव तिष्ठेत्—क, ख, ग, च, झ.
[5] समं कायेत्यारभ्य, उपदिश्यते इति यावत् घ, ङ कोशयोरन्यत्र न दृश्यते ।

"समं कायशिरोग्रीवं संधाय सह वक्षसा ।
दृङ् नासाग्रगता कार्या विनिमीलितलक्षणा ॥
जिह्वा तालुतलस्था च सान्तरे दशनावली ।
ईषदोष्ठपुटौ लग्नौ धार्यौ द्वौ बाहुकूर्परौ ॥
ऊरुमध्यप्रदेशे तु हस्तौ नाभेरधो[1] न्यसेत् ।
अधरोत्तरयोगेन वामदक्षिणतः क्रमात् ॥
अचलं योगपट्टेन त्वेवं संधार्य विग्रहम् ।
संकोच्यापानदेशात्तु ह्युपरिष्टात् तमेव हि ॥
विकास्य वर्णहीनेन[2] हार्देनालक्ष्यमूर्तिना ।
विषयान्तर्निविष्टं तु क्रमाच्चित्तं समाहरेत् ॥
कुर्याद्वै बुद्धिलीनं तु तां च कुर्यात् स्वगोचरे ।
समाधायात्मनात्मानं सह मन्त्रैस्ततः[3] क्रमात् ॥"

इति ।

योगे तादात्म्यभावनस्य उपपत्तिः

यत् पुनरिह योगदशायां तादात्म्यभावनमुपदिश्यते—

"ततो जाग्रत्पदस्थं चाप्यनिरुद्धं च मन्त्रपम् ।
परावर्त्य शतं बुद्ध्या तदभिन्नेन चेतसा ॥
तन्मन्त्रजपसामर्थ्यात् तादात्म्यस्थितिबन्धनात् ।
महिमा तु सविज्ञानस्तदीयस्तस्य जायते ॥
अभ्यासाद्वत्सरान्ते तु तदद्वैतसमन्वितः ।
अथ प्रद्युम्नमन्त्रं तु परावर्त्य शतद्वयम् ॥

[1] नाभावधः—घ, ङ, छ.
[2] विकास्यावर्णहार्णेन—घ, ङ, छ.
[3] मन्त्रैः स्वतः—क, झ.

योऽयं सोऽहमनेनैवाप्यद्वैतेन सदैव हि ।
एवमेव समभ्यासान्मतिमांश्छिन्नसंशयः ॥
तत्प्रभावाच्च तेनैव तथा कालेन जायते ।
अनेन क्रमयोगेन जपध्यानान्वितेन तु ॥
निखिलं[1] चाप्यधीकुर्यान्मन्त्रबृन्दं पुरोदितम् ।
यावदाभाति भगवान् स्थाने पूर्वोक्तलक्षणे ॥
प्रलीनमूर्तिरमलोऽप्यनन्तस्तेजसां निधिः ।
चिदानन्दघनः शान्तोऽप्यनौपम्यो ह्यनाकुलः ॥
समाधायात्मनात्मानं तत्र त्यक्त्वा जपक्रियाम् ।
ध्यातृध्येयाविभागेन यावत् तन्मयतां व्रजेत् ॥
यदा संवेद्यनिर्मुक्ते समाधौ लभते स्थितिम् ।
अभ्यासाद्भगवद्योगी ब्रह्म संपद्यते तदा ॥"

इति; अत्र न स्वरूपैक्यादिकं विवक्षितम्; शरीरशरीरिणोर्जीवात्मपरमात्मनोः शारीरकसमर्थितप्रकारेणाविरुद्धस्य, अस्पृष्टलक्षणाद्दोषस्य, अशेषशास्त्रानुगुणस्य, अनुकूलतर्कशालिनः, "तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति ह्येक एवेति साधवः[2]" [3]इत्युपबृंहणशतसुस्थितस्य "अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः" इति सूत्रितस्य, पूर्वापरग्रन्थसंहितान्तरानुगुणस्य विशिष्टाद्वैतस्य विवक्षितत्वात्। 'ध्यातृध्येयाविभागेन' इत्यादिना च निर्विकल्पकसमाध्यवस्थोच्यते। 'ब्रह्म संपद्यते तदा' इति च परमसाम्यरूपफलप्रतिपादनम्। उक्तं च "ब्रह्मैव भवति" इत्यादिवाक्यान्यधिकृत्य भाष्यकारैः—"प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव, यथा सेयं गौरिति" इति। अन्यथा "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"

[1] निखिलं वापि—क, ख, झ.
[2] (तन्मयत्वेन साधवः)—च.
[3] इत्याद्युपबृंहण—घ.

"मम साधर्म्यमागताः" इति श्रुतिस्मृतिभ्यां विरोधः। तथा च श्रुत्यन्तरम्—"यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम" इति। साम्ये च स एवेति व्यपदेशः श्रुतावेव दृश्यते—"वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वा इमान् लोकानभिजयति" इति। एवं च सति[1] "महिमा तु सविज्ञानस्तदीयस्तस्य जायते" इत्यादिप्राकरणिकग्रन्थसामञ्जस्यं भवति। शारीरके च फलपादे मुक्तस्याविर्भूतस्वरूपस्य गुणाष्टकविशिष्टस्य जगद्व्यापारव्यतिरिक्तं भोगमात्रसाम्यं च सूत्रितम्—"जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च", "भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च" इति। अत उपायदशायां फलदशायां च विशिष्टैक्यानुसंधानमेवात्र विवक्षितम्।

एतेन लाञ्छनन्यासाद्यनन्तरं "मुद्रां बद्ध्वा [2]स्मरेद्देवं देवोऽहमिति भावयेत्" इति समाराधनारम्भग्रन्थोऽपि[3] निर्व्यूढः। "बद्ध्वा मूलादिकां मुद्रां देवोऽहमिति भावयेत्[4]" इत्यादिसंहितान्तरग्रन्थाश्चात्र तुल्यन्यायाः। अत्र च "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यादिष्विवेतिकरणादिवशात् दृष्टिविधित्वं सुस्पष्टम्। अत एव हि तथाविधभावनयाप्यनन्तरं योग्यतापादनमात्रमुक्तम्—

"न्यासेन देवमन्त्राणां देवतादात्म्यभावनात्।
अप्राकृताङ्गकरणात् पूजामर्हति साधकः॥"

इति। अन्यथा

"देवतारूपमात्मानमर्चयेदर्घ्यधूपकैः।
धूपावसानिकैर्भोगैर्ध्यात्वा नारायणं हृदि॥"

[1] एवं सति—घ.
[2] स्मरेद्ध्यानं—क, ख, ग, घ, झ.
[3] समाराधनग्रन्थोऽपि—ङ, छ.
[4] इति समाराधन इत्यारभ्य भावयेत् इत्यन्तं—क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति.

इति समनन्तरकर्तव्यं कथं संगच्छते। न हि स्वरूपैक्यभावनायां हृदि पुनर्नारायणध्यानमिति किंचित् स्यात्। न च शेषवृत्तौ प्रवर्तमानस्य स्वरूपैक्यभावनं जाघटीति। अतो दृष्टिविधिपक्षोऽत्र स्वीकार्यः। यद्वा गत्यन्तरे संभवति दृष्टिविधिविवक्षा च न युक्ता। अतस्तच्छरीरतया तादधीन्यादिभिः सर्वानुवृत्तस्तद्व्यपदेशः। तदभिप्रायेण च स्वनियाम्येत्यादिकं वक्ष्यति भाष्यकारः।

योगे च भिन्नलक्षणयोः परमात्मप्रत्यगात्मनोः संबन्धानुसंधानमेवेति शाण्डिल्यस्मृतिवाक्येन स्थापितं पूर्वाधिकारे। उक्तं च विप्रकीर्णे सात्त्वते नित्यं संगृह्यान्ते श्रीकृष्णमुनिभिः स्वरूपैक्यादिबुद्धेरवैदिकत्वम्—

योगस्वरूपे शाण्डिल्यस्मृतिः श्रीकृष्णमुनिश्च

"चेतनस्त्वेक एवेति मतिर्या केवला क्रिया।
फलतीति मतिस्ते द्वे वेदाप्रामाण्यबुद्धिजे।
स एनं प्रीतः प्रीणाति ब्राह्मणस्यानुगे न ते॥"

इति।

एवं यथावदनुष्ठितयोगस्य श्रान्तिसंभावनायां ब्राह्ममुहूर्तात् पुनर्वियोगमध्ये श्रमोऽनुज्ञाप्यते—

योगमध्ये श्रान्तौ विश्रमाभ्यनुज्ञा

"ततः श्रमजयं कुर्यात् त्यक्त्वा ध्यानासने क्रमात्।
समासीत शयानश्च[1] कालं रात्रिक्षयावधि॥"

इति।

ब्राह्ममुहूर्ते विशेषकर्तव्यानि, हरिकीर्तनं च

तत्र[2] ब्राह्ममुहूर्तप्रभृतिविशेषकर्तव्ये[3] दिङ्मात्रं दर्शितम्—

[1] समास्ते शयनस्थश्च—घ ; समासे शयनस्थश्च ङ, च, छ.
[2] अत्र—क, ख, ग, च, झ.
[3] कर्तव्यं—क, झ.

"ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्त उत्थाय शयनात्ततः ।
स्नात्वाभ्यर्च्य जगन्नाथं समिदाधानमाचरेत् ॥"

इत्यादिना । तदिदं संहितान्तरेषु विस्तृतम् । अत्र हरिर्हरिर्हरिरिति मुहुः संकीर्तयन् हरिमेव चिन्तयन्नुत्तिष्ठेत् । अत्र हरिशब्दसंकीर्तनं सप्तकृत्व इति श्रीमद्भृगुप्रसरोमुनिभिर्नित्यक्रमसंग्रहे[1] निबद्धम् । उत्तिष्ठतश्च हरिशब्दपूर्वक-भगवदनुस्मरणं श्रीविष्णुधर्मे भगवता शौनकेनोक्तम्—

"उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं व्रजंश्चिन्तय केशवम् ।
भुञ्जंश्चिन्तय गोविन्दं स्वपंश्चिन्तय माधवम् ॥"

इति । सर्वकर्मारम्भावसानेषु च हरिसंस्मरणं तेनैव स्वकीयसूत्रेऽप्युक्तम्— "हरिमेव स्मरेन्नित्यं कर्मपूर्वापरेषु च" इति । स च निद्रानन्तरमनुस्मर्तव्यो हरिः, "नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च" इति धर्मदेवतात्मजत्वेन[2] स्मर्यमाणेषु भगवदवतारेषु तृतीय इति संप्रदायः; गजेन्द्रमोक्षकश्चैव—

"ग्राहग्रस्ते गजेन्द्रे रुवति सरभसं तार्क्ष्यमारुह्य धावन्
व्याघूर्णन्माल्यभूषावसनपरिकरो मेघगम्भीरघोषः ।
आबिभ्राणो रथाङ्गं शरमसिमभयं शङ्खचापौ सखेटौ
हस्तैः कौमोदकीमप्यवतु हरिरसावंहसां संहतेर्नः ॥"

इति । स खलु तमोमयग्राहग्रस्तस्वाश्रितगजेन्द्रमोचकः सुषुप्तिरूपस्वेतरदुर्निवार-तमोग्राहग्रस्तजन्तुजालमोचकत्वेनानुसंधीयते । तमधिकृत्यैव पौराणिकोपजप्यं "प्रातः स्मरामि" इत्यादिश्लोकत्रयं प्रभाते सर्वैः पठ्यते । तत्फलश्रुतौ च हरिरित्येन भगवान्निर्दिष्टः—

[1] नित्यकर्मसंग्रहे—क, ख, ग, च, झ.
[2] धर्मदेवतात्मकत्वेन—क, झ.

"श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥"

इति । [1]पापतद्विपाकरूपं सर्वमनिष्टं हरतीति[2] हरिशब्दः ।

"ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं च यमं वरुणमेव च ।
प्रसह्य हरते यस्मात् तस्माद्धरिरितीर्यते ॥"

इत्यादिभिस्तस्यैव निखिलजगदुदयविभवलयलीलस्य निरङ्कुशस्वातन्त्र्यं चानुसंधेयम् ।

निर्वेदानुसंधानम्

एवमुत्थाय निद्रान्ताचमनं मुख्यं दक्षिणश्रवणस्पर्शरूपं वा तदानीं शक्यं विधाय तस्मिन्नेव शयने समासीनः प्रतिसंहितयोगो योगशास्त्रोक्ते यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकाराख्ये क्रमभाविनि संज्ञाचतुष्टये द्वितीयावस्थारूपव्यतिरेकसंज्ञान्यायेन भूतभाविदशाविशेषपरामर्शाय कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय च नियतेन्द्रियः समाहितोऽतिक्रान्तमनन्तं कालं निरर्थकमवलोक्य निर्वेदं परं गच्छेत् । निर्वेदप्रकाराश्च विविधास्तत्तत्संहिताविशेषेष्वनुसंधेयाः । तदिदं संगृहीतं नारायणमुनिभिः—

"ब्राह्मे मुहूर्ते सत्त्वस्थो हरिर्हरिरिति ब्रुवन् ।
उत्थाय शयने तत्र समासीनः समाहितः ।
व्यर्थं वीक्ष्य गतं कालं निर्विद्याहमितः परम् ॥"

इति । विस्तरेणोद्धृतं चैतद्भृङ्गिवंशेश्वरैः—

"ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते निद्रां त्यक्त्वा प्रसन्नधीः ।
हरिर्हरिर्हरिरिति व्याहरेद्वैष्णवः पुमान् ॥

[1] पापं तद्विकाररूपं—क; पापं तद्विपाकरूपं—ङ, च, झ

[2] हरतीत्यत्र—क, ख, ग, घ, च, झ.

उत्थाय शयने तस्मिन्नासीनो नियतेन्द्रियः ।
त्रस्तनिर्विण्णहृदयो व्यर्थं वीक्ष्य गतं वयः ॥"

इत्यादिभिः "दुस्तरां दुर्दशामेतां कथयिष्यामि कस्य वा" इत्यन्तै-रधिकविंशैः श्लोकैः । यद्यपि मुमुक्षोः "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्" इति प्राथमिकगुरूपसत्तिकालात् पूर्वमेव तृणीकृतहिरण्यगर्भादिभोगः परिपूर्णो निर्वेदः संवृत्तः, तथापि विषमविपाकविशेषगुणत्रयाश्रयभूतप्रकृतिसंबद्धतया संभावितविषयसङ्गादिदोषपरिहाराय तथाविध एव निर्वेदोऽनुवर्तनीयः । अगीयत चास्य नित्यानुवर्तनीयत्वममानित्वादिगुणगणमध्ये—"जन्ममृत्युजराव्याधिदुःख-दोषानुदर्शनम्" इति । अतः सिद्धोपायस्यापि पराङ्कुशपरकालादीनामिव भगवदनुभवविच्छेदकतया हेयतमरजस्तमोमयनिद्रादिप्रतिकूलवर्गप्रवाहानुवृत्तिदर्श-नेन संसारवैराग्योपचयार्थम् अहरहस्तदुचितावसरेषु निर्वेदः कर्तव्य एव ।

सात्त्विकधृत्य-वलम्बनम्

एवं सति विवेकविमोकादिसप्तकान्यतमभूतानवसादविरुद्धावसादवशा दुत्तरकैंकर्यप्रवृत्तेरनिष्पत्तिः स्यादिति तत्परिहारायान-न्तरमुच्यते—

"इति निर्विद्य तदनु धृतिमालम्ब्य सात्त्विकीम् ।
विधूय चेमं निर्वेदं सर्वकार्यावसादकम् ॥"

इत्यादिना गतजलसेतुबन्धनाभिलाषतुल्यानुतापप्रशमनपूर्वकं सात्त्विकधृत्यवलम्ब-नात्मकागामिकालशक्यकैंकर्यनिश्चयः । सात्त्विकधृतिस्वरूपं चैवं[1] भगवता गीतम्—

[1] चेदं—क, ख, ग, ङ, च, छ, झ.

"धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥"

इति ।

सात्त्विकधृतिप्रकारः

स च निश्चयप्रकार एवं तत्कालोचितकर्तव्यविभागेन संगृहीतः—

"इत ऊर्ध्वमहं तावद्यावज्जीवं श्रियः श्रियः ।
पदयोरर्चनं कर्तुं यतमानः समाहितः ॥
अभिगच्छन् हरिं प्रातः पश्चाद् द्रव्याणि चार्जयन् ।
अर्चयंश्च ततो देवं ततो मन्त्रान् जपन्नपि ॥
ध्यायन्नपि परं देवं कालेषूक्तेषु पञ्चसु ।
वर्तमानः सदा चैवं पाञ्चकालिकवर्त्मना ॥
स्वार्जितैर्गन्धपुष्पाद्यैः शुभैः शक्त्यनुरूपतः ।
आराधयन् हरिं भक्त्या गमयिष्यामि वासरान् ॥"

इति । अत्र 'इत ऊर्ध्वम्' 'यावज्जीवम्' 'सदा' इत्यादयः शब्दाः कैंकर्यप्रारम्भदिवसे तावत् स्वरसवाहिनः । उत्तरोत्तरदिवसेष्वपि निरुपाधिककैंकर्योपचयसिद्ध्यर्थं निर्वेदविषयतयानुवर्तमानानां भगवदासक्तिविरोधिनामान्तराणाम् अष्टादशचण्डालषड्वृषलादिशब्दव्यपदेश्यानां दोषविशेषाणां निःशेषनिवृत्तिलक्षणवैशिष्ट्यलाभार्थं प्राज्ञप्रज्ञापहारकप्रबलतर[1]विषयेन्द्रियादिमूलसंभावितपाक्षिक[2]-कैंकर्यविच्छेदपरिहारार्थं चेदंप्रथमं प्रवर्तमानेनैवं[3] मनोरथानुवर्तनं कार्यमेव । अत एव नारायणमुनिभिरपि—

[1] प्रबलतर—क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति.
[2] मूलभूतपाक्षिक—घ, ङ, छ.
[3] इदंप्रथमप्रवर्तनेनैवं—क, ख, ग, च, झ; इदंप्रथमं प्रवर्तमानेनैव तथैव—घ.

" भगवच्चरणाम्भोजपरिचर्याविधिक्रमम् ।
एकान्तिभिरनुष्ठेयं नित्यं समभिदध्महे ॥"

इति नित्यकर्तव्यं प्रक्रम्य उक्तम्—

" व्यर्थं वीक्ष्य गतं कालं निर्विद्याहमितः परम् ।
आराधयेयं ध्यायेयं भजेयं पुरुषोत्तमम् ॥
कीर्तयेयं नमस्येयं चिन्तयेयमनारतम् ।
व्रजेयं शरणं चेति निश्चित्य मनसा स्वयम् ॥"

इति । अत्र[1] 'गमयिष्यामि वासरान्' इत्यनेन प्रकृतस्य परमैकान्तिनः पाञ्चकालिकधर्माणां प्रकारान्तरेण कालयापनमशक्यमिति अच्छिद्रकैंकर्यस्य स्वयंप्रयोजनत्वम् स्वयंप्रयोजनत्वं व्यज्यते । तदेव हि कण्ठोक्तं नारायणमुनिभिः—

" किं किं न साध्यं भगवदाराधनपरैर्नरैः ।
वैष्णवानां विशेषेण स्वयमेतत् प्रयोजनम् ॥"

इति ।

यदत्र धर्मार्थचिन्तनं तदुपायभूतकायक्लेशचिन्तनं च स्मर्यते, तत्र कैंकर्यरूपो धर्मः, तच्छेषभूतोऽर्थः[2], तयोर्गुरुलघूपायविवेकार्थं कायक्लेशचिन्तनम् । तत्र "न पूर्वाह्णमध्यंदिनापराह्णानफलान् कुर्यात् यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः; तेषु च धर्मोत्तरः स्यात्" इत्यादिभिर्गौतमाद्युक्त[3]कामौपायिकप्रवृत्त्यंशोऽपि "धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ" इत्युक्तसत्संतानोत्पादनादिमात्रार्थशास्त्रीयकामविषयतया गृहस्थस्य कैंकर्यपक्षे निक्षिप्यते ।

[1] तत्र—क, च, झ.
[2] कैंकर्यरूपधर्मशेषभूतः—घ, ङ, छ.
[3] कामोपाधिक—क, ख, ग, झ.

[1]तदयमपवर्गाङ्कुरभूतस्वयंप्रयोजनस्वामिकैंकर्यमहानन्दलाभः "विघ्नायुतेन गोविन्दे नृणां भक्तिर्निवार्यते" इति कथं भविष्यतीति भयात् अनन्तरं प्रतिबन्धकनिवृत्तिः प्रार्थ्यते[2]—

निर्विघ्नकैंकर्यसिद्धिप्रार्थनम्

"एतत्क्रियाविरोधीनि प्राचीनान्यशुभानि मे ।
कर्माण्यनन्तान्यच्छेद्यान्यनादीन्यशुचीन्यपि ॥
त्वयैव कृपया देवो विनाश्यास्मन्मनोरथान् ।
पूरयत्विति संप्रार्थ्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥"

इति । स च प्रार्थनामन्त्रः "त्वय्याराधनकामोऽयम्" इत्यादिको यथान्यायं देशिकसकाशादधीत्यात्रान्वहं प्रयोक्तव्यः । एवमेव हि सर्वेषां मन्त्राणां समाधिः । विपर्यये हि नैष्फल्यं दृष्टादृष्टप्रत्यवायश्च तेषु तेषु शास्त्रेषु पठ्यते—

"यदृच्छया श्रुतो मन्त्रश्छन्नेनाथ च्छलेन वा ।
पत्रेक्षितो वा व्यर्थः स्यात् प्रत्युतानर्थदो भवेत् ॥"

इति । अस्यैव श्लोकस्यान्यत्र "तं जपेद्यद्यनर्थकृत्" इति चतुर्थपादस्य पाठः ।

निर्विघ्नकैंकर्यसिद्धये गुरुपरंपराप्रपत्तिपूर्वकहरिध्यानम्

एवंविधनिर्विघ्नकैंकर्यसिद्धिरपि,

"संकल्पादेव भगवांस्तत्त्वतो भावितात्मनाम् ।
व्रतान्तमखिलं कालं सेचयत्यमृतेन तु ॥"

इति श्रीसात्त्वतादिकथितप्रकारेण भगवत्प्रसादादेव भविष्यतीति तत्सिद्ध्यर्थ-

[1] यदयं—क, ख, ग, झ.
[2] कथ्यते—क, ख, ग, झ.

मपि प्रथमं हरेरेव ध्यानमुच्यते—“इति संप्रार्थ्य तत्सिद्ध्यै संस्मरेत् प्रथमं हरिम्” इत्यादिना।

अत्र गुरुपरंपराप्रपत्तिपूर्वकमिदं ध्यानं विवक्षितम्; “गुरून् प्रपद्य प्रथमं तद्गुरूंश्च ततो हरिम्” इति तस्मिन्नवसरे नित्यान्तरोक्तेः। उक्तं च श्रीसात्त्वते अपररात्रयोगारम्भे—“गुरून् देवं नमस्कृत्य ह्युपविश्याजिनासने” इत्यादि। सर्वत्र शास्त्रीयकर्मारम्भे भगवत्पर्यन्तगुरुपङ्क्तिप्रपदनं निश्रेयसाय भवति। उक्तं च रहस्याम्नायब्राह्मणे—“स चाचार्यवंशो ज्ञेयो भवति, आचार्याणामसावसावित्या भगवत्तः” इति। देवगुरुभक्तिरेव सर्वतत्त्वप्रकाशकारणमिति कठवल्ल्यां (?) श्रूयते—

“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः॥”

इति। [1]स्मर्यते चापस्तम्बादिभिः—“देवमिवाचार्यमुपासीत” इत्यादि।

योगान्गतं ध्यानम्

एवं मनोरथसिद्ध्यै गुरूपसत्तिपूर्वकं भगवन्तं प्रपद्य भगवच्छास्त्रतदुपबृंहणनित्यगद्यस्तोत्रादिषु विप्रकीर्णोक्तध्यानं यथावगमं समाहृत्यानुतिष्ठेत्। गुणोपसंहारपादोक्तन्यायेन ध्येयरूपादिषु साधारणमसाधारणं च सर्वं तत्तत्संहितादिविशेषानुसारेणावगन्तव्यम्।

सप्रणवं व्यूहादिनामसंकीर्तनम्

एवं परिपूर्णं भगवन्तमनुसंधाय ततो वासुदेवादिव्यूहनामचतुष्टयं, केशवादिव्यूहान्तरनामानि, मत्स्यादिदशावतारनामानि, अन्यान्यप्यधिगतानि पृथग्भूतानि स्तोत्रनिबद्धानि देव्यादिनामानि च प्रहर्षजनकेनोच्चैःशब्देन संकीर्तयेत्। तत्काल-

[1] उक्तं च—क, ख, ग, ङ, च, झ.

चोदितं समुचितं भगवन्मन्त्रं जपेत्। वेदाभ्यासं च[1] यथाबलमाचरेत्। तत्र वासुदेवादिकल्किपर्यन्तसंकीर्तनं प्रणवपूर्वकमन्त्रात्मकं पारमेश्वरे प्रोक्तम्—

"संप्रबुद्धः प्रभाते तु उत्थाय शयने स्थितः ।
नाम्नां संकीर्तनं कुर्यात् षोडशानां प्रयत्नतः ॥
ओं नमो वासुदेवाय नमः संकर्षणाय ते ।
प्रद्युम्नाय नमस्तेऽस्तु अनिरुद्धाय ते नमः ॥
क्रमशः केशवादीनां यावद्दामोदरं द्विज[2] ।
नमो नमः केशवाय नमो नारायणाय च ॥
माधवाय नमश्चैव गोविन्दाय नमस्ततः ।
विष्णवेऽथ नमस्कुर्यान्नमस्ते मधुसूदन ॥
नमस्त्रिविक्रमायाथ वामनाय नमस्ततः ।
श्रीधराय नमश्चाथ हृषीकेशाय ते नमः ॥
नमस्ते पद्मनाभाय नमो दामोदराय च ।
दिव्यानामवताराणां दशानामथ कीर्तनम् ॥
एकशृङ्गादिकानां तु विहितं क्रमशः प्रभोः ।
नमस्ते मीनरूपाय कमठाय नमस्ततः ॥
नमोऽस्त्वादिवराहाय नारसिंहाय ते नमः ।
नमो वामनरूपाय नमो रामत्रयाय च ॥
कुठारज्याहलास्त्राय नमः कृष्णाय वेधसे ।
कल्किन् विष्णो नमस्तेऽस्तु सर्वं सप्रणवं द्विज ॥

[1] तत्कालचोदितं भगवन्मन्त्रं वेदाभ्यासं च—क ;
कालोचितं समुदितं भगवन्मन्त्रजपवेदाभ्यासं च—ख, ग;
तत्कालचोदितं समुचितभगवन्मत्रजपं वेदाभ्यासं च—घ, च, झ.
तत्काले चोदितं—ङ, छ.

[2] द्विजः—क, ख, ग, च, झ.

यथास्थितक्रमेणैव भेदांस्त्वेतान्[1] हरेर्विभोः ।
नमस्कुर्यात् प्रभाते तु योगान्ते तु दिनक्षये ॥
शब्देनोच्चतरेणैव संहृष्टिजनकेन तु ।
स्तोत्राणि चाथ मन्त्राणि[2] उदीर्यान्यानि वै ततः ॥"

इति । एवं च संगृहीतं वङ्गिवंशेश्वरैः—

"चिकीर्षन्नीप्सितं कर्म तन्नामान्यनुकीर्तयेत् ।
चतुर्भिर्वासुदेवाद्यैर्नामभिः सह संयतः ॥
जपेद् द्वादशनामानि केशवादीनि चादरात् ।
दशावतारनामानि मत्स्यकूर्मादिकान्यपि ।
जपन्नुत्थाय शयनादर्चयिष्यन् सदा हरिम् ॥"

इति ।

एवमुच्चैस्तरेण[3] शृण्वतामपि सकलदुरितहारिणा[4] हरिसंकीर्तनेन संहृष्टमानसः संध्यायामासन्नायां, संधातृत्वेन सर्वेषां संध्येति परिकीर्तितं भगवन्तमुपासितुं जिगमिषुः,

संध्यापूर्वकाल-कर्तव्यक्रमः

"[5]हरिर्हरिर्ब्रुवंस्तल्पादुत्थाय भुवि विन्यसेत् ।
नमः क्षितिधरायोक्त्वा वामं पादं महामते ॥"

इति पारमेश्वरादिपठितेन नमःपूर्वेण क्षितिधरलिङ्गेन मन्त्रेण महावराहं

1 भेदांस्त्वेते—ङ, छ.
2 मन्त्राणि इति नपुंसकान्तत्वेनैव सर्वेषु कोशेषु दृश्यते.
3 उच्चैःस्वरेण—च.
4 दुष्कृतहारिणा—घ.
5 हरिं ब्रवंस्तल्पादुत्थाय—क, च, झ.

क्षितिधरमनुध्यायन्, वामपादं भूमौ विन्यस्येत्। "ततो भूधरमन्त्रेण वामपादं भुवि" इत्यपि स एव मन्त्र उच्यते। तत्र क्षितिधरणसाम्यात् कूर्मादिरूपान्तरशङ्काव्युदासाय "श्रीमद्वराहमन्त्रेण न्यस्येद्वामपदं भुवि" इति विशेषशब्देन व्याचख्युः। महावराहमहिष्या भुवः प्रपदनं चात्र महाभारतादिषु समन्त्रकमुपदिश्यते—"नमोऽस्तु प्रियदत्तायै तुभ्यं देवि वसुंधरे" इति। पृथिव्याः प्रियदत्तेति कीर्तनं च विष्णोः ब्रह्मण्यदेवेति कीर्तनवत् अनवसादहेतुत्वेन स्मर्यते—

> "पृथिवीं प्रियदत्तेति गायन् सर्वंसहेति वै।
> विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेति[1] कीर्तयन्नावसीदति॥"

इति।

ततः पदक्रमान् कुर्वन् विष्णुक्रमणमन्त्रेण पादेन्द्रियाधिदैवतं त्रिविक्रमं विष्णुं ध्यायेत्। "क्रान्ते विष्णुं बले हरिम्" इति पदविक्षेपे विष्णोरनुध्येयतोक्तेः; तदनुसंधानस्य च तत्तदुचितशास्त्रीयप्रकाशकसापेक्षत्वात्। इति संध्यापूर्वकालकर्तव्यक्रमः।

ततः स्नानीयदर्भतिलवस्त्रादिकं दृष्टादृष्टार्थं स्नानोपकरणं सर्वं समाहृत्य तमस्तिरोहितदुष्टजन्तुपलायनार्थं निर्गममार्गं संचालयेत्। यथोक्तं पारमेश्वरे—"बहिर्निर्गममार्गं तु संचाल्य" इत्यादि।

स्नानाय निर्गमनं केशवध्यानं च

ततो गृहान्निर्गच्छन् केशवमनुध्यायेत्; "व्रजंश्चिन्तय केशवम्" इति स्मरणात्। केशशब्देन "अंशवो ये प्रकाशन्ते" "यदादित्यगतं तेजः" इत्याद्युक्तांशव उच्यन्ते; तद्वत्त्वात् केशवः। गच्छतो मार्गादिप्रकाशनार्थं दिङ्मोहाद्यान्तरतमोनिरासार्थम्,

> "क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम्।
> आवां तवाङ्गे संभूतौ तस्मात् केशवनामवान्॥"

[1] कीर्तनवत् इत्यारभ्य ब्रह्मण्यदेवेति इति यावत् क, ख, ग, ङ कोशेषु नास्ति।

इति ब्रह्मरुद्रोपलक्षितविश्वसृष्टिरक्षाहेतुत्वात्, केशिवधोपलक्षितसर्वदुष्टदमनस्वभावत्वाच्च असहायदशासाहाय्यार्थं च[1] तदा तच्चिन्तनम्।

ततः स्वाश्रमादिभ्यो बहिः नैर्ऋत्यां दिशि द्वित्रेषुपातप्रमितां भुवमतिक्रम्य, शुद्धदेशे निक्षिप्तस्नानोपकरणो यथोक्तनियमैर्विण्मूत्रविसर्जनं विण्मूत्रविसर्जनं कृत्वा, स्ववर्णाश्रमावस्थाद्यनुगुणादृष्टार्थमृत्संख्यावर्णशौचविधिश्च परिमाणादिनियमवद्गन्धलेपक्षयकरम् अर्शःपीडादिरहितं शौचं कुर्यात्। अत्र मूत्रपुरीषयोरेकस्य प्रवृत्तौ तस्यैव शुद्धिः। क्रमेणोभयप्रवृत्तौ यथाक्रमम्। युगपत्प्रवृत्तौ पुरीषशुद्धिः प्रथममिति निष्कर्षः[2]।

तत्र पाद्मे[3]—"उपवीतं कर्णदेशे विधाय च तृणादिना" इत्यादिना विण्मूत्रविसर्जनप्रकारमुक्त्वा [4]अनन्तरमेवं शौचविधिरुक्तः—

"दक्षिणेतरहस्तेन गृहीत्वा मेहनं ततः।
दक्षिणे मृत्तिकां हस्ते समुत्थाय जलाशयम्॥
प्रागुदीच्यामुदीच्यां वा गत्वा शौचं समाचरेत्।
मृत्तिकाभिर्द्वादशभिर्गुदं षड्भिश्च मेहनम्॥
अन्तरा चान्तरा वामं करं प्रक्षाल्य वारिभिः।
तन्मात्राभिस्तदन्ते द्वौ करौ द्वादशसंख्यया॥
संशोध्य च करौ जङ्घे कटिं चोरू च वारिभिः।
प्रत्येकं मृत्तिकामात्राचतुष्केण विशोधयेत्॥"

[1] च इति क, ख, ग कोशेषु नास्ति।
[2] निष्कर्षकाः—घ, ङ, छ.
[3] तत्रैव पाद्मे—क, ख, ग, च, झ.
[4] अनन्तरमेव—क, च, झ.

इति । पितामहस्तु सनत्कुमाराय एवमाह—

" ततः पूर्वं समुत्थाय प्राचीमेवोपनिष्क्रमेत् ।
उदीचीं प्रागुदीचीं वा शौचाचारक्षमां दिशम् ॥
यत्रोदकं प्रभूतं तु तद्गत्वा शौचमाचरेत् ॥"

इति । स्मरन्ति च देशादिभिन्नं शौचम्—

" देशं कालं [1]तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं समाचरेत् ॥"

इति । दिवसादिभेदेनापि शौचतारतम्यं स्मर्यते—

" अह्नि यच्छौचमुद्दिष्टं निश्यर्धं तु ततो भवेत् ।
पथि पादस्ततः प्रोक्तो यथाशक्त्यातुरस्य तु ॥"

इति । पारमेश्वरे तु प्रावृडादिकालभेदेनापि मृत्संख्याभेदादिकमुक्तम्—

" अस्पृष्टतीर्थः [2]शौचार्थमृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥
तिस्रो लिङ्गे मृदो देया एकैकान्तरमृत्तिकाः ।
पञ्च वामकरे देयास्तिस्रः पाण्योर्विशुद्धये ॥
मूत्रोत्सर्गे शुद्धिरेषा पुरीषस्याप्यनन्तरम् ।
अर्धप्रसृतिमात्रं तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ॥
द्वितीया च तृतीया च तदर्धं[3] परिकीर्तिता ।
बिडालपदमात्रं तु तदूर्ध्वं परिकीर्तिता ॥

[1] तथा ज्ञानं —क, ख, च.
[2] शौचार्घं—घ, ङ, छ; शौचार्थं—क, ख, ग, झ.
[3] तदर्धा—ख, ग, घ, ङ, छ.

पञ्चापाने मृत्तिकाः स्युस्तथैवान्तरमृत्तिकाः ।
दश वामकरे देयाः सप्त तूभयहस्तयोः ॥
पादाभ्यां तिसृभिः शुद्धिर्जङ्घाशुद्धिश्च पञ्चभिः ।
नियोजयेत्ततो विप्रः[1] कट्यां वै सप्त मृत्तिकाः ॥
स्वदेहस्वेददोषघ्ना बाह्यकर्दमशान्तये ।
भक्तानां श्रोत्रियाणां च वर्षास्वेवं निरूपितम् ॥
प्रावृट्सूक्तात्तु वै तस्मादेकमृद्व्यपनोदनम् ।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु नित्यं कार्यं क्रियापरैः ॥
[2]एतस्मादपि चैकैका परिलुप्या[3] तु मृत्तिका ।
हेमन्तशिशिरे विप्रैः[4] श्रोत्रियैः संयमस्थितैः ॥
पथि शौचं प्रकर्तव्यं देशकालानुरूपतः ।
गन्धलेपमपास्यैवं[5] मनःशुद्ध्या विशुध्यति ॥
विहिताः पादशौचे तु बिडालपदसंमिताः ।
मृदश्चतुर्द्विजेन्द्राणां त्रिर्द्विरेका क्रमात् ततः ॥
वर्णानां शूद्रनिष्ठानां कटिशौचे तथैव हि ।
सप्त सप्त उभाभ्यां तु कराभ्यां त्रितयं पुनः ॥
सर्वेषामेव सामान्यं पाणिशौचमुदाहृतम् ।
अन्तर्जानुगतं कृत्वा भुजयुग्मं द्विजोत्तमः ॥
चतुर्धा मणिबन्धस्थं तोयं कृत्वा सुनिर्मलम् ।

[1] विप्र—क, ख.
[2] एकस्मात्—क, ख, ग, च, झ.
[3] परिपाल्या—घ कोशादन्यत्र.
[4] विप्र—घ, ङ, छ.
[5] अपास्यैव—क, ख, ग, च, झ.

बुद्बुदाद्यैर्विनिर्मुक्तं पिबेद्विप्रो हृदा ततः ॥
एकैकां ह्रासयेन्मात्रां वर्णत्रयमनुक्रमात् ।
पाणिना क्षालितेनैव पुनराचामयेद्बुधः ॥"

इति ।

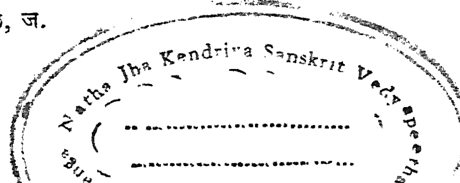
आचमनं दन्तधावनं च

आचमनप्रकाराश्च बहुधा धर्मशास्त्रेषु भगवच्छास्त्रेषु च प्रतिपादिताः । तत्र स्वसूत्रोक्तमन्यद्वा यथाधिगममाचमनं[1] कुर्यात् । आचमनोक्त्यनन्तरं च पारमेश्वरे दन्तधावनमुखशोधनप्रकार उक्तः—

"एवं प्रक्षाल्य विधिवदाचम्य प्रयतः शुचिः ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि उपविश्यासने ततः ॥
अर्कादिभिरपामार्गैः कारयेद्दन्तधावनम् ।
प्रातर्हृत्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् ॥
भक्षयेद्दन्तकाष्ठं च दन्तमांसान्यबाधयन् ।
द्वादशाङ्गुलमात्रं तु वक्रग्रन्थिविवर्जितम् ॥
पयोभिः सह तर्जन्या ब्रह्मन् द्वादशसंख्यया ।
काष्ठालाभे तु रोगे वा कर्तव्यं दन्तधावनम् ॥
षोडशाङ्गुलदीर्घैस्तु वक्रग्रन्थिविवर्जितैः ।
हेमादिनिर्मितैर्वापि कुशदर्भादिभिस्तथा ॥
जिह्वानिर्लेखनं चैव गण्डूषमुखधावनम् ।
कुर्यादाचमनं विप्रः[2] शुचिना[3] सलिलेन च ॥"

इति ।

[1] यथाशक्त्यधिगमं—छ, ज.
[2] विप्र—घ.
[3] शुद्धेन—घ, ङ, छ.

अथ अर्कादिभिरित्युक्तं तत्रैव विवृतम्—

" अर्कन्यग्रोधखदिरकरञ्जककुभादिकम् ।
आरग्वधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षदर्भांश्च वैणवान् ॥
आम्राङ्कुरमपामार्गमर्जुनं धातकीं शमीम् ।
अन्यानि च पवित्राणि तेषु संपन्नमाहरेत् ॥ "

इति । अत्राभक्षणीयस्यापि काष्ठस्य भक्षणोक्तिः भक्षणवदाद्यन्ताचमनादिप्राप्त्यर्था । पाद्मेऽप्येवं दन्तधावनमुक्तम्—

" आसीनः प्राङ्मुखो भूत्वा दन्तधावनमाचरेत् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षाम्रार्जुनधातकी ॥
पलाशवेणुखदिरशमीदारूणि धावने ।
दन्तानामुदितान्येकादश चाम्भोरुहासन ॥
दन्तधावनकाष्ठं च द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
दशाङ्गुलं तथा मानमष्टाङ्गुलमथायतम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां क्रमेणैतदुदाहृतम् ॥ "

इति । अत्र [1]सर्वप्रतिषिद्धानां वर्जनं [2]सर्वविहितानामुपादानं च । क्वचिद्विहितानां क्वचित् प्रतिषिद्धानां गत्यभावे ग्रहणमिति निष्कर्षः । एवं सर्वत्र भाव्यम् ।

यथोक्तलक्षणं च दन्तकाष्ठं समन्त्रकं गृहीत्वा "आयुर्बलम्" इत्यादिस्मार्तमन्त्रपूर्वकं प्रादक्षिण्येन प्रथममधरतो दन्तधावनं कुर्यात् । काष्ठा-

[1] सर्वत्र प्रतिषिद्धानां—ख, ङ, छ.
[2] सर्वत्र विहितानां—ख, ङ, छ.

लाभादिदशासु तत्तत्तरुपर्णैस्तृणैर्वा तेषामप्यभावे द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिः। उक्तं चैवं नारायणमुनिभिः—

" तीर्थं संशोध्य संक्षाल्य पादावाचम्य वाग्यतः।
तृणैर्वा शास्त्रसंसिद्धैर्वटार्कखदिरादिभिः।
दन्तान् संशोध्य निर्लिख्य जिह्वां गण्डूषयेन्मुहुः॥"

इति। स्मरन्ति च—

" अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिनेष्वपि।
अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्भविष्यति॥"

इति। अत्र

" प्रतिपत्पर्वषष्ठीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम्॥"
" अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां त्रिजन्मसु।
तैलं मांसं व्यवायं च दन्तकाष्ठं च वर्जयेत्॥"

इत्यादिभिः प्रतिषिद्धदिनानि ग्राह्याणि। दन्तशुद्ध्यनन्तरं दन्तकाष्ठं क्षालयित्वा भङ्क्त्वा शुद्धस्थले प्रक्षिपेत्।

स्नानार्हतीर्थम्

तत्र यच्छुद्धेः पूर्वं जलाशयगमनमुक्तं तत्र भागवतं भागवताश्रितं च तीर्थं विवक्षितम्। यथाहुः—" तीर्थं भागवतं शुद्धमुपगच्छेन्मनोहरम्" इति। " ततस्तीर्थं समाश्रित्य शुद्धं भागवताश्रितम्" इति च। स्मरन्ति च—

" जलं शुद्धमशुद्धं वा विष्णुवास्तुसमीपतः।
विष्णुगङ्गासमं तीर्थं महापातकनाशनम्॥

भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूताः स्वयं प्रभो[1] ।
तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तस्थेन गदाभृता ॥
ये भजन्ति जगद्योनिं वासुदेवमनीश्वरम् ।
न तेभ्यो विद्यते तीर्थमधिकं राजसत्तम ॥
यत्र भागवताः स्नानं कुर्वन्ति विमलाशयाः ।
तत्तीर्थमधिकं विद्धि सर्वपापप्रणाशनम् ॥"

इति ।

स्नानविधिः

एवं गृहीतस्नानोपकरणस्तीर्थमासाद्य मुखशोधनपर्यन्तं कृत्वा वक्ष्यमाणक्रमेण तीर्थावगाहनादिपूर्वकं सर्वक्रियामूलभूतं स्नानमाचरेत् । प्रातःस्नानस्य नित्यत्वं प्रभावश्च तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । तत्र[2] वर्णभेदेन स्नाननियमं स्मरन्ति पितामहादयः—

" अपोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम् ।
मन्त्रवत् प्रोक्षणं चापि द्विजातीनां विशिष्यते ॥"

इति । तत्र शक्तस्य वारुणमेव स्नानम् । तदशक्तस्य तु—

गौणस्नानानि

" न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।
न चान्यवस्त्रमाच्छाद्य नाविज्ञाते जलाशये ॥"

इत्यादिभिस्तत्प्रतिषेधात् स्नानान्तराणि भवन्ति । तेषु च वारुणानन्तरमाकण्ठस्नानम्; "अशक्तावशिरस्कं वा" इति स्मरणात् । तत्राप्यशक्तस्य[3] कापिलम् । तस्मिन्नप्यशक्तस्य तत्तच्छास्त्रोदितेषु पार्थिवाग्नेयवायव्यदिव्य-

[1] विभो—घ.
[2] अत्र—घ; तत्र तत्र—क, ख, ग, ङ, च, झ.
[3] असमर्थस्य—घ.

[1]मान्त्रमानसात्मध्यानपञ्चाङ्गपुरुषान्तरकृतस्पर्शपूर्वका[2]वगाहनरूपेषु स्नानान्तरेषु तत्कालसंभावितम्। तत्रापि स्वशक्यं कुर्यात्। आह चैवं क्रतुः—

"प्राक्छौचं स्नानमादेयं ब्राह्मं वा स्नानमिष्यते।
वृद्धातुराणामुष्णाद्भिर्योगाङ्गैर्वा यमादिभिः॥"

इति। अत्र यथाधिकारमिति विवक्षा। एवं चोक्तं पारमेश्वरे—

"विना विविधसंपर्कैः पञ्चाङ्गं स्नानमाचरेत्।
मुखं करद्वयोपेतं पादौ कटितटावधि।
स्त्रीसङ्गाद्युपघातेषु स्नानं कुर्याद्यथाविधि॥"

इति। शीतोदकस्नानासमर्थस्य उष्णोदकस्नानम्। तच्चानुपहतस्याप्रतिषिद्धेषु दिवसेष्वेव। एवं शक्त्याद्यनुगुणं स्नानं कुर्यात्। बलानुरूपं च स्नानं प्रत्येकं समुदितं वा संजगृहुः—

"दिव्याप्यमान्त्रवायव्यभौमतैजसमानसैः।
एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा कृतशुद्धिर्यथाबलम्॥"

इति। अन्यथा त्वकर्मण्यो भवति; "स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः" इति विधानात्। अत्रिश्च स्नानजपहोमदानानां नित्यत्वमाह—

"अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते अजपः पूयशोणितम्।
अहुताग्निः कृमिं भुङ्क्ते अदाता कीटमश्नुते॥"

इति।

[1] पार्थिववायव्यमान्त्र—क, झ.
[2] स्पृष्टिपूर्वक—घ, ङ, छ.

एवं स्नातः कृतोर्ध्वपुण्ड्रः स्नानाङ्गं भगवदात्मकदेवर्षिपितृतर्पणं कृत्वा, आचम्य, मन्त्रप्रोक्षणमन्त्राचमनपुनःप्रोक्षणस्वात्मपरिषेचनानि स्वसूत्रसंहितोक्तप्रकारेण कृत्वा,[1] गायत्र्याभिमन्त्रितजलमादित्यान्तःस्थिताय परमात्मनेऽर्घ्यरूपं दद्यात्। अत्र जलाञ्जलिप्रक्षेपस्त्रिरिति सनत्कुमाराय पितामहः प्राह—

संध्योपासनम् अर्घ्यदानं च

"उभाभ्यां तोयमादाय हस्ताभ्यां सुसमाहितः।
गायत्र्या चाभिमन्त्र्यापस्ताख्व्याहृतिपूर्वया।
रवेरभिमुखस्तिष्ठन्नूर्ध्वं त्रिः संध्ययोः क्षिपेत्॥"

इति। ततो वज्रीभूततज्जलनिहतमन्देहाख्यरक्षोनिरसनपाप्मावधूननार्थं प्रदक्षिणं प्रक्रम्य,[2] मार्गशीर्षादिमासेशान् केशवादीन्[3] तत्तन्मन्त्रेण तर्पयित्वा,

प्राणायामः
गायत्रीजपश्च

"सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते॥"

इत्युक्तप्रकारेण प्राणायामत्रयं कृत्वा,[4] गायत्रीमावाह्य, अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं यथाशक्ति दशावरां वा[5] गायत्रीं जपेत्।

[1] कृत्वा—इति पदं घ कोशादन्यत्र न दृश्यते.

[2] परिक्रम्य—क, च, झ.

[3] केशवादीन् इति पदं घ कोश एव विद्यते.

[4] इत्युक्तप्रकारेण दशवारं प्राणायामत्रयं वा कृत्वा—च, झ.

[5] अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं यथाशक्ति दशवारां गायत्रीं—क, ङ, च, छ, झ; अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं यथाशक्ति गायत्रीं—ख; अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं वा गायत्रीं—ग; अष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं यथाशक्ति दशावरं वा गायत्रीं—घ; अष्टोतरसहस्रमष्टोत्तरशतं वा यथाशक्ति गायत्रीं—इति निक्षेपचिन्तामणौ.

"न चङ्क्रमन्न च हसन्न पार्श्वमवलोकयन् ।"
"न पदा पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ॥"

इत्यादयश्च जपकालनियमाः ।

अष्टाक्षरजपः

"मद्भक्ता ये नरश्रेष्ठ मद्गता मत्परायणाः ।
मद्याजिनो मन्नियमास्तान् प्रयत्नेन पूजयेत् ॥
तेषां तु पावनायाहं नित्यमेव युधिष्ठिर ।
उभे संध्येऽधितिष्ठामि ह्यस्कन्नं तद् व्रतं मम ॥
तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं[1] मद्भक्तैर्वीतकल्मषैः ।
संध्याकालेषु जप्तव्यं सततं चात्मशुद्धये ॥"

इति श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रोक्तश्रीमदष्टाक्षरजपोऽपि यथाशक्ति संध्यायामवसरे कार्यः[2] । प्राणायामेन शतकृत्वः प्रणवव्याहृतिसंभेदविशेषेण दशकृत्वो गायत्रीजपं सहस्रतुल्यं बोधायनादयः स्मरन्ति । एवमेकपादस्थित्यासनविशेषस्वगृहतटाकाश्वत्थमूलदेवायतनादिस्थानभेदेषु च फलतारतम्यं स्मर्यते । तत्रैषा काष्ठा— "अनन्तं विष्णुसंनिधौ" इति । गणनायां च कराक्षसूत्रयोर्यथाशक्ति विकल्पतः करणत्वम् । उक्तं च जयाख्यसंहितायाम् "जपं तु द्विविधं कुर्यादक्षसूत्रकरार्पितम्" इति । अक्षसूत्रार्पितं करार्पितं वेत्यर्थः । तदेव विशेषितं श्रीसात्त्वते— "स्फाटिकेनाक्षसूत्रेण स्वकैर्वा करपर्वभिः" इति । अत्र स्फाटिकेनेत्यक्षमालावर्गोदाहरणम्; शास्त्रान्तरेषु पद्माक्षमालादीनामाधिक्यस्मरणात् । फलविशेषार्थं तु मणिमुक्तामयाद्यक्षमालाभेदाः । प्रतिष्ठाविशेषादि-

[1] अत्र च मन्त्रशब्दः सर्वेषु कोशेषु च नपुंसकान्तत्वेन दृश्यते.

[2] संध्यायामेव कार्यः इति च कोशे पाठान्तरतया निर्दिष्टम् .

नियमाश्च तत्र तत्र प्रपञ्च्यन्ते । करेऽपि शङ्खपद्ममुद्रादिभेदाश्च[1] । तत्रैष सारः—

" कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
अनामिकान्तं देवेश[2] जपेत् कोटिसहस्रकम् ॥ "

इति । बोधायनीये तु श्रीमदष्टाक्षरविधावेवमुक्तम्—

" क्रियायागाद् दशगुणो जपयज्ञः प्रकीर्तितः ।
उच्चाच्छतगुणो ज्ञेय उपांशुश्चेत् स्मृतस्तदा ।
उपांशोर्मानसः प्रोक्तः सहस्रगुणतोऽधिकः ॥ "

इति । अन्यदपि तत्रोक्तम्—

" जपमध्ये गुरुर्वापि वैष्णवो यः समागतः ।
संभाषणादिपूजां तु तस्य कृत्वानुमान्य च ।
अनुश्राव्य ततः कृत्वा जपशेषं समाहितः ॥
सर्वस्य प्रभवो यस्माद्विष्णुपादाश्रया नराः ।
तन्मूलतः क्रियाः सर्वाः सफलास्तु भवन्ति हि ॥ "

इति । नारदीये श्रीमदष्टाक्षरब्रह्मविद्यायाम्—

" सर्वः सप्रणवो जप्यो जपादप्रणवादपि ।
सहस्र इति विज्ञेयः प्रणवो ह्यक्षरं परम् ॥
असंख्याताच्च संख्यातः सहस्रगुण उच्यते ।
संख्यातादपि साहस्रः सोर्ध्वपुण्ड्रतनोर्जपः ॥ "

इत्युक्तम् ।

[1] शङ्खपद्ममुद्राश्च—ङ, छ.
[2] देवेशि—घ, ङ, छ.

एवम्,

“ विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः ।
उच्चैर्जपादुपांशुः स्याद्विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः ” ॥

इत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् ।

सूर्योपस्थानम्

एवमा सूर्योदयात् “ पूर्वोत्तराशाभिमुखस्त्वपरोत्तरदिङ्मुखः ” इत्यादिस्मृत्यनुसारेण प्राङ्मुखः प्रागुदङ्मुखो वा तिष्ठन्, गायत्रीमावर्त्य, पूर्ववत् कृतप्राणायामत्रयः, संध्योपस्थानसंकल्पपूर्वकम् “ उत्तमे शिखरे ” इति मन्त्रेण गायत्रीमनुज्ञाप्य, स्वसूत्रोक्तैर्मन्त्रैरादित्यमण्डलान्तःस्थितं भगवन्तमुपस्थाय, सप्रदक्षिणं भगवदात्मकसंध्यादिपञ्चकनमस्कारं कृत्वा, “ स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः ” इत्यधीतं हृदयान्तःस्थितं परमात्मानमभिवाद्य प्रणम्य, [1]दिगादिनमस्काराणामपि स्वपूर्वपूर्वोपदेशानुष्ठानपारंपर्यमस्ति चेत् तत्रापि भगवदात्मकध्यानपूर्वकं प्रणमेत् । एवं तु उपस्थानप्रकारं पितामहः सनत्कुमारायाह—

“ एताभिः प्राञ्जलिर्नित्यं विस्पष्टोदितमण्डलम् ।
सहस्ररश्मिं भर्गं[2] तमुपतिष्ठेद्दिवाकरम् ॥
ततस्तस्मै नमस्कृत्वा संध्याद्याः पञ्च देवताः ।
प्रदक्षिणनमस्कारैर्दिशश्चैवोपतिष्ठते ।
परमात्मानमात्मानं भावयित्वा द्विजोत्तमः[3] ॥”

इति ।

[1] दिगादिनमस्कारमपि पूर्वपूर्वोपदेश—क, ख, ग, च, झ.
[2] भगवन्तं—क, ख, ग.
[3] द्विजोत्तम—ख, ग, घ.

तत आधारशक्त्यादिपारिषदान्तान् देवर्षिपितॄंश्च भगवदात्मकान् ध्यात्वा, प्रणवपूर्वकैस्तत्तन्नामभिः संतर्प्य, शुचौ [1]स्थले स्नानवस्त्रं निष्पीड्य, आचम्य, आवाहिततीर्थं मन्त्रांश्च [2]स्वात्मनि समाहरेत्।

आधारशक्त्यादि-तर्पणम्

तत्र यद्यप्यार्षी वैष्णवी प्राजापत्येति त्रिविधाः संध्योपास्तिभेदाः[3] तत्तत्संहितासूच्यन्ते, तथापि तासां संहितानां लुप्तप्रायत्वेन तत्तत्प्रकाराणां दुर्ज्ञानत्वात् पारमेश्वरपरमसंहितादिषु परि[4]पूर्णदृश्यमानसंध्योपासनप्रकारभेदानामपि यथावदुपदेशानुष्ठानपारंपर्यासिद्धेः, भगवच्छास्त्रसंहितास्वेव [5]स्वसूत्रोक्तसंस्काराचाराभ्यनुज्ञानात् प्रथमपरिगृहीतपरित्यागे निर्बन्धाभावात् यथासूत्रमनुष्ठानेऽपि भगवत्समाराधनरूपत्वसिद्धेः स्वसूत्रविहितमेव संध्योपास्त्यादिकं[6] कर्तुमुचितम्। उक्तं हि नारदीये—"स्वसूत्रविहितान् वापि निषेकादीन् समाचरेत्" इत्यादि। पाद्मे च शौचाचमनदन्तधावनस्नानानि यथाक्रमं विधायानन्तरमेवं संध्योपासनमुक्तम्—

स्वसूत्ररीत्यैव संध्या अनुष्ठेया

"आचम्य प्रोक्षयेद्दर्भवारिभिर्मन्त्रवत्तनुम्।
ओंपूर्वया च गायत्र्या वारिभिश्चाभिमन्त्रितैः॥
आत्मानं परिषिच्योर्ध्वमुत्क्षिपेत् सलिलाञ्जलिम्।
योद्धुकामानि रक्षांसि संध्ययोरुभयोरपि॥

1 देशे—क, ख, ग.
2 आत्मनि—क, च, झ.
3 त्रिधा संध्योपास्तिविशेषाः—घ.
4 परिदृश्यमान—क, ख, ग, च, झ.
5 स्वसूत्रसंहिताचार—क, ख, ग, च, झ.
6 संध्योपासनादिकं—क, झ; संध्योपस्थानादिकं ख, ग, च.

शाम्यन्ति तैर्वज्रभूतैर्हतानि प्रेरितैर्जलैः ।
प्रायश्चित्तं तु हिंसायाः परिक्रम्य प्रदक्षिणम् ॥
तर्पयेदुपविश्याथ तत्तन्मन्त्रमुदीरयन्[1] ।
देवादीन् सलिले तिष्ठन् सावित्रीं प्राङ्मुखो जपेत् ॥
यावत्सूर्योदयं दृष्ट्वा प्राञ्जलिस्तिमिरापहम् ।
उपस्थाय स्वशाखोक्तैर्मन्त्रैर्ध्येयं हृदि स्थितम् ।
अभिवाद्य गुरून् वृद्धांस्तथा भागवतान् क्रमात् ॥"

इति । अत एव हि श्रीमद्भट्टारकैरुक्तम्—

"प्रातरुत्थाय संस्मृत्य हरिं तच्चरणोत्थिताम् ।
गङ्गां विभाव्य[2] तीर्थाम्भस्ततस्तदवगाह्य च ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म यावच्छक्ति परात्मनः ।
आराधनत्वेनापाद्य सोर्ध्वपुण्ड्रश्च तर्पयेत् ॥"

इति । तद्गुरुभिः श्रीवत्साङ्कमिश्रैरपि वटुकपूर्णाभ्यर्थनया अभिगमनसारमुपदिशद्भिरादावुक्तम्—"प्रातरुत्थाय स्वगुरोश्चरणारविन्दे स्वात्मानं समर्प्य कृतार्थं निर्भरं स्वात्मानमनुसंधाय, स्नानादिकं स्वकर्म कृत्वा, शुचौ देशे आसीनः" इत्यादि । वङ्गिवंशेश्वरैश्च—

"धृतोर्ध्वपुण्ड्रो देवर्षिपितॄन् संतर्प्य मन्त्रतः ।
प्रयतः परया[3] भक्त्या स्वकर्माराध्यमच्युतम् ॥

1 उदीरयेत्—ख, घ, ङ, छ.

2 विगाह्य—क. च.

3 प्रपन्नः परया—क, च, झ; प्रपत्तिपरया—ख, ग, ङ, छ; प्रपत्तिफलया—घ; प्रयतः परयां इति वङ्गीशकारिकापाठः.

आदित्यमण्डलान्तःस्थं प्रणम्य मनसा स्मरन् ।
संधातृत्वेन सर्वेषां संध्येति परिकीर्तितम् ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म[1] स्ववर्णस्वाश्रमोचितम् ।
फलाभिसंधिरहितं परब्रह्मार्चनात्मकम् ॥
न्यस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वे स्वामित्वं च परात्मनि ।
नित्यनैमित्तिकैः काम्यैः कर्मभिश्च समन्वितः ॥
गायत्रीजपपर्यन्तं मन्त्राचमनपूर्वकम् ।
सांध्यं कर्माखिलं साधु समाप्य च यथाविधि ॥
ततः स्वकर्मभोक्तारमादित्यान्तरवस्थितम् ।
उपस्थाय स्वकैर्मन्त्रैर्नारायणमतन्द्रितः ॥ "

इत्यादि ।

संध्यार्घ्ये भगवदर्घ्यत्वभावनम्

अत्र गायत्र्यभिमन्त्रितजलाञ्जलिप्रक्षेपे भगवदर्घ्यरूपत्वमपि भावनीयतया संगृहीतं नारायणमुनिभिः—

" आपो हीत्यादिभिर्मन्त्रैर्वाचकैः परमात्मनः ।
संप्रोक्ष्य मन्त्राचमनं मन्त्रैस्तत्प्रतिपादकैः ॥
आदित्यान्तःस्थितस्यार्घ्यं वितीर्य परमात्मनः ।
प्रतिपादिकया विष्णोः सावित्र्या तं जपेद्धरिम् ॥
ध्यायन् जप्त्वोपतिष्ठेत तमेव पुरुषोत्तमम् ।
नारायणात्मकान् देवानृषीन् संतर्पयेत् पितॄन् ॥

[1] श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक्—घ; श्रुतिस्मृत्युदितं सर्वम् इति कारिकापाठः ।

तत आधारशक्त्यादीन् सर्वान् पारिषदान्तकान् ।
संपीड्य तीरे तद्वस्त्रं पुनराचम्य वाग्यतः ।
पाषण्डादिभिरालापदर्शनादीनि वर्जयेत् ॥"

इति ।

यथोपदिष्टसंध्यानादरे च दोषं स्मरन्ति—

संध्यानादरे दोषः

"अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् ।
संध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥
सायं प्रातः सदा संध्यां ये न विप्रा उपासते ।
कामं तान् धार्मिको राजा हीनकर्मसु[1] योजयेत् ॥"

इति । स एष संध्याक्रमः ।

ब्रह्मयज्ञः

अथ ब्रह्मयज्ञं प्रत्यक्षतैत्तिरीयश्रुत्याद्यनुसारेण उदित आदित्ये कुर्यात्; माध्यंदिनानन्तरं वा भोजनात् पूर्वमेव[2] वा यत्र क्वचिदवसरे वा ।

तीर्थासन्नभगवदालयप्रणामः

तीर्थस्नानसमनन्तरं महाभारतोक्तप्रकारेण तीर्थासन्नविष्ण्वायतनं च नमस्कुर्यात् । भगवन्मन्दिरप्रवेशदशायां कर्तव्यस्य दिङ्मात्रं दर्शितं श्रीसात्त्वते—

"प्रासादं देवदेवीयमाचार्यं पाञ्चरात्रिकम् ।
अश्वत्थं च वटं धेनुं सत्समूहं गुरोर्गृहम् ॥
दूरात् प्रदक्षिणं कुर्यान्निकटात् प्रतिमां विभोः ।
दण्डवत् प्रणिपातैस्तु नमस्कुर्याच्चतुर्दिशम् ॥

[1] शूद्रकर्मसु—घ, ङ, छ.

[2] माध्यंदिनानन्तरमेव वा भोजनात् पूर्वं—क, ख, झ.

न यानपादुकारूढो न सोपानत्कपादभृत् ।
न विक्षिप्तमना भूत्वा संविशेद्भगवद्गृहम् ॥ ”

इति ।

तत्र च प्रदक्षिणानि प्रणामांश्च युग्मान् कुर्यात्; “ एकत्रिपञ्चसप्तादिगणना विषमं हि यत् ” इति विषमप्रतिषेधात् । “ प्रवेशे निर्गमे चैव विष्वक्सेननतिं चरेत् ” इति विधानात् विष्वक्सेनं तत्तद्द्वारपालांश्च प्रणम्यानुज्ञाप्य तत्र तत्र प्रविशेत्[1] ।

“ चक्रवद् भ्रामयेन्नाङ्गं पृष्ठभागं न दर्शयेत् ।
पश्चाद्भागेन निर्गच्छेद् देवतासंनिधौ सुधीः ॥ ”

इति । प्रविष्टश्चाष्टाङ्गेन तत्तद्देशकालशक्येन मस्तिष्कसंपुटप्रह्वाङ्गपञ्चाङ्गदण्डाङ्गादिषु अन्यतमेन वा प्रणमेत् । तत्राष्टाङ्गप्रणामं

प्रणामप्रकाराः

“ मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले ।
कूर्मवच्चतुरः पादान् शिरस्तत्रैव पञ्चमम् ॥ ”

इति सात्त्वतोक्तमुदाहरिष्यति भाष्यकारः । मस्तिष्कादिपञ्चकं तु श्रीवैखानसशास्त्रे पठितम्—

“ स मस्तिष्कप्रणामः स्यादञ्जलिं मस्तके न्यसेत् ।
प्रणामः संपुटः स स्याद्धृदयेऽञ्जलिमर्पयेत् ॥
प्रह्वाङ्गः संपुटं कुर्यात् सा प्रह्वाङ्गनमस्क्रिया ।
पादाङ्गुलिभ्यां जानुभ्यां शिरसा चावनिं स्पृशन् ॥

[1] तत्र प्रविशेत्—क, ख, ग, झ.

बद्धाञ्जलिर्नमस्कुर्यात् स पञ्चाङ्ग उदाहृतः[1] ।
पादौ हस्तौ प्रसार्यैव शेते भूमौ च दण्डवत् ।
स दण्डाङ्गप्रणामः स्यात् प्रणामानेवमाचरेत् ॥"

इति । संकर्षणसंहितायां सुकृतप्रणामप्रकरणे त्वेवं प्रणाम उक्तः—

"ललाटोदरजान्वङ्घ्रियुगाग्रानूर्ध्वगौ करौ ।
भूमौ संधाय मनसा वासुदेवमनुस्मरन् ॥"

इति । एवं चाष्टाङ्गप्रणामः स्मर्यते—

"उरसा शिरसा वाचा मनसा च कपोलतः ।
पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥"

इति । रहस्याम्नायब्राह्मणे च नमस्कारप्रकरणे "जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा च नन्तव्यं भवति" इत्यादिना पूर्णनमस्कारस्वरूपादिकमुपदिश्य तत्फलं चोक्तम्—"सर्वैः करणैर्नमन् समग्रो नमति । समग्रो नमन् आप्तकारी भवति । आप्तकारी भगवन्तमाप्नोति" इति । एवं द्वादशाङ्गप्रणामादिकं तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । एकहस्तेन नमनं तु श्रीभागवते प्रतिषिद्धम्—

"एकेन पाणिना यस्तु प्रणमेत् पुरुषोत्तमम् ।
न्याय्यस्तस्य करच्छेद इति धर्मविदो विदुः ॥"

इति । अञ्जलित्वमपि ह्यस्य[2] नास्ति; "तौ युतावञ्जलिः पुमान्" इति नैघण्टुकपाठात् । चामरग्राहिणीप्रभृतीनां तु व्यापृतान्यहस्ततया एकहस्तनमनाभ्यनुज्ञा । अतोऽवज्ञादिमूलैककरनमने करच्छेददण्डानुशासनमिति "यथा तथा

[1] उदीर्यते—घ, ङ, छ.

[2] अञ्जलित्वमप्यस्य—क, ख, ग, च, झ.

वापि सकृत् कृतोऽञ्जलिः" इत्यादीनामविरोधः[1]। योग्यतायां सत्यां द्वाभ्यां पाणिभ्यां प्रणमतोऽपि ऊनत्वमामनन्ति—"यथा ह्ययं केवलपाणिभ्यामेव नमति न जानुभ्यां न शिरसा, एकेन ज्ञानेन नमति स्पर्शविशेषज्ञानेन[2] हीयते। इतराणि ज्ञानानि कर्मणः। एकेन नमन् ऊनो नमति। ऊनो नमन् अनाप्तकारी भवति। अनाप्तकारी न भगवन्तमाप्नोति" इति। आचार्यनामग्रहणे[3] भगवन्नामग्रहणे[4] च अञ्जलिबन्धादिकं तत्र तत्र ग्राह्यम्। दर्शितश्चायमाचारः संभवपर्वणि व्यासप्रस्तावे "महर्षेः कीर्तनात् तस्य भीष्मः प्राञ्जलिरब्रवीत्" इति।

एवं यथार्हं प्रणम्योत्थितश्च[5] भगवतः पुरस्ताद् दक्षिणतोऽवस्थाय गुरुपरंपरया भगवन्तं शरणमुपगम्य पावनमनोहरतद्दर्शनानन्दबृंहितसर्वाङ्गः प्रीतिपरीवाहरूपाणि स्तव्यस्तवप्रियवशीकरणानि स्तोत्राणि पठेत्। भगवदर्चावतारदर्शनमाहात्म्यं[6] चैवमुक्तं श्रीपौष्करे—

भगवत्सेवाप्रकारः

"संदर्शनादकस्माच्च पुंसां संमूढचेतसाम्।
कुवासना कुबुद्धिश्च कुतर्कनिचयश्च यः।
कुहेतुश्च कुभावश्च नास्तिकत्वं लयं व्रजेत्॥"

इति। अन्यत्र तु महतामपि पातकानां प्रायश्चित्ततया विधीयते—"अहरेकं हरेर्बिम्बमापीठादवलोकयेत्" इति।

1 इत्यादीनामप्यविरोधः—घ.
2 स्पर्शविषयविशेष—छ.
3 आचार्यदर्शने—क, ख, ग, ङ, च, छ, झ.
4 भगवतो नामग्रहणे—घ.
5 चकारः क, च, झ कोशेषु नास्ति.
6 माहात्म्यशब्दो घ कोशादन्यत्र नास्ति.

"आ पीठान्मौलिपर्यन्तं पश्यतः पुरुषोत्तमम् ।
पातकान्याशु नश्यन्ति किं पुनस्तूपपातकम् ॥"

इत्यादि च। स्तुतिसंकीर्तनादेश्च प्रभावः—

"एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा ॥"

"कलौ संकीर्त्य केशवम्"

"कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥"

इत्यादिषु ग्राह्यः ।

भगवत्प्रसाद-स्वीकारप्रक्रिया

अत्र भगवत्प्रसादलब्धं तुलसीपादोदकादिकं यत्किंचिदपि प्रणिपातपुरःसरं हर्षोत्फुल्लकपोलः शिरसा संभाव्य यथार्हमुपयुञ्जीत। अत्र "प्रतापभूपरचितस्तथाचमननिर्णयः" इत्यादौ शिष्टाः पठन्ति—

"[1]आम्रेक्षुदण्डताम्बूलचर्वणे सोमपानके ।
विष्ण्वङ्घ्रितोयपाने च नाद्यन्ताचमनं स्मृतम् ॥"

इति। तन्मूलभूता चाथर्वणश्रुतिर्नारायणमुनिभिः संगृहीता—"भगवान् पवित्रं वासुदेवः पवित्रं तत्पादौ पवित्रं[2] तत्पादोदकं पवित्रं न तत्पान आचमनं यथा हि सोमे" इति। एवं भगवत्सेवयात्मानं कृतार्थं मन्यमानो भगवदनुज्ञया क्वचिन्निभृतमुपविश्य जपादिभिरुपासीत ।

[1] आम्रेक्षुखण्ड—घ, ङ, छ.

[2] तत्पादौ पवित्रं—क, झ कोशयोः नास्ति.

भगवन्मन्दिरे च तत्तच्छास्त्रोदितान् अपचारान् परिहरेत्। एवं तु श्रीवाराहे पुराणे द्वात्रिंशदपचाराः पठिताः—

द्वात्रिंशदपचाराः

" श्रीधरण्युवाच—

देवदेव जगन्नाथ श्रुतं त्वत्तो मयाखिलम् ।
यान् कृत्वायोग्यतां यान्ति तव वेश्मप्रवेशने ।
तान् ब्रूहि देवदेवेश भक्तवत्सल माधव ॥

श्रीभगवानुवाच—

अपचारानह वक्ष्ये तच्छृणुष्व वसुंधरे ॥
गीतवादित्रनृत्तादिपुण्याख्यानकथाश्च ये ।
लोपयन्त्यथ पारुष्यैर्मम वेश्मसु मानवाः ॥
ते यान्ति वसुधे पापा नरकानेकविंशतिम् ।
ततस्तेऽपि महाभागे गार्दभीं योनिमाश्रिताः ॥
वर्तन्ते तत्र वै देवि सप्त जन्मानि सौकरीम् ।
वस्त्रेणाच्छाद्य देहं तु यो नरः प्रणमेत्तु माम् ॥
श्वित्री च जायते मूर्खस्त्रीणि जन्मानि भामिनि ।
कृष्णकम्बलसंवीतो यो नरः प्रणमेत्तु माम् ॥
चण्डालयोनितां याति जन्मानि [1]नव पञ्च च ।
तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्ग उपानद्गूढपादकः ॥
यो नरः प्रविशेद् गेहं मम भूतधरे शुभे ।
स याति गृहपालानां योनौ[2] जन्मत्रयं शुभे ॥

[1] भुवि—घ. [2] गृहजालानां योनिं—घ, ङ, छ,

नखरोमाणि यश्चैव केशास्थीनि तथैव च ।
यः क्षिपेन्मम गेहेषु तस्य पापफलं शृणु ॥
माक्षिकीं योनिमाश्रित्य नखरोमचितस्तथा ।
सप्त जन्मानि तत्रैव नरकानेकविंशतिम् ॥
ताम्बूलं चर्वितं यस्तु प्रक्षिपेन्मम मन्दिरे ।
स याति नरकं घोरं यावदाभूतसंप्लवम् ॥
ततो मुक्तो महाभागे शुनकोऽपरजन्मनि ।
संस्थितस्त्रीणि जन्मानि वसत्येव न संशयः ॥
निष्ठीवनकरो यस्तु मन्दिरे मम सुन्दरि ।
क्रिमिभक्ष्ये पतेद् घोरे नरके पापकृन्नरः ॥
श्लेष्मातकतरुर्भूत्वा जायते जन्मपञ्चकम् ।
श्मशानमध्ये गत्वा तु यो नरो मामथार्चयेत् ॥
सप्तजन्मकृतात् पुण्यात् तत्क्षणान्मुच्यते नरः ।
सार्गालीं[1] योनिमाश्रित्य वसेज्जन्मत्रयं शुभे ॥
मूत्रयेन्मन्दिरे यस्तु मम देवि शुभानने ।
स मूत्रगर्तनरके पतत्येव ह्यवाक्छिराः ॥
तस्मान्मुक्तस्तु रक्तादिनिम्बक[2]द्रुममास्थितः ।
जनिष्यति वरारोहे ह्यष्टजन्मानि सौकरीम् ॥
पुरीषं वा प्रकुर्वीत यो नरो मम मन्दिरे ।
स याति नरकान् घोरान् पर्यायेणैकविंशतिम् ॥
ततो मुक्तो महाभागे विष्ठायां जायते क्रिमिः ।

1 मार्जालीं—घ.
2 बिम्बकद्रुम—ङ, छ.

अनुगम्य तथा प्रेतमिच्छया यस्तु मानवः ॥
आराधितुमथेच्छेन्मां स व्रजत्यधमां गतिम् ।
बलिभुग्योनितां याति जन्मानि भुवि भूधरे ॥
भरणं तु तथा कृत्वा मृतकस्य वसुंधरे ।
मन्दिरं न प्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य फलं शृणु ॥
चाण्डालीं योनिमाश्रित्य जन्मकृन्नव पञ्च च ।
भविष्यति वरारोहे व्याधः क्रूरोऽथ निष्ठुरः ॥
भुक्त्वा श्राद्धं महाभागे मनुजो मामथार्चयेत् ।
चटकत्वमनुप्राप्य ततो गोधावपुर्गतः ॥
छायामाक्रम्य यो मोहाद्विमानस्य वसुंधरे ।
प्रदक्षिणमकुर्वंस्तु यस्तिष्ठेन्मतिपूर्वकम् ॥
तिष्ठेत् स कानने शून्ये कण्टकैर्बहुभिर्वृतः ।
फलपुष्पविहीनश्च अरण्ये शून्यवृक्षताम् ॥
समिपे मन्दिरस्यापि शकृन्मूत्रं करोति यः ।
स तिष्ठेद्रौरवे घोरे वर्षाणामयुतं शतम् ॥
ततोऽपि मनुजो मुक्तो ग्रामसूकरजातिताम् ।
ग्रामे जन्मशतं सुभ्रु विष्ठाभुक् सूकरस्तथा ॥
अनिबद्धप्रलापान् ये कुर्वते मम संनिधौ ।
तेऽपि तित्तिरितां गत्वा जायन्ते जन्मपञ्चकम् ॥
आरोपितं प्रदीपं ये नयन्त्यन्यत्र मन्दिरात् ।
अन्धास्तेऽपि भविष्यन्ति जन्मानि नव पञ्च च ॥
कथायां कथ्यमानायां मन्दिरे मे वरानने ।
अनादृत्य च ये यान्ति तेषां पापफलं शृणु ॥

बधिरास्ते भाविष्यन्ति मूका वै जन्मपञ्चकम् ।
पादौ प्रसार्य ये गेहे शेरते मे नराधमाः ॥
लालां विसृज्य चोच्छिष्टां तेषां पापफलं शृणु ।
तोयहीनेऽतिरौद्रे च वने वै शून्यवृक्षताम् ॥
जायन्ते सप्त जन्मानि ततश्चण्डालतामियुः ।
दरिद्राश्चैव मूर्खाश्च भविष्यन्ति त्रिजन्मकम् ॥
अन्यदेवार्थसंदिष्टैः पुष्पैर्यो मामथार्चयेत् ।
ममैव तु महागेहे मण्डूकत्वं व्रजन्ति ते ॥
जन्मद्वयं तु वै मूढाः शूद्रतां यान्ति ते नराः ।
अन्यदेवगृहं गत्वा ह्यस्नात्वा यो व्रजेद् गृहम् ॥
ममैव वसुधे तस्य फलं पापस्य मे शृणु ।
गृहाद् गृहमथो गत्वा भिक्षार्थी क्षुधितः स्वयम् ॥
भिक्षामलब्ध्वा तत्रापि दरिद्रो जायते नरः ।
चत्वारि चैव जन्मानि तेषामन्ते च योऽबुधः ॥
चण्डालयोनिमाप्नोति जन्मानि दश पञ्च च ।
अन्यदेवसमं यस्तु मन्यते मां तु सोऽधमः ॥
चण्डालयोनितां याति जन्मानि नव पञ्च च ।
कुसुमानां निवेद्यानां गन्धमाघ्राति यो नरः ॥
स पूतिगन्धसंयुक्तः कुष्ठी चैव धरे शुभे ।
भवति त्रीणि जन्मानि भवत्येव न संशयः ॥
विष्णुस्थानसमीपस्थान् विष्णुसेवार्थमागतान् ।
श्वपचान् पतितान् वापि स्पृष्ट्वा न स्नानमाचरेत् ॥

उत्सवे वासुदेवस्य यः स्नाति स्पर्शशङ्कया ।
स्वर्गस्थाः पितरस्तस्य पतन्ति नरके क्षणात् ॥
पिबेत् पादोदकं विष्णोर्वैष्णवानां विशेषतः ।
तत्र नाचमनं कुर्याद्यथा सोमे द्विजोत्तमः ॥

इति श्रीवाराहे पुराणे धरणीप्रश्ने द्वात्रिंशदपचारो नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।" इति ।

प्रकारान्तरेण द्वात्रिंशदपचाराः

अन्यत्र[1] तु द्वात्रिंशदपचाराः प्रकारान्तरेण पठ्यन्ते । तत्र चात्र च उक्तानुक्तसमुच्चयः कार्यः । तत्रेयमेका प्रक्रिया—

" अपचारास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत् परिकीर्तिताः ।
यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे ॥
देवोत्सवाद्यसेवा चाप्रणामश्च तदग्रतः ।
एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात् प्रदक्षिणम् ॥
उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम् ।
पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्कबन्धनम् ॥
शयनं भोजनं चैव [2]मुधाभाषणमेव च ।
उच्चैर्भाषा वृथा जल्पो रोदनाद्यं च विग्रहः ॥
निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीषु साकूतभाषणम् ।
अश्लीलकथनं चैवाप्यधोवायुविमोक्षणम् ॥
कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
शक्तौ गौणोपचारश्चाप्यनिवेदितभक्षणम् ॥

[1] अन्ये तु—क, ख, ग, च, झ.
[2] मिथ्या—घ, ङ, छ.

तत्तत्कालोद्भवानां च फलादीनामनर्पणम् ।
विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिषु ॥
पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनम् ।
गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ॥ "

इति ।

एवं प्रक्रियान्तराण्यपि तत्र तत्र ग्राह्याणि । तथा—

" प्रमादादपि कीलालं यः स्पृशेद्वैष्णवो नरः ।
उपचारशतेनापि न क्षमामि वसुंधरे ॥
स्वाधीनशयनं जल्पं स्वाध्यायं च विशेषतः ।
आसनारोहणं चैव न कुर्यात् केशवालये ॥
यो विष्णोः प्रतिमाकारे लोहभावं करोति च ।
यो गुरौ मानुषं भावमुभौ नरकपातिनौ ॥ "

इत्याद्युक्तान्यपचारान्तराण्यपि द्रष्टव्यानि । एवं भगवन्मन्दिरे सावधानः परिहृतापचारः पूर्ववत् प्रणम्य विष्वक्सेनादीन् अनुज्ञाप्य निर्गच्छेत् ।

प्रातर्होमाभिगमने

ततः स्वदेवाधिष्ठितमाश्रमगृहादिकमागत्य, सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तः स्वर्णरजतताम्रादिपात्रैः स्वयं पूर्वाहृतेन मणिकस्थेन वा वारिणा गृहं संप्रोक्ष्य, स्वसूत्रविधिना स्वाग्निं भगवदात्मकं हुत्वा, देवगृहमागत्य दूरात् प्रणमेत् । अत्र चैवमभिगमनं वह्निवंशेश्वरैर्दर्शितम्—

" ततः कुम्भं समादाय शुचिनापूर्य वारिणा ।
हरेराराधनार्थाय मौनी नियतमानसः ॥

पाषण्डावेक्षणादीनि वर्जयन्[1] यत्नतः पथि ।
ध्यायन् नारायणं देवं यागभूमिं समाश्रयेत् ॥
ततः प्रक्षाल्य चरणौ स्वाचान्तः सुसमाहितः ।
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथवा मुनिः ॥
स्ववर्णस्वाश्रमार्हेण विधिना श्रद्धयान्वितः ।
समिदाज्यादिभिर्द्रव्यैर्मन्त्रैरपि यथोदितैः ॥
हुत्वाग्नीनग्निहोत्रादावुक्तं कालमपि क्षिपन् ।
पराराधनरूपेण कृतेनैव स्वकर्मणा ॥
कृते निष्कल्मषे शुद्धे स्वस्मिन् मनसि सुस्थिते ।
लब्धाधिकारो देवस्य ध्यानार्चनजपादिषु ॥
विनिष्क्रम्याग्निशालाया गत्वा यागगृहं स्वकम् ।
अर्चयित्वा परात्मानं देशकालाद्यपेक्षया ॥
पत्रैः पुष्पैः फलैर्वापि पूजाकालोक्तवर्त्मना[2] ।
केवलाञ्जलिना वापि विहितेन यथा तथा ॥ ”

इति । अत्र पराराधनरूपेण कर्मणा शुद्धान्तःकरणस्य ध्यानार्चनादिषु अधिकारविधानात् केषांचित् कुदृष्टीनां मतं निरस्तम् । उक्तं च कुदृष्टिमतोपन्यासमध्ये परकालसूरिभिः—

“ स्तुतिजपनिजबिम्बालोकनध्यानसेवा-
स्मृतिकथनसमर्चाकर्मभिः श्रौतदूरैः ।
वृषभशिखरिनाथ त्वामभीप्सन्ति केचि-
च्छ्रुतिपथपरिनिष्ठप्रापणीयाङ्घ्रिपद्मम् ॥ ”

इति[3] ।

[1] वर्जयेत्—क, ख, ग, ङ, च, झ.
[2] पूर्वकालोक्तवर्त्मना—घ, ङ, छ.
[3] ‘ इति ’ शब्दः च कोश एव दृश्यते.

एवं च संगृहीतं नारायणमुनिभिः—

"पाषण्डादिभिरालापदर्शनादीनि वर्जयेत् ।
गृहानागत्य संक्षाल्य पादावाचम्य वाग्यतः ॥
द्वारपालाननुज्ञाप्य प्रविश्य सदनं हरेः ।
अभिगम्य च देवेशं निभृतः परया मुदा ॥
मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले ।
कूर्मवच्चतुरः पादान् शिरस्तत्रैव पञ्चमम् ॥
अष्टाङ्गेन प्रणामेन दिव्यशास्त्रोदितेन च ।
प्रणमेत् पुण्डरीकाक्षं भक्तिभारावनामितः ॥
द्वयेन तद्विवरणैः प्रपद्य प्रभुमीश्वरम् ।
निक्षिप्य चिरमात्मानं तत्पादाब्जे कृती भवेत् ॥"

इति । इह च

"ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते उत्थाय शयनात् ततः ।
स्नात्वाभ्यर्च्य जगन्नाथं समिदाधानमाचरेत्[1] ॥"

इत्येतावत् सात्त्वतोक्तं सर्वेषां[2] समानम् । शेषं तु तावत्[3] तत्तत्संहितानिष्ठानामेव । एवं संहितान्तरेषु कालान्तरकर्मस्वपि ग्राह्यम् । जयाख्यसंहितायां तु सर्वसंहितोक्ताभिगमनं संग्रहेणोक्तम्—

"ब्राह्मान्मुहूर्तादारभ्य प्रागंशं विप्र वासरे ।
जपध्यानार्चनस्तोत्रैः कर्मवाक्चित्तसंयुतैः ।
अभिगच्छेज्जगद्योनिं तच्चाभिगमनं स्मृतम् ॥"

इति ।

[1] समिद्दानं समाचरेत्—घ.
[2] सर्वेषामिति पदं घ, ङ, छ कोशेषु नास्ति.
[3] तावत् शब्दः घ, ङ, छ कोशेषु नास्ति.

पाद्मे च आद्यन्तकर्मविच्छेदेन दर्शितम्—

“ कल्याणाचरणान्तं यत् कर्मजातं चतुर्मुख ।
उत्थानादिक्रमादेतदभियानमुदीरितम् ॥ ”

इति ।

संध्योपासनानन्तरकृत्यं चैवं विवृतम्—

“ अभिवाद्य गुरून् वृद्धांस्तथा भागवतान् क्रमात् ।
प्रविश्य स्वाश्रमं देवमभिगम्य यथाविधि ॥
अर्चयेज्जपहोमान्तं दद्याद् ग्रासं गवामपि ।
अञ्जनालेपनैः स्रग्भिर्वासोभिर्भूषणैस्तथा ॥
अलक्तकरसाद्यैश्च ताम्बूलमुखशोधनैः ।
उपेतो मङ्गलैरन्यैर्नयेदभिगमक्रियाम् ॥ ”

इति । एतेन “ देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ” इति स्मृत्यभिप्रेतमपि विवृतम् । अत्र च “ उपेतो मङ्गलैरन्यैः[1] ” इति वचनं तत्तदाश्रमाविरुद्ध-मङ्गलदेवतावल्लभगुरुपूजास्तुतिनमस्कारादिकमपि संगृह्णाति । “ ग्रासं गवामपि ” इत्येतच्च परगोविषयम्; “ ग्रासमुष्टिं परगवे दद्याच्चैव न लोपयेत् ” इति श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रोक्तेः । कृष्णकल्पेऽप्युक्तम्—“ दद्याद् ग्रासम् ” इत्यारभ्य ‘ गोषु चैवं प्रसन्नासु गोपालोऽपि प्रसीदति ” इति । गवादिषु चान्तःस्थितो भगवान् भाव्य इति जयाख्यसंहितायामुक्तम्—

“ सोमसूर्यान्तरस्थं च गवाश्वत्थाग्निमध्यगम् ।
भावयेद्भगवद्विष्णुं गुरुविप्रशरीरगम् ॥ ”

इति । अतस्तत्र तत्र प्रयुक्तेष्वपि कर्मसु न देवतान्तरभजनरूपत्वप्रसङ्गः । एवं व्यासाद्युक्तदेवादिनम[2]स्कारोपहारनिवेदनपुष्पादिप्रदानवृद्धाभिवादनगुरूप -

[1] उपेतो मङ्गलैरन्यैर्नयेदभिगमक्रियाम् इति क, ख, ग, च, झ कोशेषु पूर्णमुपात्तम् .
[2] देवतानमस्कार—क, ख, ग, च, झ; देवतादिनमस्कार—ङ, छ.

सेवन[1]तद्धिताचरणवेदाभ्यासजपाध्ययनधारणतदर्थविचारणधर्मादिशास्त्रवैदिक - निगमवेदाङ्गावेक्षणप्रभृतीनि प्रथमकालकर्तव्यानि पूर्वाधिकारविशोधितप्रक्रियया प्रतिसंधेयानि । इति व्याख्यातमभिगमनम् ॥

इति अभिगमनम् ।

उपादानम्

अथोपादानं व्याख्यास्यामः । तच्चैवं संगृहीतं वङ्गिवंशेश्वरैः—

" प्राप्तेऽथाह्नो द्वितीयेंऽशे स्वास्त्रमन्त्रेण धर्मतः ।
आर्जयित्वार्चनाद्रव्यमशेषं च यथोदितम् ॥ "

इति । तदेतद्व्याख्यातं नारायणमुनिभिः—

उपादानार्हाणि
तदनर्हाणि च
द्रव्याणि

" अह्नो द्वितीयभागेन कृष्णाराधनतत्परः ।
द्रव्याण्याराधनार्थानि शास्त्रीयाणि समार्जयेत् ॥
प्रभूतानि विशुद्धानि शुद्धदेशोद्भवानि च ।
अरौद्राण्यनिषिद्धानि संगृहीतानि वैष्णवैः ॥
सुगन्धीनि मनोज्ञानि पुष्पाण्यभिमुखानि च ।
[2]वासांसि धनधान्यानि चन्दनाद्यनुलेपनम्[3] ॥
अन्यानि हविरर्थानि तानि मूलफलानि च ।
संक्षालितानि बहुशो देवभोग्यानि यानि च ॥

[1] गुरूपासन—घ, ङ, छ.

[2] वासांसि इत्यारभ्य, देवभोग्यानि यानि च इति यावत् क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति.

[3] चन्दनान्यनुलेपनम्—ङ, च, छ.

दधिक्षीराज्यमुख्यानि द्रव्याणि च विशेषतः ।
उत्तमानुपदंशांश्च मुद्गमाषादिकान्यपि ॥
ताम्बूलादीनि चान्यानि सर्वाण्यादाय सादरम् ।
यथार्हं तानि संस्कृत्य प्रक्रमेतार्चनं ततः ॥"

इति ।

यत्तूक्तं श्रीसात्त्वते—

"प्रातरुत्थाय चिन्वीयात् स्वारामात् स्वयमेव हि ।
पूजार्थमस्त्रमन्त्रेण पुष्पादीन् यत्नतः सदा ॥
यायादरण्यमथवा निर्बाधं हि तदार्जयेत् ।
अकण्टकद्रुमोत्थाश्च कण्टकद्रुमजा अपि ॥
हृद्याः सुगन्धाः कर्मण्या ग्राह्याः सर्वे सितादयः ।
उग्रगन्धास्त्वकर्मण्यास्त्वप्रसिद्धास्तथैव च ॥
चतुष्पथशिवावासश्मशानावनिमध्यजाः ।
क्षता अशनिपाताद्यैः क्रिमिकीटसमावृताः ॥
वर्जनीयाः प्रयत्नेन पत्रपुष्पफलादयः ।
अम्बुजानि सुगन्धीनि सितरक्तानि कानिचित् ॥
योक्तव्यानि पवित्राणि नित्यमाराधने तु वै ।
साङ्कुराणि च पत्राणि भूगतान्येवमेव हि ॥
विहितान्यर्चने नित्यं यथर्तुप्रभवानि च ।
न गृहे करवीरोत्थैः कुसुमैरर्चनं हितम् ॥
विशेषतः सकामस्य सिद्धिभूतियुतस्य च ।
अतोऽन्यथा न दोषोऽस्ति दोष उन्मत्तकादिभिः ॥
सद्यो हृतानां विहितं त्वम्लानानां यथाक्रमम्[1] ।

[1] यथाक्रियम्—घ; यथाक्रियः—ङ, छ.

प्रदानमम्बुसिक्तानां तेषां कार्यं न चान्यथा ॥
निर्दोषतां प्रयान्त्याशु मन्त्रिणामवलोकनात् ।
भवन्ति भक्तिपूतानि ह्न्मन्त्रनिरतात्मनाम् ॥"

इति ।

तदिदं नियमपरिच्छेदानुशिष्टत्वात् विपर्ययानर्हमवधातव्यम् । शक्तमधिकृत्य चात्र स्वारसिकं स्वयंप्रवृत्त्यादिकमुपदिश्यते; पक्षान्तरस्याप्यन्यत्रानुज्ञानात् । अत्र वैशेषिकार्चनादिषु कदाचित् प्रातःशब्दस्य मुख्यार्थता; अन्यथा त्वभिगमनविधिना प्रातःकालोपरोधात्; अन्येषु च सर्वेषु शास्त्रेषु द्वितीयकाल एव द्रव्यार्जनविधानात् । प्रातःशब्देन संनिकर्षवशात् त्वरातिशयसिद्ध्यर्थं तदुचितकालो लक्ष्यते; "सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम्" इतिवत् । अत एवात्रत्यमुत्थानं च न स्वापानन्तरभावि । अपितु "ततः [1]पुष्पफलादीनामुत्थायार्जनमाचरेत्" इति जयाख्यसंहितोक्तमभिगमनानन्तरं देवसंनिधेरुत्थानम् । इह च श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रोक्तपुष्पनियमः पूर्वाधिकारे प्रसङ्गात् दर्शितः । पाद्मे त्वेवं विचित्रद्रव्योपादानमुक्तम्[2]—

"[3]उपादद्यात्तथा पूजासाधनानि यथातथम् ।
पुष्पाणि फलमूलानि विविधान्योषधीरपि ॥
दध्यादि च हविर्योग्यतण्डुलानि[4] गुडानि च ।
स्नानीयान्यपि वस्त्राणि स्वादूनि सलिलानि च ॥

[1] पुष्पकुशादीनां—घ, ङ, छ.
[2] द्रव्योपार्जनमुक्तम्—क, ख, ग, झ.
[3] उपादद्याद्यथापूर्वं—क, झ; उपादद्याद्यथापूजा—ख, ग, च.
[4] तण्डुलादि—घ.

दर्भान् पत्राणि[1] समिधो यथाशक्ति यथावसु ।
आहृत्य याच्ञयार्थैर्वा[2] पूजास्थाने निवेशयेत् ।
नीत्वोपादानसमयमित्थं तदनु पूजयेत् ॥"

इति ।

अस्यां संहितायां संहितान्तरेषु पुष्पप्रकरणहविष्पाकप्रकरणादिषु[3] च हेयोपादेयसमस्तद्रव्यविभागो द्रष्टव्यः । अत्र याच्ञयेत्युक्तोऽ[4]यमधमाधमपक्षः ;

"स्वप्रयत्नकृतं शस्तं मध्यमं वन्यमुच्यते ।
अधमं तु क्रयक्रीतं याचितं[5] त्वधमाधमम् ॥"

इति पुष्पप्रकरणोक्तस्य सर्वेषु द्रव्येष्वविशेषेण संचरणात् ।

पुष्पेषु वर्ज्यानि अवर्ज्यानि च

भोजराजस्त्वेवं पुष्पेषु राजसतामसादिविभागं पुष्पाङ्कुरपत्रमूलधूपदीपवस्त्राभरणेषु वर्ज्यावर्ज्यविभागं च[6] संजग्राह—"अथ पुष्पाणि त्रिविधानि—सात्त्विकानि राजसानि तामसानीति । शुक्लानि सात्त्विकानि । रक्तानि राजसानि । कृष्णानि तामसानीति । शुक्लानि द्विविधानि—शुक्लवर्णं वलक्षमिति । शुक्लं शङ्खकुन्देन्द्वादिवर्णम् । वलक्षं स्फटिकवर्णादि । रक्तं द्विविधम्—रक्तम् अरुणमिति[7] । रक्तं जपाकुसुमादिवर्णम् । अरुणं किंशुकादिवर्णम् । पीतं द्विविधम्—पीतं हरितमिति । कृष्णं द्विविधम्—

[1] पर्णानि—घ, ङ, च, छ, ञ.
[2] याच्ञयातैर्वा—क, झ; याच्ञया तैर्वा—ख, ग.
[3] हविःप्रकरणादिषु—क, ख, ग, च, झ.
[4] अयं इति शब्दः घ, ङ, छ कोशेषु न दृश्यते.
[5] पारक्यं—क, ख, ग, च, झ.
[6] घ कोश एव 'च' कारो दृश्यते.
[7] अरुणं चेति—क, ख, ग, च, झ.

नीलं [1]श्याममिति । नीलं तापिञ्छादि[2] । [3]श्यामं विष्णुक्रान्तादि । फलमेषां भिद्यते—सात्त्विकादर्धफलानि राजसानि, तस्मादर्धफलानि[4] तामसानि इति । एतानि स्वारामोत्पादितानि,[5] आरण्यानि, क्रीतानि, प्रतिग्रहाल्लब्धानि, याचितानि[6] ग्राह्याणि पञ्चविधानि पुष्पाणि । तत्र स्वारामजमुत्तमम् । आरण्यं मध्यमम् । [7]क्रीतमधमम् । [8]याचितमधमाधमम्[9] । प्रतिग्रहपुष्पे दातुरेव फलम् । कर्तुः किंचिद्भवेन्न वा । तस्मात् प्रतिग्रहलब्धैः पुष्पैर्नार्चयेत् ।

करवीरौ पद्मौ [10]जाति-मल्लिकोत्पलानि तिन्त्रिणी[11]-तगर-चम्पक-श्वेतार्क-कुटज-वकुल-[12]कन्दली-तुलसी-तमाल-वनमाल[13]-मरुवक-शमी-सिन्दुवार-पलाश - सहदेवी - फणिज्जक - पुंनाग - वंशपुंनाग - क्षुद्रपुंनाग-मालती-श्वेतकुमुद-कन्दल-पद्म-महापुष्प - नाग - सदाभद्रा - प्रियङ्गु-बिल्व-वनमल्लिका-लक्ष्म्यगस्त्यद्वयं[14] वैष्णवी कर्णिकार(रो) द्वावशोकौ कुटजस्तथा[15] कारण्ड-नन्द्यावर्तद्वयक्षुद्रकेतक्य

1 श्यामलं—क, ङ, च.
2 नीलं तापिञ्छादि—ख, ग, च कोशेषु नास्ति.
3 कृष्णश्यामं —च.
4 राजसादर्धफलानि—क, ख, ग, च, झ.
5 स्वारामोत्पन्नानि—क, झ; स्वारामोत्पन्नादीनि—च.
6 अयाचितानि—ख, ग, घ, ङ, च, छ.
7 क्रयक्रीतं—घ.
8 अयाचितं—घ.
9 याचितमधमाधमम्—क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति.
10 केतकीजाति—क, ख, ग, च, झ.
11 त्रीणि—घ.
12 कदली—क, ख, ग, ङ, च, छ, झ.
13 वनमाली—घ, ङ, छ.
14 अतसीद्वयं—छ.
15 लक्ष्म्यगस्त्यद्वयवैष्णवीकर्णिकाराशोककुटजस्तथा—क, ख, ग, च, झ.

इत्यादीनि पुष्पाणि। एतानि च तिथिभेदेन ग्रहण-अयन-संक्रान्ति-व्यतीपात-विषुवादिभेदात् संगवादिकालविशेषाच्च समग्रफलानि भवन्ति। तत्र तिथिपुष्पाणि —वैष्णवी-कन्दल[1]-पद्म-लक्ष्मी-सिन्दुवार-द्रोण-प्रियङ्गु-मालती-पाटल-केतकी-जातिमल्लिका-महाजाति-पलाशाश्वत्थपत्राणि तिथीनामानुपूर्व्येण पुष्पाणि गृह्णीयात्। नन्द्यावर्तकैः संक्रान्त्यां भगवन्तं पूजयेत्। उपनन्द्यावर्तकैरयने। विषुवे तुलसीभिः। व्यतीपाते फणिज्जकैः। ग्रहणे [2]मरन्दैः पूजयेत्। संगवे [3]तत्तत्तिथिचोदितं पुष्पं गृह्णीयात्। समे पद्मैः, धर्मे कुमुदैः, करवीरैर्विष्णुप्रिये, बिल्वपत्रैर्विरागे भगवन्तं पूजयेत्।

अत्र संगवादयः काला अहरहः प्रवर्तन्ते। संगवः समो विष्णुप्रियो धर्मो विराग इति पञ्च काला अध्यात्मविद्भिरुपदिष्टाः। उदयात् पञ्चनाडीभ्यः[4] संगव उक्तः। तस्मात् द्विगुणमात्रात्[5] सम उपदिश्यते। तावता विष्णुप्रियः। तावता धर्मः। तावता विराग इति। तत्र पूर्वापरौ भूत्वा[6] नाडीद्वयतः संगवादयो मुहूर्ता उक्ताः। तत्र संगवे वैकुण्ठस्य प्रीतिः। समेऽनिरुद्धस्य। विष्णुप्रिये शिंशुमारस्य। धर्मे बडबामुखाग्नेः। विरागे कपिलस्य। इत्येवं पञ्चानां पञ्च प्रीतिकालविशेषाः। दिवापुष्पैर्दिवापूजा मुख्या। रात्रिपुष्पैर्निशि। विहितेष्वपि सच्छिद्रं मुकुलं जीर्णं पर्युषितं भुक्तशेषं घ्रातं परिम्लानमस्पृश्यस्पृष्टं जन्तुभिर्भक्षितं[7] जन्तुभिरधिष्ठितमशुभदेशे पुष्पितमापद्यपि न गृह्णीयात्।

1 वैष्णव्ये कदली—क, ग, च, झ; वैष्णव्ये कन्दल—घ, ङ, छ.
2 मकरन्दैः—ङ, छ; मन्दरकैः मकरन्दैः—घ.
3 तत्तिथि—ग, घ.
4 नाड्यः—क, ख, ग, च, झ.
5 द्विगुणमात्रः—क, च, झ.
6 भूत्वा इत्येव सर्वत्र पाठः.
7 जन्तुभिर्भक्षितं—क, ख, ग, घ, झ कोशेषु नास्ति.

पाणी प्रक्षाल्य पात्रे पुष्पाणि गृह्णीयात्। पिधाय स्थापयेदनातपे[1] प्रदेशे यथा न परिम्लायते। केवलपुष्पनिवेदनात् माला वरा। मालायाः स्रक् वरा। एकगुणा माला। बहुगुणा स्रक्। तत्र सूत्रैः पुष्पाणि न ग्रथ्नीयात् निर्माल्यसमानि भवन्तीति। देवोद्दिष्टानां निन्दां न कुर्यात्; प्रशंसामेव सर्वदा कुर्यात्। देवोद्दिष्टं मनुष्यो न गृह्णीयात् देवस्वं भवतीति। यत्किंचित् पीतवर्णं पुष्पं जलजं स्थलजं वा तदापदि संग्राह्यम्। अनुक्तमपि नान्यत्र[2]। तत्रापि वर्जनीयानि विशेषेण वर्जयेत्।

कारण्डं[3] कृष्णवर्णं कपित्थं गिरिकर्णिकाम्र-विभीतक-शिरीष-मदयन्ती-निर्गुण्डि-सिन्दुवार-किंशुक-शल्मली-जपा-अर्क-कनकोन्मत्त-कारञ्ज-विषपादपबन्धूक माधवी-नीप-अर्जुन-पाटलि-चिञ्चा-कोशातकी-अलाबू-शिग्रू[4] इत्येतानि वृक्षवल्लीषु विशेषेण[5] वर्जयेत्। यव-मुद्ग-प्रियङ्गु-निष्पाव-शण-दूर्वा-भूतृण-माषाणा-मेवाङ्कुराणि गृह्णीयात्। अन्येषामङ्कुराणि निर्माल्यसमानि भवन्तीति। अपामार्ग-सदाभद्रा-तुलसी-बिल्व-अश्वत्थ-पलाश-धातकी-तमाल-गन्धपूर्ण-कृष्णा-ब्राह्मी-शमीवृक्षाणामेव पर्णानि गृह्णीयात्। उत्पलानामेव मुकुलं गृह्णीयात्। पद्मोत्पलादीनां जलजानां दिनद्वयादूर्ध्वं पर्युषितत्वम्। सर्वेषां मूलाना-मुशीरमूलमेव विशिष्टम्। देवदारुकृतं धूपं चन्दनागरुमिश्रितं [6]विधूमाङ्गारसंभवं शस्तम्। सालसर्जरसं कृष्णागरुमिश्रितं प्राण्यङ्गवर्जितमन्यं वा धूपं निवेदयेत्। पात्रे गव्येन सर्पिषा दिव्येन[7] तैलेनापि कृतं सूत्रवर्तियुतं सुखानिलदीपितो

[1] अप्रतापे—क, ख, ग, च, झ.
[2] अनुक्तमप्यन्यत्र—क, ख, ग, झ.
[3] कोरण्डं—ग, घ, ङ, छ. ञ.
[4] शिग्रुः—क, ङ, च.
[5] विशेषेण इति पदं घ कोश एव दृश्यते.
[6] विधूमाङ्गारेत्यारभ्य कृष्णागरुमिश्रितं इति यावत् ङ, छ कोशयोः न दृश्यते.
[7] दिव्येन इति पदं घ कोशे नास्ति.

दीपो भवेत्। दुकूलं क्षौमं नेत्रम्; सूत्रं वा कार्पासिकं सुगन्धधूपितं नवं वस्त्रं भवेत्। हेमरत्नमयमाभरणं दद्यात्। दोषयुतं भुक्तपूर्वं वा मनुष्यैर्नाभरणं भवेत्" इति।

तदेतन्नानासंहितापरामर्शसमुद्धृतसारभूतम्[1]। अन्यदपि सर्वं तत्तत्संहितासु विस्तरेण द्रष्टव्यम्। श्रीशाण्डिल्यस्मृतौ च काष्ठपर्यन्तवर्ज्यावर्ज्यद्रव्यविभागः कृतः। श्रीविष्णुस्मृत्यादिषु प्राण्यङ्गसुगन्धेषु कस्तूरीमृगमदयोरङ्गरागतया परिग्रहः। अर्चायां शुक्लाम्बरसमर्पणं पद्मकल्हारेतररक्तपुष्पवर्जनमित्याद्यपि ग्राह्यम्। योगक्षेमार्थेश्वराभिगमनादिस्वरूपशोधनं च पूर्वाधिकारसिद्धं न विस्मर्तव्यम्।

एवं द्रव्याण्यार्जयतः प्रतिग्रहनियमश्च तत्र तत्र संक्षिप्तः। यथोक्तं श्रीशाण्डिल्यस्मृतौ—

उपादाने प्रतिग्रहनियमः

"कुलटाषण्डपतितवैरिभ्यः काकिणीमपि।
उद्यतामपि गृह्णीयान्नापद्यपि कदाचन॥"

इति[2]। उक्तं च श्रीसात्त्वते—

"तस्करात् पतितात् [3]षण्डाद्दम्भलोभमदान्वितात्।
मात्रावित्तं न गृह्णीयादभक्तादुपचारतः[4]॥"

इति।

[1] सारम्—क, ख, घ, ङ.
[2] इत्यादि—घ.
[3] चण्डात्—सात्त्वतसंहितापाठः
[4] अपचारतः—क, झ.

स्मर्यते च—

"केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते ।
तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं हि तत् ॥"

इति । अत्र[1] पक्वमन्नमपक्वं वा केशवार्चनरूप[2]नित्यधर्मरहिते गृहे न प्रतिग्राह्यम्; उभयत्रान्नशब्दप्रयोगात्; अन्यथा पक्वान्नमिति विशेषेण प्रयोगानुपपत्तेः । प्रतिग्रहगुणदोषविस्तरश्च धर्मशास्त्रेषु पठितव्यः । सर्वेषु चापदनापद्दशाभाविषु प्रतिग्रहेषु यमोपदिष्टं मन्त्रविशेषं भगवान् शौनकः स्मरति—

"दानं ददद्भिर्यैरुक्तमच्युतः प्रीयतामिति ।
प्रतिग्रहीतृभिश्चैव न ते मद्विषयोपगाः ॥"

इति । तथा बलादिमन्त्रान्तरैरपि तत्तन्निष्ठानां प्रतिग्रहादिः । यद्यप्यस्त्रमन्त्रेण सामान्यतः सर्वपुष्पादिग्रहणमुपदिष्टं, तथापि तुलस्या मन्त्रविशेषास्तत्तत्कल्पेषूपदिश्यन्ते—"तुलस्यमृतजन्मासि" इत्यादयः ।

एवं वृत्त्यर्थतयानुज्ञातैरध्यापनयाजनादिभिरपि यथाशास्त्रं प्रयुक्तैः समुचितानि समाराधनोपकरणानि संपादयेत् । पूर्वनिष्पन्नसंपूर्णद्रव्यस्तु न प्रतिग्रहादिषु प्रवर्तेत । "आपत्स्वनन्तरा वृत्तिः" इत्यनुज्ञातेष्वपि "वृत्तिं प्राप्य विरमेत्" इति स्मरणात् न नित्यं प्रवर्तेत । कृषि-वाणिज्ये च स्वयं कृते कुसीदं चैवमाद्यपि गत्यन्तरासंभवे । "सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः" इत्याद्युक्तनन्दनवनकरणादियतनमपि पुष्पफलादिपूजोपकरणार्थतया उपादानकोटौ निविशते । अत्र परिव्राजकानां न स्वयं पुष्पापचयादि

प्रतिग्रहोपाय-नियमाः

[1] तत्र—क, ख, ग, च, झ.

[2] नित्यकर्म—क, च, झ.

कर्तव्यम्[1] । यथोक्तं यतिधर्मसमुच्चये—"फलपुष्पोत्पाटने प्रायश्चित्त-विधानादद्भिः कर्तव्यमन्याहृतैर्वा" इति । एषा च वृद्धवसिष्ठस्मृतिस्तत्रोपात्ता—"जले मत्स्यादीनां स्थले पशुमृगसरीसृपादीनां सर्वप्राणिनामभयं दत्वा पुष्पमूलफलोपादानच्छेदनमधुमांसानृतवचनदानानि वर्जयेत्" इति । इतरेषां तु स्वयं परतो वा अन्यारामादिसंभूतानामदत्तानां ग्रहणे तस्करत्वमपि स्यात् । इति तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । स्मर्यते च द्रव्यगृहदारादिनियमो मन्वादिभिः—

"यानशय्यासनान्यस्य कूपारामगृहाणि च ।
अदत्तान्युपभुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥"
"अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥"

इत्यादिना । तदिह साक्षाद्वा परंपरया वा समाराधनोपकरणभूतशास्त्रीयसमस्तद्रव्योपादानेषु[2] स्वशक्येषु ध्यानादिविरोधिकायक्लेशकरबह्वायासरहितेषु न्यायतः प्रवर्तेत । इत्युपादानसंग्रहः ।

पूर्वसिद्धद्रव्यस्य आन्तरगुणोपादानम्

प्रभूतायासवर्जनमपि हि[3] मुमुक्षूणामवश्यंभावित्वेन परिगणितेष्वष्टसु गुणेषु गौतमः पठति[4]—"दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा न चाष्टावात्मगुणा न स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति; यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽपि

[1] कर्तव्यम्—घ कोशे नास्ति.
[2] द्रव्योपायेषु—क, ख, घ, च.
[3] हि शब्दः ग, च, छ कोशेषु नास्ति.
[4] प्रभूतायासेत्यारभ्य पठति इति पर्यन्तं ख कोशे विसृष्टम्.

अष्टावात्मगुणा अथ स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति[1] " इति। एवं सति बाह्यद्रव्यार्जनवत् संप्रीणनेषु प्रधानतमानाममानित्वादिगुणानां सदाचार्यसेवा-सत्संभाषणादिभिर्ज्ञानवृद्धिहेतुभिः न्यायतः प्रवृत्तेः[2] सम्यगुपार्जनमपि पूर्वसिद्धपरिपूर्णबाह्यपूजोपकरणस्य उपादानकोटौ[3] निवेशनीयम्; बाह्यद्रव्याभाव इव गुणाभावेऽपि महाभारताद्युक्ताष्टादशचण्डालषड्वृषलसंज्ञितहेयगुणयोगेन अनन्तरभावीज्यानर्हत्वप्रसङ्गात्। अत एव हि तन्निर्बन्धः[4] क्रियते—" श्रुतादन्यत्र संतुष्टस्तत्रैव च कुतूहली " इति। तस्मात् समराधनोपयुक्तं[5] बाह्यमान्तरं च सर्वं यथार्हमुपादद्यात्। इति व्याख्यातमुपादानम्॥

इति उपादानम्

इज्या

सव्यं पादं प्रसार्य श्रितदुरितहरं दक्षिणं कुञ्चयित्वा
जानुन्याधाय सव्येतरभुजमपरं[6] नागभोगे निधाय।
पश्चाद्बाहुद्वयेन प्रतिभटशमने धारयन् शङ्खचक्रे
देवीभूषादिजुष्टो [7]नवजलदनिभः पातु दिव्यः परो नः॥

[1] यस्य तु खलु इत्यारभ्य अनूद्यमानो गौतमसूत्रभागः क, ख, ङ, च, छ, झ कोशेषु न दृश्यते.

[2] प्रवृत्तेः इति पदं घ, ङ, छ कोशेष्वेव विद्यते.

[3] उपादानकाले—घ, ङ, च, छ.

[4] अत एव श्रुतिनिबन्धः—क, ग, च; अत एव हि श्रुतिनिर्बन्धः—ख; अत एव हि श्रुतेर्निर्बन्धः—ङ, छ.

[5] समाराधनोपकरणं—क, ख, ग, च, झ.

[6] सव्येतरभुजं—क, ख, ग, च, झ.

[7] जनयतु जगतां शर्म वैकुण्ठनाथः—ङ.
अयमेव पाठः पाञ्चरात्ररक्षाहृदये आदृतः.

अथेदानीं मन्त्रसिद्धान्तोपास्यपररूपविषयां भोगार्चनमयीमिज्यां भाष्यकारप्रणीतनित्यग्रन्थविवरणमुखेन व्याख्यास्यामः—

मन्त्रसिद्धान्ते परिवारभेदस्तु [1]गुणीभूतमूर्त्यन्तरयोर्वैकल्पिकः ।

तत्र प्रथममधिकारिविशेषे वृत्तवर्तिष्यमाणयोः संगतिं दर्शयन्,

" कर्मारम्भेण मन्त्रेण प्राप्तं कालमनुस्मरेत् ।
इज्यामेवाभिसंदध्यात् सा योनिः सर्वकर्मणाम् ॥ "

इति प्रशंसितं चिकीर्षितग्रन्थविषयभूतमहोरात्रकृत्ये प्रधानांशं दर्शयति— " अथ परमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्ये " इति[2] ।

नित्यग्रन्थस्थस्य अथशब्दस्य विवरणम्

अथशब्दस्य प्रसिद्धिप्रकर्षसिद्धानन्तर्ये संभवति, अर्थान्तरतात्पर्यपरिग्रहोऽनुपपन्न इति भाष्यादिषु स्थापितम् । अथ; गद्यैः[3] यथावत् प्रपत्तिप्रतिपादनानन्तरम्; तत एव तन्निष्ठाधिकारिविशेषसिद्धिसमनन्तरं वा[4] । " यथावस्थितस्वरूपरूपगुणविभूतिलीलोपकरणविस्तारमनुसंधाय तमेव शरणमुपगच्छेदखिलेत्यादिना " इति वक्ष्यमाणानुसाराच्च, अत्र तथाविधशरणागतिविषयगद्यग्रन्थस्य[5] पूर्ववृत्तत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते । न च तत्र " अखिलजगदाधार " इत्यादिवक्ष्यमाणमात्रपङ्क्तिर्विवक्षिता; तस्याः प्रपत्तिकरणत्वादर्शनात्; यथावस्थितस्वरूपरूपगुणविभूत्यादीनां च गद्य एव प्रपञ्चनात्; " अनन्यशरण-

1 गुणभूत—ङ, च.
2 वक्ष्य इत्यादि—क, ख, ग, च, झ.
3 गद्ये—क, ख, ग, झ.
4 वा शब्दः क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति.
5 विषयग्रन्थस्य—क, च, झ.

स्त्वत्पादारविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये" इति च तत्र कण्ठोक्तेः। तस्माद्यथोक्त एवात्र[1] अथशब्दार्थः।

परमश्चासौ एकान्तश्चेति परमैकान्तः। सोऽस्यास्तीति परमैकान्ती।

परमैकान्तिशब्दार्थः एकत्र अन्तो निश्चयः प्राप्यतया प्रापकतया च। तदुभयं संभूय परमैकान्तः। परमश्चासौ एकान्ती च इति वा समासः। तत्राप्यनन्योपायत्वानन्यप्रयोजनत्वयोः समुच्चयात् पारम्यम्। अनन्योपायत्वं च अनन्यदेवताकत्वपर्यन्तम्। यथोक्तम्—

"चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः।
तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः॥"

इति। अनन्यप्रयोजनत्वं च आत्मानुभवानन्दनैरपेक्ष्यपर्यन्तम्। तदप्युक्तम्—

"ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः।
सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक्॥"

इति। एतेन तुल्यन्यायतया भगवदनुभवानन्देऽपि[2] फलित्वाभिप्रायो निरस्तः; मुक्तानन्दस्यापि सार्वभौमान्तःपुरशुकक्षीरास्वादनसुखवत् स्वतन्त्रेण परेणैव स्वप्रीत्यर्थमुपपादितत्वात्। एवंविधं च परमैकान्तित्वं मन्त्रसिद्धान्तादिनिष्ठेष्वपि संभवतीति पूर्वाधिकारे स्थापितम्। दृश्यते च सदाचार्यसकाशात् यथावस्थितगद्यत्रयादिश्राविणामिदानीमपि तत्संभवः। तत्र हि यथावत् पारावर्यनिश्चयादन्यभक्त्युन्मूलनेन अनन्यदेवताकत्वादिकं च[3] सिध्यति। तां चावस्थां स्वयमेवाह भगवान्[4]—

[1] अत्र इति पदं क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति.
[2] एतेन भगवदानन्देऽपि—क, ख, ग, झ.
[3] च इति पदं घ कोशे न दृश्यते.
[4] आह च स्वयमेव भगवान्—क, ख, ग, झ.

"अनन्यदेवताभक्ता ये मद्भक्तजनप्रियाः ।
मामेव शरणं प्राप्तास्ते मद्भक्ताः प्रकीर्तिताः ॥"

इति । निरतिशयभोग्यभगवत्स्वरूपादिनिश्चयेन विषयान्तरवैमुख्यात् अनन्यप्रयोजनत्वमपि तत्रैव सिध्यति, यस्यां दशायां भगवानत्यन्तासन्नः सुहृदादिवत् स्वच्छन्दाराधनयोग्यो भवति । यथोक्तं भगवता शौनकेन—

"पराङ्मुखानां गोविन्दे विषयासक्तचेतसाम् ।
तेषां तत्परमं ब्रह्म दूराद् दूरतरे स्थितम् ॥"
"तन्मयत्वेन गोविन्दे ये नरा न्यस्तचेतसः ।
विषयत्यागिनस्तेषां विज्ञेयं च तदन्तिके ॥"

इति ।

परमैकान्तिनां देवतान्तरवर्जनम्

एवं परिमितविषयत्यागिनां परिमितदेवतान्तरत्यागो नियतो भवति ;

"काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ।"
"ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः ।
प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात् परिमितं फलम् ॥"

इति परिमितफलसङ्गतदभावाभ्यां[1] देवतासंबन्धासंबन्धप्रतिपादनात् । अतो यथा—

"परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि ।
सर्वेषणाविनिर्मुक्तः स भैक्षं भोक्तुमर्हति ॥"

[1] फलसङ्गसदसद्भावाभ्यां—घ.

इति प्रतिपादितस्य परमात्मेतरसर्वविषयविरक्तस्य प्रव्रजिताधिकारिणो देवतान्तर-वर्जनम्, तथा त्रिष्वप्याश्रमान्तरेषु प्रतिबुद्धाधिकारिणः। स्मर्यते च प्रव्रजितानां देवतान्तरार्चनत्यागः। अत्रिः—

"त्रैकाल्यमर्चनं विष्णोर्देवतानां तदात्मनाम्।
नमस्कारार्चनादीनि कुर्यान्नान्यस्य कस्यचित्॥"

इति। क्रतुः—

"ईश्वरो भगवान् विष्णुः परमात्मा महानजः।
शास्ता चराचरस्यैको यतीनां परमा गतिः॥"

इति। पुनः स एवाह—

"ध्यायतेऽर्चयते योऽन्यं विष्णुलिङ्गमुपाश्रितः।
कल्पकोटिशतैश्चापि गतिस्तस्य न विद्यते॥"

इति। एवं प्रतिबुद्धानां सर्वेषां देवतान्तरवर्जनं प्रागेव दर्शितम्। एतेन—

"देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं चैव त्रिदण्डिनम्।
नमस्कारं न कुर्याच्चेदुपवासेन शुध्यति॥"

इत्यादिकमपि प्रतिबुद्धेतरविषयं मन्तव्यम्। प्रतिबुद्धस्यापि स्वनमस्कार-योग्यभगवत्तत्परिवारादिप्रतिमासु लब्धावकाशमेतत्।

निषिद्धानुवर्तने समा-राधनानर्हत्वम्

एवं परमैकान्तिशब्देनाधिकारिविशेष उक्तः। तस्य च,

"परदाररतश्चैव परद्रव्यापहारकः।
न स्पृशेन्मामनादृत्य स्पृष्ट्वा च पतितो भवेत्॥"

इत्यादिभिरनर्हतापादकानि सर्वाणि[1] तत्र तत्र द्रष्टव्यानि। संगृहीतं च समाराधनोपयुक्तसर्वद्रव्यसाधारण्येन वङ्गिवंशेश्वरैः—

"निषेधाविषयीभावादृते नैवापरो गुणः।
प्रीतिहेतुः परेशस्य स्वार्चनाङ्गेषु वस्तुषु ॥"

इति। आराधकस्यापि हि अर्चनाङ्गवस्तुत्वमविशिष्टम्। यथा च प्रशस्तजातिष्वेव तुलस्यादिपत्रपद्मादिपुष्परम्भादिफलगङ्गातोयादिषु तैस्तैरुपहतिनिमित्तैर्निषेधविषयता, एवमाराधकेऽपि यतः कुतश्चिदुपघातादा प्रायश्चित्तादनर्हतया निषेधविषयत्वं भवति; अन्यथा "नाविरतो दुश्चरितात्" इत्यादिश्रुतिकोपप्रसङ्गात्; उपहतिविषयस्पृष्टबिम्बादिषु च प्रायश्चित्तविधानात्। ब्रह्मविदोऽपि ह्युत्तराघाश्लेषवचनं [2]प्रामादिकविषयमिति स्थापितं भाष्यादिषु। "सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्" इत्यादिभिश्च सूत्रैरयमर्थः सिद्धः। अपि च राजवदुपचारो ह्यत्र विधीयते। राजोपचारवृत्तिश्चापचारपरिहारप्रधाना; तद्वदिहापि। यथा च गुणवति राजनि सेवकानां सापराधानामपि क्षामणमात्रेण निरपराधता, तथेहापीति तल्लाभः[3]। इदमपि संगृहीतम्—

"अज्ञानादथवा ज्ञानादपराधेषु सत्स्वपि।
प्रायश्चित्तं क्षमस्वेति प्रार्थनैकैव केवलम् ॥"

इति। यत्त्वनन्तरमुक्तम्—

"अर्चनादिष्वनर्हत्वान्न कश्चिन्नापराध्यति।
अतोऽनङ्गीकृताशेषकर्तृदोषविमर्शया ॥
कृपयैवास्य देवस्य सर्वोऽप्यर्हति तत्क्रियाम् ॥"

[1] सर्वाणि—क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति.
[2] प्रामादिकादिविषयं—घ.
[3] इति लाभः—घ, ङ, छ.

इति, एतदपि क्षामणयोग्यताख्यापकम्; अन्यथा क्षमस्वेति प्रार्थनाविधानानुपपत्तेः[1]। न चैतावता कृतापराधेन[2] निर्भयेन भवितव्यम्; "प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्" इति न्यायात्।

अकर्मण्यतापादका दोषाः

अत्र चाकर्मण्यताहेतूनपराधानेवमाह[3] भगवान्—

"शृणु सुन्दरि तत्त्वेन आहारस्य विनिर्णयम्।
आहारो यस्त्वनाहारस्तच्छृणुष्व वसुंधरे॥
भोजनं यस्तु भुञ्जीत मम योगाय माधवि।
अशुभं कर्म कृत्वापि पुरुषो धर्मसंश्रितम्॥
आहारं चैव कर्मण्यमुपयुञ्जीत नित्यशः।
[4]सर्वेषां च ततः कर्म प्रवृत्तेः प्राणधारणम्॥
अकर्मण्यानि वक्ष्यामि येन तुष्यामि संप्रति।
राजान्नं च न भोक्तव्यं मम भक्तैः कदाचन॥
राजान्नेन तु भुक्तेन त्वपराधो महान् भवेत्।
द्वात्रिंशदपराधांस्तु न सेवेत मम प्रिये॥
भोज्यान्नपानाहारेषु ये मया परिकीर्तिताः।
दन्तकाष्ठमखादित्वा यस्तु मामुपसर्पति॥
द्वितीयमपराधं तु धर्मविन्न प्रवर्तते।
गत्वा मैथुनसङ्गं तु यस्तु मां स्पृशते नरः॥

1 प्रार्थनानुपपत्तेः—क, ख, ग, झ.
2 कृतापराधेन—क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति.
3 अपराधानाह—क, ख, ग, च, झ.
4 सर्वे चात्रैव कर्मण्या व्रीहयः शालयस्तथा। इति वराहपुराणपाठः

तृतीयमपराधं तु कल्पयामि वसुंधरे ।
दृष्ट्वा तु मृतकं देवि यस्तु मामुपसर्पति ॥
चतुर्थमपराधं तु न क्षमामि वसुंधरे ।
स्पृष्ट्वा[1] रजस्वलां नारीं यस्तु मामुपसर्पति ॥
पञ्चमं त्वपराधं च दृष्ट्वा वै न क्षमाम्यहम् ।
स्पृष्ट्वा तु मृतकं चैव संस्कारं मृतकस्य वै ॥
अपराधमिमं षष्ठं न क्षमामि वसुंधरे ।
ममार्चनविधौ काले वातं मुञ्चति निर्घृणः ॥
सप्तमश्चापराधोऽयं मम देवि न रोचते ।
ममैवार्चनकाले तु पुरीषं यस्तु मुञ्चति ॥
अष्टमश्चापराधोऽयं ममात्र तु न रोचते ।
मदीयार्चनकाले तु यो हि वाचा प्रभाषते ॥
नवमं चापराधं तु न क्षमामि वसुंधरे ।
यस्तु नीलेन वस्त्रेण प्रावृतो मां प्रपश्यति ॥
दशमश्चापराधोऽयं मम देवि न रोचते ।
परिधायैकवस्त्रं च यस्तु वै मां प्रपद्यते[2] ॥
एकादशापराधस्तु मम विप्रियकारणम् ।
क्रुद्धस्तु यश्च कर्माणि कुरुते कर्मकारकः ॥
द्वादशं चापराधं तु कल्पयामि वसुंधरे ।
अकर्मण्यानि पुष्पाणि यस्तु मामुपकल्पयेत् ॥
त्रयोदशापराधं तु न क्षमामि वसुंधरे ।
यस्तु रक्तेन वस्त्रेण कौसुम्भेनाधिगच्छति ॥

[1] दृष्ट्वा—क, ख, ग, च, झ.
[2] प्रपश्यति—क, ख, ग, च, झ.

चतुर्दशापराधं तु न क्षमामि वसुंधरे ।
अन्धकारे तु मां देवि यः स्पृशेत्तु कदाचन ॥
पञ्चदशापराधं तं कल्पयामि वसुंधरे ।
यस्तु कृष्णेन वस्त्रेण मम कर्माणि कारयेत् ॥
षोडशं चापराधं तं कल्पयामि न संशयः ।
वासः समवधून्वन् वै यस्तु मय्युपकल्पयेत् ॥
सप्तदशापराधं तं कल्पयामि वसुंधरे ।
श्वानं स्पृष्ट्वार्घ्यमन्यद्वा यो दद्यान्मम माधवि ॥
अष्टादशापराधं तं कल्पयामि न संशयः ।
वाराहं यस्तु मांसं वै भक्षयित्वा प्रपद्यते ॥
एकोनविंशापराधं प्रतिजानामि माधवि ।
जालपादं[1] समश्नन् वै यस्तु मामुपसर्पति ॥
अपराधं विंशमिमं कल्पयामि वसुंधरे ।
स्पृष्ट्वा वै दीपकं यस्तु मोहात् स्पृशति माधवि ॥
एकविंशापराधं तं कल्पयामि वसुंधरे ।
श्मशानं यस्तु वै गत्वा मम चैवाभिगच्छति ॥
द्वाविंशमपराधं तु तमहं चोपकल्पये ।
पिण्याकं भक्षयित्वा तु मम चैवोपसंक्रमेत्[2] ॥
त्रयोविंशापाराधं तं नरो मम च कल्पयेत् ।
मज्जनानवजानन् यो मां तु पश्यति माधवि ॥
चतुर्विंशापराधं तं कल्पयामि वसुंधरे ।
एकहस्तप्रणामं च यः करोति च भामिनि ॥

[1] जालघातं—क, ङ, च.
[2] च कोशादन्यत्र उपचक्रमेत् इति पाठः.

पञ्चविंशापराधं तं न क्षमामि वसुंधरे ।
परप्रापणकेनैव यस्तु मामभिगच्छति ॥
सप्तविंशापराधं तं न क्षमामि वसुंधरे ।
नवाग्रं ये तु व्रीहीणामदत्त्वापीह भुञ्जते ॥
अष्टाविंशापराधं तं कल्पयामि वसुंधरे ।
अदत्त्वा सुमनो यो वै धूपं मे दातुमिच्छति ॥
एकोनत्रिंशापराधं कल्पयामि वसुंधरे ।
सोपानत्कस्तु यो मर्त्यो मामेवमुपसर्पति ॥
अपराधमिमं त्रिंशं कल्पयामि वसुंधरे ।
भेरीमताडयित्वा तु यस्तु मां प्रतिबोधति ॥
एकत्रिंशापराधं तु कल्पयामि वसुंधरे ।
अजीर्णरसमाविष्टो यस्तु मामुपसर्पति ।
महापराधं तद्विद्याद् द्वात्रिंशमिह चोत्तमम् ॥"

इति । एवमेतान्यन्यानि चानर्हतानिमित्तानि परिहरतः, संभवे च सानुतापं यथोचितं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठत इह समाराधनाधिकारित्वम् ।

एवं जात्यादिनिबन्धनाधिकारविशेषोऽपि शास्त्रेषु श्रूयते । यथोक्तं श्रीसात्त्वते—

जात्यादिनिबन्धनोऽप्यधिकारविशेषः

"अष्टाङ्गयोगसिद्धानां हृद्यागनिरतात्मनाम् ।
योगिनामधिकारः स्यादेकस्मिन् हृदयेशये ॥
व्यामिश्रयागमुक्तानां विप्राणां वेदवेदिनाम्[1] ।
समन्त्रे तु चतुर्व्यूहे त्वधिकारो[2] न चान्यथा ॥

[1] वेदवादिनाम्—ख, ङ, छ.

[2] मन्त्रे तु चातुर्व्यूहे तु अधिकारो—क, ख, ग, ङ, च, झ.

त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपन्नानां च तत्त्वतः ।
अमन्त्रमधिकारस्तु चातुर्व्यूहक्रियाक्रमे ॥
सक्रिये मन्त्रचक्रे तु वैभवीये विवेकिनाम् ।
ममतासंनिरस्तानां स्वकर्मनिरतात्मनाम् ॥
कर्मवाङ्मनसैः सम्यग्भक्तानां परमेश्वरे ।
चतुर्णामधिकारो वै वृत्ते[1] दीक्षाक्रमे सति ॥
एवं संप्रतिपन्नानां मन्त्रपूर्वं यथास्थितम् ।
विधानमेकमूर्तीयं समाकर्णय सांप्रतम् ॥ "

इति । जयादिषु चातादिभेदो द्रष्टव्यः । सर्वेषामन्ततो भगवत्प्राप्तिः समाना । विकलानामपि भागवतानाम् * . . . .

इति इज्या

स्वाध्यायः

अथ स्वाध्यायं व्याख्यास्यामः । चतुर्थे काले संप्राप्ते स्वावगतवेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणाय विदितसकलवेदतदर्थानां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतपरावरतत्त्वयाथाख्यानां मनुपराशरपाराशर्यशुकशौनकादीनां महर्षीणां प्रबन्धान्[2] श्रवणमननजपादिभिरभ्यसेत् । तदिदमुक्तं व्यासेन तत्कालकृत्यम्—" इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् " इति । दक्षेण तु " इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठं सप्तममभ्यसेत् " इति । एवम् " भुक्त्वोपस्थाय चादित्यं पुराणानि सदा पठेत् " इत्यादिकं च द्रष्टव्य म्

[1] प्राप्ते—क, च, झ.

[2] महर्षीणां प्रबन्धान्' इत्यस्य स्थाने 'वेदोपबृंहणानि' इति पदं ख, ग, च, झ कोशेषु दृश्यते.

* Gap in all MSS. and printed editions.

उपबृंहणनिरपेक्षस्य उपबृंहणीयवेदभागजप एव युक्तः । तत्रापि साक्षाद्भगवत्प्रतिपादक एव भागो जप्य इति श्रीशाण्डिल्यस्मृत्यादिषूक्तम् । संग्रहरुचीनां महामन्त्रसक्तानां च सर्वसारभूतव्यापकमन्त्रजपोपदेशः ।

जपादिकालेऽपि गुर्वादिषु मौनवर्जनं सर्वत्रोक्तम् । आह चैवं बोधायनः—

स्वाध्यायमध्ये
गुर्वादिपुरस्कारः

“ जपमध्ये गुरुर्वापि वैष्णवो यः समागतः ।
संभाषणादिपूजां तु तस्य कृत्वानुमान्य च ॥
अनुश्राव्य ततः कुर्याज्जपशेषं समाहितः । ”
“ सर्वस्य प्रभवो यस्माद्विष्णुपादाश्रया नराः ॥
तन्मूलतः क्रियाः सर्वाः सफलास्तु भवन्ति हि ॥ ”

इति । तत्र मौनमन्त्रार्थचिन्तनादयो नियमास्तत्र तत्र ग्राह्याः । शिष्यगुरुसब्रह्मचारिभिः श्रेयोऽर्थिभिरनसूयुभिः वीतरागैः सह वादः “ बोधयन्तः परस्परम् ” इत्युक्तसंवादोऽपि तत्त्वनिर्णयफलत्वाविशेषात् इतिहासपुराणादिवत् स्वाध्यायकाल एव प्रवर्तनीयः । स्मरन्ति चाभिगमनान्तःपातिनि पूर्वयामस्वाध्याये—“ जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेच्च विचारयेत् ” इति । “ विचारोऽभ्यसनं जपः ” इति च[1] । उक्तं चानुयागविधानानन्तरं श्रीसात्त्वते “ समाचम्य पुनर्यायात् प्रयतो भगवद्गृहम् ” इत्युक्त्वा,

[1] च कोशादन्यत्र चकारो न विद्यते.

" मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले ।
[1]कूर्मवच्चतुरः पादान् शिरस्तत्रैव पञ्चमम् ॥ "

इत्यष्टाङ्गप्रणामं[2] च विधाय,

अष्टाङ्गेन नमस्कृत्य ह्युपविश्याग्रतो हरेः[3] ।
आगमाध्ययनं कुर्यात् तद्वाक्यार्थविचारणम्[4] ॥ "

इति । तदिह भगवत्प्रीणनस्वचित्तरञ्जकेतिहासपुराणस्तोत्रनिगमान्तद्वयव्यापकमन्त्रादीनां श्रवणमननप्रवचनजपादयो वादसंवादादयश्च यौगिकज्ञानप्रदीपस्नेहायमानाः,

" पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चैव सर्वशः ।
अनिबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ "

इत्यादिनिदर्शितविविधवाचिकपापोदयप्रतिबन्धिनश्च सर्वे व्यापारा यथासंभवं संभूय पृथग्भूय वा स्वाध्यायीभवन्ति । शमाद्युपयुक्तशब्दशीलनं कुर्यादिति स्वाध्यायसारः । उक्तं हि महाभारते—

" यच्छ्रुतं न विरागाय न धर्माय न शान्तये ।
सुबद्धमपि शब्देन काकवाशितमेव तत् ॥ "

इति ; " न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षः " इत्यादि च[5] ।

[1] कूर्मवदित्याद्युत्तरार्धं घ, ङ, छ कोशेषु नास्ति.
[2] इत्यादिना साष्टाङ्गप्रणामं—घ, ङ, छ.
[3] विभोः—घ, ङ, छ.
[4] विचारणात्—ङ, छ.
[5] इति च—क, ख, ग, च.

अथ लोहितायति भास्करे यथासूत्रं सायंसंध्योपासनं सायंहोमः पुनर्यथाशक्ति [1]भगवदभिगमनहविर्निवेदनपूर्वकं भोजनम्। केनचिन्निमित्तेन विलुप्ते भोजने प्राणाग्निहोत्रमन्त्रजपः। ततश्च रात्रियोग्यस्वाध्यायो योगश्चेति क्रमः। तत्र प्रमाणानि—

सायंसंध्यादिकम्

"उभे संध्ये भगवानभिगन्तव्यः"

"नानिवेद्य हरेः किंचित् समश्नीयात्तु पावनम्"

"सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम्।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः॥"

"प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च विलुप्ते भोजने जपेत्"

"प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन यापयेत्"

"तत्पूर्वापररात्रेषु युञ्जानः"

इत्यादीनि। [2]अनन्यप्रयोजनाधिकर्तव्यः पूर्वयामस्वाध्यायश्च त्रयोदश्यां प्रदोषाख्यकाले[3] वर्जनीयः। यथा संगृहीतं कालविधाने—

महाप्रदोषे मौनाचरणम्

"विषुवायनद्वितयपञ्चदशीप्रथमाष्टमीषु कलिनाथतिथौ।
रजनीमुखे च मदनाधिपतेर्विधिराह नाध्ययनकर्म नृणाम्॥"

इति। स्मृत्यर्णवे चैतदुपात्तम्—

"मितसंध्यस्त्रयोदश्यां संस्मर[4]न्नात्मनो हितम्।
अह्नोऽष्टांशेन संयुक्तं रात्र्यर्धं मौनमाचरेत्॥"

इति।

[1] भगवदभिगमनं—क, ख, ग, च, झ.
[2] अनन्यप्रयोजनाधिकारिकर्तव्यपूर्वयाम—क, च, झ.
[3] कालांशे—घ.
[4] त्रयोदश्यामस्मरन्—क, ख, ग, झ; त्रयोदश्यां च स्मरन्—घ.

एवं तत्कालनियतसावित्रीहोमादिव्यतिरिक्तदशायां प्रदोषाख्यकाले मौनविधानात् मन्त्रजपादिकमपि वर्जनीयम् । यथोक्तं कृष्णमन्त्रकल्पे— "जपेन्न संध्याकालेषु प्रदोषेष्वशुभेषु च" इति । विषुवायनादिषु तु स्वाध्यायजपमात्रं निषिध्यते । मन्त्रजपादिकं तु विधीयते । उक्तं चाष्टाक्षर-जपस्य नित्यत्वं बोधायनेन—

"एवं गुरोः[1] समारभ्य मन्त्रानुष्ठानमाचरेत् ।
अष्टाक्षरं जपेद्विद्वान्नित्यमष्टसहस्रकम् ॥
अजप्त्वाष्टाक्षरं मन्त्रं नाहमश्नामि किंचन ।
यावज्जीवं जपामीति पश्चादहरहर्जपेत् ॥
अष्टाक्षरजपो यस्य नित्यो नैमित्तिकोऽपि वा ।
काम्यो वापि भवेत् तस्य नित्या देवार्चना[2] स्मृता ॥"

इति । न चात्र मौनविधिकाले भगवद्धर्मविच्छेदः; तदानीं यथाविधि मौनानुष्ठानस्यैव[3] भगवत्सेवारूपत्वात् । प्रवृत्तिविषया निवृत्तिविषया वा भगवदाज्ञैव सर्वदानुवर्तनीयेत्यच्छिद्रानुष्ठानसिद्धिः । यद्यपि च अतत्क्रियस्य प्रदोषे हरिदर्शनादिकं प्रतिषिध्यते, तच्चानुपालितं परमैकान्तिभिर्भाष्यकारादिभिः, तथापि [4]स्वगृहार्चायास्तत्क्रियत्वात्तदनुज्ञा[5] । उक्तं चैवं बोधायनीये पुराण-सारसमुच्चये—

1 गुरुः—घ.
2 नित्यदेवार्चना—क, ख, च, झ.
3 यथाविहितमौनानुष्ठानस्यैव—क, ख, ङ, च, छ, झ.
4 स्वगृहार्चायाः इत्यत्र स्वशब्दः घ, ङ, छ कोशेषु न दृश्यते.
5 तत्क्रियत्वात् इति बहुषु कोशेषु पाठः; क, झ कोशयोः परं तत्क्रियात्वात् इति वर्तते.

"आस्थानस्थः सदा सेव्यो विमानस्थस्तु कालतः ।
स्वगृहे सर्वदा सेव्यो मध्यरात्रं विना प्रभुः ॥"

इति । मध्यरात्रेऽप्युपरागादिनिमित्तविशेषसंभवे स्नानादिपूर्वकभगवत्सेवाजपादिकमवश्यकर्तव्यतया विधीयत इति न विरोधः ।

एतौ च स्वाध्याययोगौ आह्निकानुयागात् पूर्वमेव केषुचित् संहिताविशेषेषु समाहृत्योपदिश्येते । यथा संगृहीतं नारायणमुनिभिः—

स्वाध्याययोगयोः अनुयागात् पूर्वमेव समाहृत्यानुष्ठानं केषांचिन्मते

"पुनः प्रणम्य देवेशमह्नो भागे तुरीयके ।
द्विषडष्टषडर्णादिमन्त्रेषु स्वानुसंहितम् ॥
विशेषेण जपेन्मन्त्रमष्टोत्तरसहस्रकम् ।
अष्टोत्तरशतं वापि यथाशक्ति दशावरम् ॥
गुर्वादींश्च नमस्कृत्य बीजशक्त्यादिकं तथा ।
मन्त्रनाथं प्रणम्येशमापादादवलोकयन्[1] ॥
जप्त्वा च सुचिरं योगमास्थाय प्रणमेद्धरिम् ।
स्वधाम नीत्वा देवेशं[2] प्रह्वः सपरिवारकम् ॥
तत्रार्घ्यादिभिरभ्यर्च्य रक्षां कृत्वास्त्रनायकैः ।
पुनः पुनः प्रणम्याथ होमाद्यं संविधाय च ।
अनुयागं ततः कृत्वा कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥"

इति ।

[1] आपादादवलोकयन् इत्यारभ्य स्वधाम नीत्वा देवेशं इति यावत् ख, ग कोशयोः नास्ति.

[2] स्वधा मनसा देवेशं इति क कोशे.

अयमेव क्रमो विस्तरेणोक्तस्तद्गुरुभिर्वङ्गिवंशेश्वरैः । तथाहि—

" प्राप्तमह्नश्चतुर्थांशं स्वाध्यायार्थमुदीरितम् ।
विज्ञाप्य विष्णवे तस्मै लब्धानुज्ञस्ततोऽपि च ॥
बाह्यार्थादखिलाच्चेतः समाहृत्येन्द्रियैः सह ।
जपन्नष्टाक्षरं मन्त्रं प्राणायामपुरःसरम् ।
प्रयतः परया भक्त्या पूर्वमेव समाहितः ॥
कराङ्गुलिशरीरेषु न्यासान् कृत्वा यथोदितान् ।
गुरून् मन्त्रमृषिं छन्दो देवताश्च[1] यथाक्रमम् ॥
शक्तिं बीजं च शिरसा प्रणमेदेवमादृतः[2] ।
इदं गुरुभ्यः सर्वेभ्यः[3] क्रियते शिरसा नमः ॥
मन्त्रज्ञानप्रदातृभ्यस्तद्गुरुभ्योऽपि सांप्रतम् ।
नमस्ते मन्त्रराजाय नमस्तेऽष्टाक्षरात्मने ॥
नमस्ते चेतनाधार परब्रह्माभिधायिने ।
स्थित्वान्तर्हृदये सर्वानात्मनः संनियच्छते ॥
ऋषयेऽष्टाक्षरस्यान्तर्यामिने हरये नमः ।
अष्टाक्षरमहामन्त्रवर्णसंख्याभिमानिनीम्[4] ॥
छन्दश्च देवीं गायत्रीं शिरसा प्रणमाम्यहम् ।
मन्त्रशक्तिः स्थिता यस्मिन्नाश्रितेष्टार्थदायिनि[5] ॥

[1] ऋषिच्छन्दोदेवताश्च—छ.
[2] प्रणमेद्देवमादितः—क, झ ; प्रणमेदेवमादितः—ख, ग.
[3] पूर्वेभ्यः—क, च, झ.
[4] संख्याभिधायिनीम्—क, ख, ङ, च, झ.
[5] इष्टार्थसाधिनि—ख, ग; इष्टार्थदायिनी—च.

पदं नारायणायेति शक्तिं तां प्रणतोऽस्म्यहम्[1] ।
अकारादुत्थितं बीजं वासुदेवाभिधायिनः[2] ॥
तद्बीजमस्य प्रभवं प्रणवं प्रणतोऽस्म्यहम् ।
[3]मन्त्रस्य देवतां चापि परमात्मानमव्ययम् ॥
नारायणं परं ब्रह्म नतोऽस्मि शिरसा हरिम् ।
प्रणम्य चैवं गुर्वादीन् गन्धाद्यैरभिपूज्य च ॥
अनिशं भगवद्बिम्बमापीठादवलोकयन्[4] ।
जपेदष्टाक्षरं मन्त्रं तदर्थमनुचिन्तयन् ॥
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा दश वोत्सुकः ।
जपान्ते मनसा ध्यात्वा यथोक्ताकृतिमच्युतम् ॥
सपत्नीकं सानुयात्रं सद्वारपगणेश्वरम् ।
कृत्वैवं मनसा योगं सुचिरं हृष्टमानसः ॥
उत्थाय च ततो योगाद् दण्डवत् प्रणिपत्य च ।
स्तुत्वा च बहुभिः स्तोत्रैः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥
स्थित्वाग्रे देवदेवस्य कृत्वा मूर्ध्नि स्वमञ्जलिम्[5] ।
ततः स्वस्मै प्रपन्नाय[6] दत्ते तेनाभये सति ॥

1 प्रणमाम्यहम्—मुद्रितकारिकापाठः

2 वासुदेवाभिधायिनम्—ङ, छ.

3 'मन्त्रस्य देवतां' इत्यारभ्य 'शिरसा हरिम्' इति यावत् 'मन्त्र शक्तिः' इति श्लोकात् पूर्वं क, ख, ग, च, झ कोशेषु पठ्यते.

4 अवलोकयेत्—क, ख, ग, च, झ.

5 'स्वमञ्जलिम्' इत्यनन्तरं 'जितन्त इति मन्त्रेण तं देवं शरणं व्रजेत्' इति मुद्रितकारिकायां श्लोकार्धम् अधिकं दृश्यते.

6 तस्मै प्रसन्नाय—क, ख, ग, ङ, च, छ, झ; स्वस्मै प्रसन्नाय—ञ.

निर्भयः सर्वभूतेभ्यो भवेन्निर्वृतमानसः ।
कर्मण्यवसिते तस्मिन् दुर्लभे दुष्करेऽपि च ॥
अर्घ्यं दत्त्वा यथापूर्वं स्वमात्मानं[1] निवेद्य च ।
स्वनिवेदनमन्त्रेण दासशिष्यात्मजात्मनः ॥
सादरः स्वेन[2] शिरसा भक्तिनिघ्नः[3] परात्मने ।
निदध्यात् स्वं च कर्तृत्वं तस्मिन्नेव परात्मनि ॥
क्षामयेच्चापराधान् स्वान् ज्ञानाज्ञानोपपादितान् ।
असंख्यानविषह्यांश्च[4] क्रियमाणानहर्निशम् ॥
अज्ञानतोऽप्यशक्त्या वाप्यालस्याद् दुष्टभावतः ।
कृतापराधं कृपया क्षन्तुमर्हसि मां विभो ॥
अज्ञानादथवा ज्ञानादशुभं यत् कृतं मया ।
क्षन्तव्यं तदशेषेण दास्येन च गृहाण माम् ॥
उपचारापदेशेन कृतानहरहर्मया ।
अपचारानिमान् सर्वान् क्षमस्व पुरुषोत्तम ॥
शिरसा प्रार्थितेनैवं प्रसन्नेन परात्मना ।
क्षान्तसर्वापचारेण करुणामृतवर्षिणा ॥

[1] स्वं चात्मानं—क, ख, ग, घ, ङ, च, झ.
[2] स्वोदकं स्वेन—क, ख, च, झ; सोदकं स्वेन—ग, ङ, छ.
[3] भक्तिनिष्ठः—क, ख, च, झ; भक्तियुक्तः—ङ, छ.
[4] असह्यानविषह्यांश्च—क, ख, घ, च, झ; असङ्ख्यानपि सङ्ख्यांश्च—ग.

वात्सल्यौदार्यसौशील्याद्यनन्तगुणराशिना[1] ॥
अशरण्यशरण्येन कृपया परया स्वया ।
सस्मितालोकमधुरमाहूयाद्भुतया गिरा ॥
दत्तं तत्पदयोर्युग्मं स्वयमेव स्वमूर्धनि ।
वहंस्तच्चरणस्पर्शनिहताशेषकल्मषः ॥
आसित्वा सुचिरं तस्य पुरतः परया मुदा ।
समुत्थाय ततस्तस्मै भूयो भूयः प्रणम्य च ॥
स्मारयित्वा स्वकं धाम तद्यानाय प्रणम्य च ।
दत्त्वाथ पादुकायुग्मं तत्र देवं समानयेत्[2] ॥
सपत्नीकं सानुयात्रं सद्वारपगणेश्वरम् ।
ततस्तदर्हविन्यासं सूपधानं स्वलंकृतम् ॥
अनन्तभोगशयनमधिरूढे परात्मनि ।
आसीनयोस्तथा[3] देव्योर्देवपार्श्वे यथायथम् ॥
आसीनेषु यथाभागं सेनान्यादिषु सर्वतः ।
अथार्घ्यपाद्याचमनताम्बूलादि यथोचितम् ॥
देवाय देवीयुक्ताय सानुगाय निवेद्य च ।
प्रणम्य दण्डवद्भूम्यां भूयो भूयः पुरो हरेः ॥
अनुयागादिकं चाथ चिकीर्षन्नाह्निकं विधिम् ।
दत्तानुज्ञः परेणापि गमनायात्मनो बहिः ॥
निर्गन्तुकामो निक्षिप्य देवं दौवारिकादिषु ।
सभयः सानुतापश्च चण्डादीन् द्वारपालकान् ॥

[1] गुणशालिना—घ, ङ, छ.
[2] समापयेत्—घ, ङ, छ.
[3] तदा—क, ख, ग, च, झ.

कुमुदादीन् गणेशांश्च चक्रादीन्यायुधान्यपि ।
गरुडं च विशेषेण शेषं शेषाशनं तथा ॥
प्रणम्य स्मारयेद्देवं सस्नेहादरसाध्वसम्[1] ।
निक्षिपन् जीवितमिव न्यस्यन्निव महानिधिम् ॥
निधित्सन्निव चक्षुः स्वमर्पयन्निव कल्पकम् ।
सर्वे भवन्तः सगणाः संनद्धाः सर्वदिक्ष्वपि ॥
सावधानाश्च तिष्ठन्तु निक्षिपामि भवत्स्वहम् ।
मम नाथं मम गुरुं पितरं मातरं च मे ॥
हरिं श्रियं भुवं चापि तान् पालयत सर्वतः ।
यथानिक्षिप्तरूपं मे संदर्शयत सर्वदा ॥
भवतः शरणं गत्वा व्रजामि गतसाध्वसः ।
इति विज्ञाप्य तान् पश्चात् प्रार्थयेत हरिं गिरा ॥
ननु देव त्वमेवैकः सस्थावरचरं जगत् ।
ब्रह्मादिस्थावरान्तं च परिपासि बिभर्षि च ॥
संहरिष्यसि चाप्यन्ते रूपैः स्वैः स्वैर्यथेप्सितैः ।
केन त्वं पाल्यसे देव केन वा त्वं विहिंस्यसे[2] ॥
अतस्त्वमेव त्वां देव्यौ चण्डादीन् पालकानपि ।
मां च मामकमप्येतत् सर्वं गृहमशेषतः ॥
पालयित्वा स्वसंकल्पमात्रेण मधुसूदन ।
त्वां मया त्वयि निक्षिप्तं विश्वस्तेनार्थिकल्पक ॥
आगताय यथाकालं सर्वं मे दातुमर्हसि ।

[1] साध्वसः—क, ख, च, झ.
[2] विहन्यसे—क, च, झ.

इति विज्ञाप्य पुरतो दण्डवत् प्रणिपत्य च ॥
होमं पितृक्रियां पश्चादनुयागादिकं च यत् ।
सर्वमावेद्य तेनैव नियुक्तस्तच्चिकीर्षया ॥
वीक्षमाणस्तमेवैकं चक्षुषा स्निग्धपक्ष्मणा ।
मूर्ध्नि न्यस्ताञ्जलिपुटो विनिष्क्रम्य शनैः शनैः ॥
बद्ध्वा कवाटयुगलं रक्षां कृत्वा प्रणम्य च ।
होमाद्यमनुयागान्तं वैधं कर्म समाचरेत् ॥"

इति । एवमष्टाङ्गयजनमध्ये स्वाध्याययोगयोः समाहृत्योपदेशात् तत्तद्देशकालावस्थाभेदेन यथाक्रमानुष्ठानाशक्तौ इज्यादेरपि यथोचितकालान्तरे समाहरणं रहस्याम्नायादिषु प्रपञ्चितमिहाविरुद्धमिति सूचितम् । स्वाध्याययोगयोश्च यथावसरं मात्रया सर्वत्रानुप्रवेशः प्रागेव दर्शित इति व्याख्यातः स्वाध्यायः ।

इति स्वाध्यायः

योगः

अथ योगं व्याख्यास्यामः । तत्र अनन्यप्रयोजनाधिकर्तव्यो योगविषेषः "ईदृशः परमात्मायम्" इत्यादिना श्रीशाण्डिल्यस्मृत्युक्तः प्रागेव दर्शितः । श्रीसात्त्वताद्युपदिष्टयोगप्रकाराणामविरोधश्च सम्यक् समर्थितः । तत्र भगवान् पराशरस्त्वेवमाह[1]—

" आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥"

[1] तत्र पराशरस्त्वेवमाह भगवान्—क, ख, ग, झ.

इति । अयमेव त्वनन्यप्रयोजनस्य योगः। क्षुद्रयोगान्तराणि तु सिद्ध्यन्तरार्थान्येव योगशास्त्रेषु पठ्यन्ते । यद्यपि अनन्यप्रयोजनस्यापि तत्र तत्रोक्तन्यासविद्याभेदात् स्वनिष्ठाविषयतत्तत्संहितोक्तप्रक्रियाभेदाच्च अनुसंधेयरूपगुणविभूत्यादिकं नाना भवति, तथापि स्वरूपनिरूपकानन्दत्वादिपञ्चकनिरूपितस्वरूपे सर्वशेषिणि परस्मिन् ब्रह्मणि श्रीमति पुरुषोत्तमे तत्तद्विधेदितरूपादिविशेषविशिष्टे मनोवृत्तिनैरन्तर्यरूपत्वं योगस्याविशिष्टम् । अत एव,

"पृथग्भूतेषु दृष्टेषु चतुर्ष्वाश्रमकर्मसु ।
समाधौ योगमेवैकं शाण्डिल्यः सममुक्तवान् ॥"

इति महाभारतवचनं सुसंगतं[1] भवति ।

अत्र तु भाष्यकाराद्युक्तनित्यगद्यस्तोत्रादिषु यथानुसंधानमुक्तं तथैव तत्संप्रदायनिष्ठैरनुसंधेयम् । श्रीवैकुण्ठगद्ये[2] अनन्यगतेः प्रपत्तिमेवापवर्गोपायं

योगे अनुसंधेया विषयाः

विधाय, तस्यैव क्षुधितस्यारोगस्य क्षीरान्नभोजनादिवत्[3] स्वयंप्रयोजनतयैव ध्यानयोगविशेषः तदनुबन्ध्यनुसंधानविशेषाश्च प्रपञ्चिताः । तथाहि—"स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम्" इत्यारभ्य "स्वामित्वेन सुहृत्त्वेन गुरुत्वेन च परिगृह्य" इत्यन्तेन प्राप्यप्रापकभूतशरण्याध्यवसायमुक्त्वा, अनन्तरम् "ऐकान्तिकात्यन्तिकपरिचर्यैकमनोरथः" इति पुरुषार्थविशेषलिप्साया अनन्यप्रयोजनतां प्रतिपाद्य, "तत्प्राप्तये च तत्पादाम्बुजद्वयप्रपत्तेरन्यन्न मे कल्पकोटिसहस्रेणापि साधनमस्तीति मन्वानः" इत्यनन्योपायतानुसंधानमभिधाय, "तस्यैव भगवतः" इत्यादिना "महाविभूतेः श्रीमतः"

[1] वचनमपि संगतं—घ.

[2] तु शब्दः घ कोशेऽधिकः पठ्यते.

[3] क्षीरान्नभोजनवत्—क, ख, ग, ङ, च, झ.

इत्यन्तेन शरण्यत्वाद्युपयुक्ताकारानभिधाय, "चरणारविन्दयुगलमनन्यात्मसंजीवनेन तद्गतसर्वभावेन शरणमनुव्रजेत्" इति शरणवरणमेव मोक्षोपायत्वेन[1] विधाय, "ततश्च प्रत्यहमात्मोज्जीवनायैवमनुस्मरेत्" इति स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठस्यैव प्रत्यहं [2]प्राणरक्षणार्थभोजनादिन्यायेन आत्मोज्जीवनार्थमनुस्मरणविशेषं विधाय, विस्तरेण प्राप्यान्तर्गतं परमपदं वर्णयित्वा, "महति दिव्ययोगपर्यङ्केऽनन्तभोगिनि श्रीमद्वैकुण्ठैश्वर्यादिदिव्यलोकमात्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्त्या शेषशेषाशनादिकं सर्वं परिजनं भगवतस्तत्तदवस्थोचितपरिचर्यायामाज्ञापयन्त्या शीलरूपगुणविलासादिभिरात्मानुरूपया श्रिया सहासीनम्" इत्यादिना "भगवन्तं नारायणं ध्यानयोगेन दृष्ट्वा" इत्यन्तेन परिपूर्णध्यानमुक्त्वा, पुनः "भगवतः" इत्यारभ्य "भगवत्परिचर्यायामाशां वर्धयित्वा" इत्यन्तेन "मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत् तस्य सदृशं भवेत्" "कदा द्रक्ष्यति मां पतिः" इत्यादिवत् पुरुषार्थप्राप्तिमनोरथप्रकारान् प्रतिपाद्य, तयैवाशया तत्प्रसादोपबृंहितया भगवदभिगमनं दूरात् सपरिवारस्य भगवतो नारायणस्य 'समस्तपरिवाराय' इत्यादिना मन्त्रेण प्रणम्य, उत्थाय पुनः पुनः प्रणामं चाभिधाय, [3]अनन्तरमेवमनुसंधानमुक्तम्— "अत्यन्तसाध्वसविनयावनतो भूत्वा भगवत्पार्षद्गणनायकैर्द्वारपालकैः कृपया स्नेहगर्भया दृशावलोकितः सम्यगभिवन्दितस्तैस्तैरेवानुमतो भगवन्तमुपेत्य श्रीमता मूलमन्त्रेण 'मामैकान्तिकात्यन्तिकपरिचर्याकरणाय परिगृह्णीष्व' इति याचमानः प्रणम्य, आत्मानं भगवते निवेदयेत्। ततो भगवता अमर्यादशीलवता[4]

[1] मोक्षोपायत्वेनापि—घ.

[2] प्राणरक्षणार्थं इति घकोशादन्यत्र पाठः.

[3] अनन्तरमेव—क, झ.

[4] अमर्यादाशीलवता—क, ख, ग, च, छ, झ.

अतिप्रेमान्वितेनावलोकनेन सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितात्यन्तशेषभावाय स्वीकृतोऽनुज्ञातश्च अत्यन्तसाध्वसविनयावनतः किंकुर्वाणः कृताञ्जलिपुटो भगवन्तमुपासीत । ततश्चानुभूयमानभावविशेषो निरतिशयप्रीत्या अन्यत् किंचित् कर्तुं द्रष्टुं स्मर्तुमशक्तः पुनरपि शेषभावमेव याचमानो भगवन्तमेवाविच्छिन्नस्रोतोरूपेणावलोकनेनावलोकयन्नासीत । ततो भगवता स्वयमेवात्मसंजीवनेनावलोकनेनावलोक्य सस्मितमाहूय समस्तक्लेशापहं निरतिशयसुखावहमात्मीयं श्रीमत्पादारविन्दयुगलं शिरसि कृतं ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निमग्नसर्वावयवः सुखमासीत" इति ।

अपि चात्र द्वयव्याख्यानरूपे गद्यत्रये निर्वेदभूयस्तया कैंकर्यत्वरातिशयाच्च प्राभातिकेऽभिगमने मितगद्यानुसंधानमुचितम् । बृहद्द्वयं तु समाराधनकाले विशेषतोऽनुसंधेयानां स्वरूपरूपगुणविभूतिदेवीभूषणायुधपरिजनपरिच्छदद्वारपालपार्षदादीनां यथावदनुसंधानहेतुतया[1] "यथावस्थितस्वरूपरूपगुणविभूतिलीलोपकरणविस्तारमनुसंधाय तमेव शरणमुपगच्छेत् अखिलेत्यादिना" इति समाराधनस्यादौ[2] अन्ते च भाष्यकारैरेव विनियुक्तम् । श्रीवैकुण्ठगद्यं तु,

योगे गद्यत्रयस्य प्रत्येकमुपयोगविशेषः

" यामुनार्यसुधाम्भोधिमवगाह्य यथामति ।
आदाय भक्तियोगाख्यं रत्नं संदर्शयाम्यहम् ॥ "

इति प्रारम्भात्, पश्चादपि "ध्यानयोगेन दृष्ट्वा" इत्यभिधानात्, फलरूपविलक्षणानुसंधानभेदानां विधानात् "अविच्छिन्नस्रोतोरूपेणावलोकनेनावलोकयन्नासीत"इति कण्ठोक्तेश्च, योगार्थकल्पिते काले[3] विशेषतोऽनुसंधेयमिति

[1] अनुसंधेयतया—क, ख, ग, झ.
[2] समाराधनादौ इति घ कोशादन्यत्र पाठः.
[3] योगार्थसंकल्पकाले—क, ख, ग, च, झ.

भाष्यकाराशयः प्रतीयते। न च "भक्तियोगाख्यं रत्नम्" इति प्रारम्भात् उपायभूतभक्तिविषयोऽयं प्रबन्ध इति भ्रमितव्यम्; अनन्यगतिकस्य प्रपत्तेरेवात्रोपायत्वेनोपदेशात्; उपायभूते फलभूते चानुसंधानविशेषे भक्तियोगशब्दप्रवृत्त्यविरोधाच्च।

प्रपन्नानामपि योगानुष्ठानम्

ततः सिद्धोपायैरप्ययं योगः स्वकाले निवेशनीयः। योगकालानियमादैकाग्र्यानुरूपे कालान्तरेऽपि[1] कदाचिद्भवति। यामिन्यां भगवद्ध्यानस्य तु पावनत्वातिशयः स्मर्यते—

"उपपातकयुक्तोऽपि महापातकवानपि।
यामिन्याः पादमेकं तु ब्रह्मध्यानं समाचरेत्॥"

इति।

योगस्य पञ्चप्रकारभगवद्रूपविषयत्वम्

ततश्च,

परस्मिन् व्यूहाख्ये विभवनिवहेऽर्चावतरणे
[2]तथान्तर्यन्तर्यप्यजहदधिकारादिनियमाः।
निरुध्य स्वं चित्तं निरवधिमहानन्दजलधौ
निरस्तान्यापेक्षा नयत सफलं कालमखिलम्॥

एषु च[3] परव्यूहप्रभृतिषु चित्तालम्बनेषु प्रपत्त्येकनिष्ठा नाथमुनिप्रभृतयः सुलभतमत्वेन परिपूर्णत्वाविशेषाच्च समाहितचित्तानामप्यनुसंधेयमर्चावतारमेव चेतसः शुभाश्रयमालम्बन्त। तत्र यद्यपि शीघ्रसाक्षात्कारहेतुभूतो

[1] अनुरूपकालान्तरे—क, ख, ग, च, झ.
[2] तथाप्यन्तर्यन्तर्यजहत्—क, ख, ग, झ.
[3] चकारः क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति.

योगे प्रपन्नस्य अर्चावतारानुसंधानं मुख्यम्

मन्त्रविशेष उच्छिन्नसंप्रदाय इति वृद्धा विदामासुः, तथापि स्वावगतैर्मन्त्रविशेषैरमन्त्रकं वा यथासंभवं यथासंप्रदायं तदनुसंधानमस्याप्यवर्जनीयमेव[1]। "सर्वातिशायि षाड्गुण्यं संस्थितं मन्त्रबिम्बयोः" इत्यादिना तस्य पूर्णत्वं सिद्धम्। श्रीवैखानसेऽपि तदनुसंधानस्यैव मुख्यत्वं प्रतिपादितम्। यथोक्तं क्रियाधिकारे—"मानसी होमपूजा च बेरपूजेति सा त्रिधा" इत्युपक्रम्य[2]—

" यथोपयोगशक्यत्वात् कर्तुं पुष्पादिपूजनम्।
चक्षुषः प्रीतिकरणान्मनसोऽपि तथैव च[3]॥
प्रीत्या संजायते भक्तिर्भक्तस्य सुलभो हरिः।
तस्मात् त्रयाणामेतेषां बेरपूजा विशिष्यते॥"

इति। आह च भगवान् शौनकः—

" सुरूपां प्रतिमां विष्णोः प्रसन्नवदनेक्षणाम्।
कृत्वात्मनः प्रीतिकरीं सुवर्णरजतादिभिः॥
तामर्चयेत् तां प्रणमेत् तां यजेत् तां विचिन्तयेत्।
विशत्यपास्तदोषस्तु तामेव ब्रह्मरूपिणीम्॥"

[1] तदनुसंधानमप्यवर्जनीयमेव—क, ङ, च, छ, झ; तथानुसंधानमप्यवर्जनीयमेव—ख.

[2] इति प्रक्रम्य—घ, ङ, छ.

[3] मनसो हृदयस्य च—इति घ कोशादन्यत्र पाठः.

इति । अतो यत्र क्वचित् भगवद्रूपे यथाशक्ति[1] निरन्तरानुसंधानं नाथमुनिप्रभृतिवत् सिद्धोपायैरपि निवेशनीयम्[2] ।

एवं तु सात्त्वतोक्तः संध्यादिनिद्रान्तकर्मसंग्रहः—

सात्त्वताद्युक्तं सायंसंध्यादिकम्

" प्राप्तेऽथ संध्यासमये स्नात्वा वा जघनावधि[3] ।
क्षालयित्वा ततः कुर्याद्वाससां परिवर्तनम् ॥
[4]अर्चयित्वार्घ्यपुष्पाद्यैर्देवमग्निं यजेत्तथा ।
यथाशक्ति जपं कुर्यादासाद्य शयनं ततः ॥
समाधाय बहिर्देवं निरालम्बपदे स्थितम्[5] ।
अप्रमत्तेन[6] वै तावदनिरुद्धेन चेतसा ।
सह तेनैव वै निद्रा यावदभ्येति सांप्रतम् ॥ "

इति । पाद्मे त्वेवमुक्तम्—

" ततः पश्चिमसंध्यायां प्राप्तायां तत्र चोदितम् ।
जपहोमादिकं सर्वं कृत्वा परमपूरुषम् ॥
अर्चयित्वा यथान्यायं यथापूर्वमशेषतः ।

1 यथाशक्ति—क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति; अतः क्वचित् भगवद्रूपनिरन्तरानुसंधानं—ख.
2 निवेशनीयम्—क, ख, ग, झ.
3 स्नात्वा च जघनावधि—ख.
4 अर्चयित्वार्घ्यपूजाद्यैः—क, ख, ग, झ.
5 स्थितः—ङ, च, छ.
6 अप्रयत्नेन—ग, घ, ङ, छ.

भुक्त्वा संविश्य शयने समुत्थाय महानिशि ॥
आचम्य प्रयतो भूत्वा ध्यात्वा परमपूरुषम् ।
योगासने समासीनो युञ्जीतात्मानमात्मनि ॥
यथोक्तेन प्रकारेण यथाशक्ति चतुर्मुख ।
संहारक्रममाश्रित्य तत्त्वान्यात्मनि संहरेत् ॥
आत्मानं चापि हृत्पद्मे परमात्मनि विष्ठिते ।
संहरेदुत्थितो योगात् स्वापं क्लेशापहं व्रजेत् ॥
इत्येष कथितो ब्रह्मन् योगकालश्च पञ्चमः ॥ ”

योगस्य यथाशक्त्यनुष्ठेयत्वम्

इति । न चैतन्निरन्तरभगवदनुसंधानं सनकादिसाध्यमस्मदादिभिर्दुःशकमिति मत्वोदासितव्यम्; यथारोग्यं भोजनवत् यथाशक्ति तदास्वादस्यापरित्याज्यत्वात् । उक्तं च[1] श्रीमत्प्रह्लादेन—

“ आयासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् ।
पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम् ॥ ”

इति । अतो यथा वा[2]—

“ द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं परमेश्वर ।
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ”

इत्येतावद्वादिनोऽर्जुनस्य भगवान् विश्वरूपं स्वात्मानं दर्शयामास, एवमत्रापि स्वानुभवसापेक्षान्[3] यथामनोरथं परमोदारो भगवानेव स्वात्मानमनुभाव-

[1] च शब्दो घ कोशे नास्ति.
[2] वा शब्दः घ, ङ, छ कोशेषु नास्ति.
[3] स्वानुभवसापेक्षाणां—ङ, च, छ; घ कोशोऽत्र शिथिलः.

यति। अतो निर्यत्नलब्धेन भगवदनुभवानन्दसंदोहेन कृतार्थोऽस्मीति मन्यमानः करणकलेबरानुगुण्यावधि सुखमासीनो विविधव्यापारायस्तस्य[1] करिष्यमाणयोगोपकरणभूतस्य करणवर्गस्य विश्रान्तये स्वयमुपनमन्तीं निद्रां न निवारयेत्; "युक्तस्वप्नावबोधस्य" इति स्मरणात्। निद्रैव तदा कैंकर्यम्। सुषुप्तौ च "तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च" इति शारीरकसूत्रोक्तेन प्रासादखट्वापर्यङ्कन्यायेन[2] नाडीपुरीतद्ब्रह्मसु[3] स्वात्मनः शयनमनुसंधाय, लक्ष्मीपरिष्वङ्गव्यञ्जकेन माधवशब्देन भगवन्तं संकीर्तयन्, "यथा प्रियया संपरिष्वक्तः" इत्यारभ्य "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्" इत्याम्नातप्रक्रियया[4] [5]परमात्मपरिष्वङ्गविशेषं च परामृश्य, "यत् करोषि" इत्यादिप्रस्थानेन निद्रामपि समाराधनत्वेन मन्यमानः संशुद्धशुष्कपादः शास्त्रोक्तप्रकारेण समुचिते स्थाने शास्त्रीये शयनीये चोदितदिक्छिराः शुद्धत्वानग्नत्वादिनियमयुक्तः[6] श्रीशाण्डिल्यस्मृत्याद्युक्तप्रकारेण स्वाराध्यस्य भगवतश्चरणारविन्दयोर्विन्यस्तशिरस्कः "शयनासनयानादौ" इत्यादिविधानात् तमेव माधवं हृदये[7] ध्यायन् तमेव कीर्तयन् सुखं शयीत। यदा यदा च[8] निद्राविच्छेदस्तदा तदा तमेव ध्यायेत्। संकीर्तयेच्च तानि नामानि पुनरा निद्रागमात्। सोऽयं प्रदोषप्रभृति ब्राह्ममुहूर्तावधि[9] सारस्वत-

भगवत्कैंकर्यरूपनिद्रानुभवप्रकारः

1 व्यापारायत्तस्य—क, ख, ङ, च, छ, झ; व्यापारायासितस्य—ग.

2 प्रासादखट्वाङ्गपर्यङ्कन्यायेन—ग.

3 ब्रह्मणि—ख, ग, घ, ङ, छ.

4 इत्यादिप्रक्रियया—क, ख, ग, च, झ.

5 परमात्मनि परिष्वङ्ग—इति घ कोशादन्यत्र पाठः.

6 शुद्धत्वादिनियमयुक्तः—घ.

7 हृदयेऽपि—घ.

8 च शब्दः घ कोशादन्यत्र नास्ति.

9 मुहूर्तपर्यन्तं—ङ, छ.

स्रोतस[1] इव विश्रमान्तरितस्य योगस्यावसरः अवसरान्तरेऽप्यैकाग्र्यसंभवे कर्मान्तरसंकोचेन स्वीकार्य इति[2] प्रागेवोक्तम् ॥

इति योगः

पञ्चकालपरस्य सर्वो व्यापारः कैंकर्यरूपः

एवं वर्तमानस्य सर्वः कालोऽप्यवन्ध्यो भवति; सर्वे व्यापाराः कैंकर्यरूपा भवन्ति; सर्वोऽप्यानुषङ्गिको भोगः क्रीडाशुकक्षीरास्वादन्यायेन स्वामिभोगशेषभूतो भवतीति भगवत्कैंकर्यैकरतेः परमैकान्तिनोऽनादिमायानिशावसानेऽनन्तमोक्षावसरप्रारम्भे च प्रत्यूषवदास्थितोऽयमायुःशेषकाल इति । स चायमौत्सर्गिकः क्रम उक्तः । अपवादे तु व्युत्क्रमविलोपादिप्रवृत्तिः । तथाहि—उपवासदिवसेष्वेकादश्यादिषु अनुयागस्य लोपो भवति । सप्ताङ्गमेव च[3] तदानीं यजनम् ।

पञ्चकालानुष्ठानक्रमस्य क्वचित् अपवादः

अत एव चानुयागस्यानियतत्वव्यञ्जनाय भाष्यकाराणां तदनुक्तिः । तदर्थकालश्च[4] तस्मिन् दिवसे स्वाध्याययोगादिष्वन्यतमेन यथोचितं यापनीयः । कदाचित् द्वादश्यादिषु प्रभाते पारणं भवति । तदर्थं पूर्वं यजने[5] कृतेऽपि स्वकालप्राप्तं मध्यंदिनयजनं सप्ताङ्गं तिष्ठति । वैशेषिकार्चनेषु बहुषु एकदिवसे क्रमात् संभवत्सु "अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्" इति न्यायेन उपादानादिप्रवृत्तिर्लेशतः प्रतिरुध्यते । तत्र पूर्वदिवसार्जितैर्द्रव्यैः परोपनीतैर्वा तत्तत्क्रियानिष्पत्तिः । यजनं च सर्वस्मिन् कालेऽभ्यनुज्ञातम् । खिन्नवृत्तेरन्यपरस्यातुरस्य

1 स्रोत इव—क, ख, च, झ.
2 स्वीकार्यमिति—ख, ग, घ, ङ, छ.
3 च कारः क, ग, ङ, च, झ कोशेषु नास्ति.
4 तदर्थः कालश्च—घ, ङ, छ.
5 पूर्वयजने—क, ख, ग, झ.

कलहाद्युपद्रुतस्य च भोजनात् पूर्वं यदाकदाचिल्लब्धेऽवसरे[1] भवति। अत्यन्ताशक्तौ तु ऋत्विक्पुत्रशिष्यादिभिः स्वसमैरन्यैः कार्यते। तत्र त्वयमपवादः स्मर्यते—

" विधुरो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
परार्थं कर्म कुर्वाणाः पातयन्ति पतन्ति च॥"

इति। ईषच्छक्तौ तु संकुचितयजनम्; एकोपचारमारभ्य तत्तच्छक्त्याद्यनुसारेण सहस्रोपचारान्तविधानात्। "विषुवायनद्वितयपञ्चदशी" इत्यादिना प्रतिषिद्धेष्ववसरेषु वेदाभ्यासरूपस्वाध्यायो लुप्यते। तदा तत्कालमप्यनन्यपरस्य प्रधानतमो योगः समास्कन्दति। त्रयोदशीनिशामुखे च तस्याप्यपवादं केचिदिच्छन्ति। तदापि सर्वक्रियान्तरनिरोधपूर्वकं मौनव्रतमनुष्ठीयमानं सात्त्विकत्यागप्रक्रियया 'स्वकीयेन मया स्वप्रीत्यर्थं भगवतैव कार्यते' इत्यनुसंधेयम्। तस्मात् "आलोड्य सर्वशास्त्राणि" इत्यारभ्य "ध्येयो नारायणः सदा" इत्यादिभिरुक्तं भगवदनुस्मरणं सर्वत्र सावकाशम्। अविच्छिन्नस्मृतिसंततिरूपत्वादिकं तु मात्रया भज्यते।

एवं मृतकसूतकाद्यप्रायत्यकालेष्वपि प्रयतकर्तव्यशास्त्रीयसर्वकर्मविलोपः।

आशौचादिष्वपि भगवत्संकीर्तनादि कार्यम्

तदानीं तु[2] मौनावसरव्यतिरिक्तः कालः संकीर्तनेन स्मरणेन च यापनीयः; "सततं कीर्तयन्तो माम्" "तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर" इत्यादेस्तदानीं निरपवादत्वात्। प्रत्युत,

" चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत्।
नाशौचं कीर्तने तस्य पवित्रं भगवान् हरिः।
नाशौचं कीर्तने तस्य स्मरणे वापि विद्यते॥

[1] लब्धावसरे—क, ख, ग, च, झ.
[2] विलोपवत्तदानीं—ख; विलोपात्तदानीं—ग.

*अशुचिश्चाप्यनाचारः सर्वावस्थां गतोऽपि[1] वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यान्तरः शुचिः ॥"

इत्यादिभिः कीर्तनस्मरणयोराशौचकालेऽपि अनुष्ठेयत्वोक्तेः । किंच,[2]

"संकीर्तयेज्जगन्नाथं वेदं वापि समीरयेत् ।"
"ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥"

इत्यादिभिः देशकालावस्थाधिकार्याद्यविशेषेण[3] वेदाभ्यासध्यानयजनार्चनस्थाने[4] तुल्यफलतया संकीर्तनस्य विहितत्वात्, प्रपन्नाभिमतभगवत्प्रीतेश्च तावतैव सुलभत्वाच्च सर्वदेशसर्वकालाधिकार्याद्यनुगुणं संकीर्तनमेव कर्मान्तरलोपकाले समुचितम् । विशेषतः कलिधर्मत्वाच्च[5] । कलौ युगे प्रयतस्यापि ह्यन्याशक्तस्य तदेव युक्तम् । यथाह भगवान् शौनकः—"कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत्" इति । अत एवाभिगमनस्य न कदाचिदपि लोपः ; अप्रयतस्यापि दूरावस्थितस्य[6] संकीर्तनप्रणामाञ्जलिबन्धभाषास्तोत्रलौकिकवाक्यमात्रपूर्वकप्रपदनैरपि तत्स्वरूपनिष्पत्तेः ।

ननु [7]भागवतस्य सदाचार्यसकाशात् सम्यगधिगतवेदान्तस्य ब्रह्मवित्त्वेन सद्यःशौचविधानादनुवृत्ताशौचासिद्धेः कथं कर्मविलोपः ? मैवम् ; रहस्याम्नाय-

* 'अपवित्रः पवित्रो वा' इति विष्णुधर्मे, पाठः.

1 सर्वावस्थागतोऽपि—घ, ङ, छ.

2 किंच इति शब्दो घ कोशे नास्ति.

3 अधिकार्यादिविशेषेण—घ; अधिकार्यादिविशेषेण विहितवेदाभ्यास—ख, ग; अधिकार्याद्यविशेषेण विहितं वेदाभ्यास—क, झ.

4 ध्यानजपार्चनस्थाने—क, ख, ग, घ, च.

5 कालधर्मत्वाच्च—क, ख, ग.

6 दूरादवस्थितस्य—घ, ङ, छ.

7 भागवतसदाचार्य—क, ख, छ, झ; भागवतस्य—घ.

निष्ठानामेव तच्छाखागृह्योक्तप्रक्रियया तदभावात्। मन्त्रसिद्धान्तादिनिष्ठानां तु दीक्षितानामपि प्रक्रान्तमहोत्सवाधिकारिष्वेव तन्निषेधः।

ब्रह्मविदामपि अशौचानुष्ठानम्

यद्यपि ब्रह्मवित्त्वमेतेषामविशिष्टम्[1]; तथापि कृतादिषु त्रिषु[2] युगेषु तेषामपि सद्यःशौचम्; "वृत्तस्वाध्यायसंपन्नस्याघसंकोचनं तथा" इति [3]व्यवस्थावचनेन कलियुगे वृत्तादिनिमित्ताघसंकोचप्रतिषेधात्। न च वाच्यम्—

"एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः।
त्र्यहात् केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैः॥"

इत्यादिषूक्तस्याग्निवेदादिनिमित्तस्याघसंकोचस्यायं प्रतिषेधः, न तु ब्रह्मवित्त्वनिमित्तस्येति[4]। मैवम्; यथोक्तब्रह्मविदामपि वृत्तगुणशब्देन ग्रहणसंभवे संकोचकाभावात्। न च ब्रह्मविच्छब्देन प्रव्रजितग्रहणम्; ब्रह्मविदां प्रव्रजितानां च सद्यःशौचार्हत्वेन[5] पृथगुपादानात्[6]। तर्हि "सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा" इति सहपठितानां सत्रिप्रभृतीनामपि सत्रव्रतब्रह्मचर्यदानादिगुण[7]निमित्तमघसंकोचनमिति तेषामप्येतदन्तिमयुगे न स्यादिति

[1] ब्रह्मवित्त्वं तेषामप्यविशिष्टं—क, ख, ग, च, झ; ब्रह्मवित्वमेव तेषामविशिष्टं—ङ, छ.

[2] त्रिषु शब्दः क, च, झ कोशेषु नास्ति.

[3] घटिका व्यवस्था—घ, ङ.

[4] इति शब्दः घ, च कोशयोः नास्ति.

[5] सद्यःशौचानर्हत्वेन—घ, ङ, छ.

[6] पृथगुपादानात्। यथोक्तम् . . . . . . मैवम्। ब्रह्मवेदनादीनामपि—ङ, छ; ब्रह्मवादिनामपि—घ; पृथगुपादानादिति यथोक्तब्रह्मविदामपि—च. अत्र कोशाः पाठतो बहुधा भिद्यन्ते। अस्मिन् स्थले—ख, ग, घ, ङ कोशेषु यथोक्त इत्यस्यानन्तरं मैवमित्यस्य पूर्वं च पङ्क्तिलोपसूचकानि चिह्नानि च दृश्यन्ते.

[7] गुण इति पदं क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति.

चेन्न;[1] अनुष्ठानतस्तद्व्यवस्थापनात्। अद्यापि हि सद्यः शौचं व्रत्यादिषु शिष्टैरनुष्ठीयते। न [2]शारीरकाधिगमसिद्धब्रह्मवेदनवतामपि गृहस्थानां क्वचित् तथानुष्ठानं[3] दृश्यते। अनन्तबाह्यकुदृष्टिसिद्धान्तव्याकुलतत्त्वाध्यवसाये रागादि-दोषान्धकारबहुले बहुलनिशीथखद्योतकल्पगुणलवेऽपि[4] कलिविलुप्तस्वधर्मवर्गेऽस्मिन् काले ब्रह्मविदामसंभवादेव [5]तथानुष्ठानादर्शनमिति चेत्, तर्हि कस्येदानीं ब्रह्मविदः सद्यःशौचेन कर्मलोपं परिजिहीर्षसि?

" कलौ कृतयुगं तस्य कलिस्तस्य कृते युगे।
यस्य चेतसि गोविन्दो हृदये यस्य नाच्युतः॥"

इति न्यायेन यः कश्चिदत्र क्वचिद् ब्रह्मविदथापि[6] संभवतीति चेत्; सत्यम्; स तावत् व्यासागस्त्यभृगुपतिविभीषणप्रभृतिभिस्त्वयाप्यदृष्टे क्वचित् प्रदेशे वर्तमानः स्वान्तरात्मसाक्षिकं तथानुतिष्ठतु नाम; तदन्येषां[7] तु भागवत-मर्यादां प्रविष्टानां परिपूर्णब्रह्मवित्त्वाभावेऽपि [8]ह्युपनीतावस्थत्वमात्रेण द्विजत्व-वत् [9]संस्कारवेषादियोगमात्रेण भागवतत्वमात्रं सिद्धमिति तावन्मात्रवैशिष्ट्य[10]-शालिनां तन्निबन्धनाघसंकोचे प्रमाणं क्वचिन्न पश्यामः। अत एव हि[11]

[1] न इति पदं क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति.
[2] शारीराधिगम इति घ कोशादन्यत्र पाठः.
[3] तदनुष्ठानं—क, ख, ग, च, झ.
[4] अपि शब्दः क, ख, ग, च, झ कोशेषु न दृश्यते.
[5] तदनुष्ठानादर्शनं—क, ख, ग, ङ, च, झ.
[6] ब्रह्मविदपि—क, ख, ग, च, झ.
[7] अन्येषां—क, ख, ग, च, झ.
[8] हि शब्दः—घ, ङ, छ कोशेषु नास्ति.
[9] संस्कारविशेषादियोग—क, ङ, च, छ, झ.
[10] वैशिष्ट्य—घ कोशादन्यत्र नास्ति.
[11] हिशब्दः घ कोशे नास्ति.

तेषामपि पौष्करादिषु आशौचमनुमतम्। यत्तु तत्रत्यसंस्कारविशेषवतः कस्यचित् आशौचकालेऽपि मानसयागमात्रमनुमन्यते, तत् गायत्रीस्मरणपूर्वकजलाञ्जलिप्रक्षेपन्यायेन नेतव्यम्। विष्ण्वर्चनमपि हि[1] प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं नित्यं चेति प्रागेवोक्तम्। मानसयागमात्राभ्यनुज्ञानेन[3] शेषनिषेधश्च तत्रापि सिद्ध इति।

तदेवं स्वतः प्राप्तिमपवादप्रकारांश्च[3] यथावदधिगम्यायं धर्मोऽनुष्ठेयः।

धर्मानुष्ठानप्रकारस्य दुरूहत्वम्

"एकं यदि भवेच्छास्त्रं ज्ञानं निःसंशयं भवेत्।
बहुत्वादिह शास्त्राणां ज्ञानतत्त्वं सुदुर्लभम्॥"

इत्यादिभिर्याथार्थ्येन अतिविततगहनगम्भीरविविधविकल्पबहुतरशास्त्रसंक्षोभजनितदिङ्मोहशान्तये सर्वैः संकलनमात्रं[4] त्विह कृतम्। अनेनैव प्रस्थानेन प्रशमितदिङ्मोहैः समर्थैः आ प्रभातात् अनुष्ठेयानि सर्वाणि कर्माणि प्रत्येकं बहुतरेतिकर्तव्यतामुख्यानुकल्पविकल्पापवादादिविधायकतत्तच्छास्त्रेषु यथावदधिगम्यानुष्ठेयानि। हन्त तर्हि दुर्ज्ञाने दुष्करेऽस्मिन् प्रस्थाने को नाम [5]अद्याधिकारी स्यादिति चेत्; मैवं भेतव्यम्;

भगवत्पूजनस्य नित्यत्वसुकरत्वादिकम्

[1] हि शब्दः क, च, झ कोशेषु नास्ति.

[2] मात्रानुज्ञानेन—क, च, झ.

[3] अपवादप्रकारं च—क, ख; प्राप्तानपवादप्रकारांश्च—ग; स्वतः प्राप्तमपवादप्रकारं च—च.

[4] शान्तये कलामात्रं—ङ, ञ, छ; शान्तये सर्वैः संकलन इति पङ्क्तिः घ कोशे "उपनीतावस्थत्वमात्रेण" इति पूर्वनिर्दिष्टवाक्यस्यानन्तरं प्रमादवशाल्लिखिता प्रतिभाति.

[5] अद्य इति शब्दः क, ग, च, झ कोशेषु नास्ति.

"न विष्णवाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।"
"सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः ॥"

"नित्यं विष्णवर्चनं परम्" इत्यादिभिः सर्वोत्तरत्वेन च[1] नित्यत्वेन च श्रुतेऽस्मिन् धर्मे अष्टवर्षस्य ब्रह्मचर्यधर्म इव यथाकथंचिदनुप्रवेशस्यापि[2] युक्तत्वात्,

"स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ।"
"न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ।"
"जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ।"

इत्यादिन्यायेन[3] भगवतैवाश्रितवत्सलेन शेषपूरणात् । स्मरन्ति च—

"सकृदुच्चरितं[4] येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ।
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥"
"सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघविनाशनम् ॥"
"सकृत् स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशतैश्चितम् ।
पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः ॥"
"हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।
अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥"
"दुर्गसंसारकान्तारमपारमभिधावताम् ।
एकः कृष्णनमस्कारो मुक्तितीरस्य देशिकः ॥"

1 च शब्दः क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति.
2 अपि शब्दः क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति.
3 इति न्यायेन—क, ख, च, झ.
4 सकृदुच्चारितं—घ, ङ, छ.

"एकोऽपि कृष्णे सुकृतप्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥"
"उपोषितः पोषितो वा दृष्टो वा[1] प्रणतोऽपि वा ।
प्रसह्य हरते पापं को न सेवेद्धरिं ततः ॥"
"को हि भारो[2] हरेर्नाम्नि जिह्वायाः[3] परिकीर्तने ।"
"आयासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् ।
पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम् ॥"
"किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः ।
उदकेनाप्यलाभे तु द्रव्याणां पूजितः प्रभुः ॥"
"अन्यत् पूर्णादपां कुम्भादन्यत् पादावनेजनात् ।
अन्यत् कुशलसंप्रश्नान्न चेच्छति जनार्दनः ॥"
"पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु ।
भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यत्नः ॥"
"पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥"
"अण्वप्युपहृतं भक्तैर्मम तोषाय[4] कल्पते ॥"

इत्यादि । उक्तं च नारदीये श्रीमदष्टाक्षरब्रह्मविद्यायां षोडशोपचारोक्त्यनन्तरम्—

"एवमष्टाक्षरेणैव सर्वत्रार्चनकर्मणि ।
उपचारानिमान् कुर्वन् भक्तियुक्तेन चेतसा ॥

[1] दुष्टो वा—छ.
[2] कोऽतिभारः—क, ख, ग, ङ, च, छ, झ.
[3] जिह्वया—क, ख, झ.
[4] भोगाय—ख, ग, घ.

तुलसीपद्मपालाशसुवर्णकुसुमैः शुभैः ।
पूजयित्वा जगन्नाथं फलमानन्त्यमश्नुते ॥
गन्धैः पुष्पैः फलैर्मूलैः पत्रैर्वारिभिरेव[1] वा ।
नित्यं भगवतः पूजां यथासंभवमाचरेत् ॥
समस्तलोकनाथस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
साक्षाद्भगवतो विष्णोः पूजनं जन्मनः फलम् ॥"

इति । एतेन भगवत्पूजनस्य नित्यत्वं सुकरत्वं स्वयंप्रयोजनत्वं च व्यक्तमुक्तम् ।

यत् पुनरिदं विकलसमाराधनादौ प्रत्यवायादिकमुच्यते—

नित्यार्चने वैकल्येऽपि
दोषाभावः

"सर्पं दृष्ट्वा यथा कायं[2] कम्पते च मुहुर्मुहुः ।
अमन्त्रमर्चकं दृष्ट्वा तथा भीतो[3] जनार्दनः ॥
गन्धहीने भयोत्पत्तिः पुष्पहीने तु संकुलम् ।
नैवेद्यहीने[4] दुर्भिक्षं मरणं मन्त्रहीनके ॥
अमन्त्रमविधिं चैवमकालं चैव पूजनम् ।
नित्यं राष्ट्रभयं कुर्यात् तद्ग्रामं[5] तु विनश्यति ॥
अमन्त्रेणैव यत्पूज्यं पिशाचासुरवर्धनम् ।
व्याधितस्करदोषौ च अनावृष्टिर्महद्भयम् ॥"

[1] फलैः पत्रैर्धूपैर्वारिभिः—क, च, झ.
[2] दृष्ट्वा नरः कायं—ख, ग, ङ, छ ; दृष्ट्वा महाकायं—घ.
[3] महाभीतः—घ.
[4] निवेद्यहीने—ख, ग, घ, ङ, छ.
[5] ग्रामस्तु इति चेत् साधुः .

इत्यादि, तदेतत् सर्वं राजराष्ट्रादिसमृद्ध्यर्थ[1]काम्याराधनेषु अन्येष्वपि पूर्णानुष्ठानशक्तस्य संपूर्णद्रव्यस्य लोभादिभिस्तत्तद्धानौ मुख्यकल्पसमर्थस्यानुकल्पेन वृत्तौ च[2] दोषमाह; न तु नित्ये कर्मणि[3] निष्कामस्य यथाशक्तिकरणे। स्मरन्ति च मन्वादयः—

"वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः।
तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्॥"

इत्यादि। अस्ति चान्यो भगवद्धर्मस्य विशेषः, यमधिकृत्यायं सात्त्वतसंग्रहः—

"सकृत् त्र्यहं च सप्ताहं पक्षं मासमथापि वा।
यो यजेद्विधिनानेन भक्तिश्रद्धासमन्वितः॥
सोऽपि यायात् परं स्थानं किं पुनर्योऽत्र[4] संस्थितः।
यावज्जीवावधिं कालं बद्धकक्षो महामतिः॥"

इति। एतदेव संक्षिप्तं नारायणमुनिभिः—

"दिनमेकमपि प्रीतो यः कुर्यान्मतिमान्नरः।
सुकृती किं पुनर्यावज्जीवमेवं समाचरेत्॥"

इति। उक्तं चाहिर्बुध्न्येन—

"समाराधयतस्त्वेवमेकाहमपि नारद।
मुक्तिः करे स्थिता[5] तस्य सर्वे कामाश्च किं पुनः॥"

इति।

[1] समृद्ध्यर्थं—क, ख, ग, च, झ.
[2] प्रवृत्तौ च—क, ख, ग, च, छ.
[3] नित्यकर्मणि—क, च, झ.
[4] योग—क, ख, झ.
[5] करस्थिता—क, ख, ग, च, झ.

तदिदं फलार्थिविषयम्। अन्येषां तु स्वयंप्रयोजनत्वं प्रागेव स्थापितम्। तदभिप्रायेणोक्तं वङ्गिवंशेश्वरैः—

"एवमेकदिनं वाथ[1] द्विदिनं त्रिदिनं तु वा।
मासं वा वत्सरं वापि यावज्जीवितमेव वा॥
वर्तेत भक्त्या परया वैष्णवः सुचिरं सुखम्।
प्रारब्धे मध्यतो विघ्नैर्विच्छिन्नेऽप्यत्र कर्मणि॥
नानर्थो न च नैष्फल्यं न कृतांशस्य संक्षयः।
प्रारब्धेष्वसमाप्तेषु विच्छिन्नेष्वन्यकर्मसु॥
भवत्येवैतदखिलं वैदिकेष्वितरेष्वपि।
कृतः स्वल्पांशकोऽप्यस्य स्थित्वा सुचिरमक्षयम्॥
त्रायेतैव स्वकर्तारं स्वशक्त्या भवभीतितः।
श्रद्धावानधिकार्यस्मिन्नुक्ते[2] कर्मणि वैष्णवे॥
नापरः कुलवृत्तादिगुणः कर्तुर्विशेषतः[3]।
येन केनचिदेषित्रा भाव्यमस्मिंस्तु कर्मणि॥
तस्मिन् सुदुर्लभे लब्धे [4]कृपैवानन्तरक्रिया।
ज्ञानकर्मतपोयोगयुक्तानप्यधिकारिणः॥
श्रद्धाहानिः परो दोषश्च्यावयेदधिकारतः।
स्वोक्तासूपनिषत्स्वेवमुक्तवानुत्तमः पुमान्॥
श्रद्धाश्रद्धे समुद्दिश्य तस्माच्छ्रद्धा परो गुणः।

[1] यावत्—क, ख, ग, च, झ.
[2] युक्ते—मुद्रितकारिकापाठः.
[3] कर्तु विशेषतः—क, झ; कश्चिद्विशेषतः—घ; कर्तृविशेषतः—च.
[4] क्रियैव—घ, ङ, च, छ.

नेह कालक्रियाकर्तृद्रव्यदिग्देशसंश्रिता[1] ॥
एषितारं तदिच्छां वा विहायास्ति नियन्त्रणा ।
निषेधाविषयीभावादृते नैवापरो गुणः ॥
प्रीतिहेतुः परेशस्य स्वार्चनाङ्गेषु वस्तुषु ।
अत एवार्चनाङ्गानि द्रव्याणि गणयन् स्वयम् ॥
प्राह पत्रादिमात्राणि जातिवर्णादिभिर्विना ।
अहो हरिं ब्रुवन्नेवं मुक्तिमेत्यप्यहो अहो ॥
अहो अहो सुलभता कृपा चेयमहो अहो ।
अस्त्येव निर्मलं तोयमयत्नसुलभं भुवि ॥
दृश्यन्ते च शुभा दूर्वाः सुलभाः सर्वदिक्ष्वपि ।
अस्ति जिह्वा हरिं [2]स्तोतुमात्मीयैवास्यमध्यगा ॥
स्वकरावपि कर्मीणौ ध्यातुमस्त्येव मानसम् ।
अतो न हानिर्मन्त्राणां [3]यागविघ्नकरी हरेः ॥
सामग्र्येषा हि संपूर्णा [4]पत्राद्येकैकमेव तु ।
अज्ञानादथवा ज्ञानादपराधेषु सत्स्वपि ॥
प्रायश्चित्तं क्षमस्वेति प्रार्थनैकैव केवलम् ।
सत्यसंकल्पसंयुक्ते सर्वज्ञे सर्वशक्तिके ॥
नित्यनिर्दोषनिःसीममहाविभवयोगिनि[5] ।
स्वाधीनत्रिविधाशेषचिदचिद्वस्तुशेषिणि ॥

[1] संस्थिता—क, ख, ग, झ.
[2] वक्तुं—ङ, छ.
[3] योग—ङ, च, छ.
[4] वक्त्रादि—मुद्रितकारिकापाठः.
[5] महामहिमयोगिनि—ङ, छ.

निर्मलानन्तविज्ञाननिधावुदधिशायिनि ।
स्वसंकल्पकृताशेषजगज्जन्मलयस्थितौ ॥
अर्चनादिष्वनर्हत्वान्न कश्चिन्नापराध्यति ।
अतोऽनङ्गीकृताशेषकर्तृदोषविमर्शया ॥
कृपयैवास्य देवस्य सर्वोऽप्यर्हति तत्क्रियाम् ॥"

इति । अत्र 'तत्क्रियाम्' इति सामान्यनिर्देशात् यथाधिकारं साक्षात् समाराधनम्, परैस्तत्प्रवर्तनम्, समाराधनापेक्षितप्रदानेन शुश्रूषणम् इत्यादिकं सर्वं संगृहीतम् । उक्तन्यायेन न्यूनाधिकोपचारादिकमपि सर्वमुपपादितं मन्तव्यम् ।

अपि च, अप्रयत्नलभ्यैरान्तरपुष्पादिभिरपि भगवदुपासनं स्मर्यते—

भगवदाराधने आन्तरपुष्पादीनां मुख्यत्वम्

"अहिंसा प्रथमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं विशेषतः[1] ॥
ज्ञानं पुष्पं तपः पुष्पं ध्यानं पुष्पं तु सप्तमम् ।
सत्यमेवाष्टमं पुष्पं तेन तुष्यति केशवः ॥"

इति । आह च भगवान् शौनकः—

"रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टानृतादिना ।
हिंसादिरहितः कायः केशवाराधनं त्रयम् ॥"

इति ।

[1] तथैव च—घ.

प्रत्येकं संपूर्णसमाराधनमित्यर्थः । अतो यथाधिकारं यथाशक्यमत्र श्रद्दधानैः दयार्द्रहृदयदेशिकोपदेशपूर्वकमनुप्रविश्य देशकालदशाद्यानुगुण्येनाच्छिद्रं यथाक्रमं समाहृत्य वानुतिष्ठद्भिः अनन्यप्रयोजनैः परमैकान्तिभिः अनवधिकपरमपुरुषचरणपरिचरणरूपम्[1] अपवर्गैश्वर्यं यथारोग्यं यथायोग्यं चात्रैव भोक्तव्यमिति सिद्धम् ।

पूर्णानुष्ठातुः समाहृत्यानुष्ठातुश्च तुल्यफलत्वम्

ग्रन्थोपसंहारः

[2]विदितनिगमसीम्ना वेङ्कटेशेन तत्त-
द्बहुसमयसमक्षं बद्धजैत्रध्वजेन ।
प्रतिपदमवधानं पुष्यतां सात्त्वतानां
परिषदि विहितेयं पञ्चकालस्य रक्षा ॥

[1] परिचर्यारूपम्—क, ख, ग, च, झ.

[2] सव्यं पादं प्रसार्य श्रितदुरितहरं दक्षिणं कुञ्चयित्वा
जानुन्याधाय सव्येतरभुजमपरं[3] नागभोगे निधाय ।
पश्चाद्बाहुद्वयेन प्रतिभटशमने[4] धारयन् शङ्खचक्रे
देवीभूषादिजुष्टो जनयतु[5] जगतां शर्म वैकुण्ठनाथः[6] ॥

(अयं श्लोकः इज्याप्रकरणारम्भे पठितोऽपि पुनरत्र सर्वेष्वपि कोशेषु इतः पूर्वं पठ्यते । श्रीपाञ्चरात्ररक्षाहृदयकारः इमं श्लोकमिज्याप्रकरणारम्भ एव व्याख्याति; नात्र । अतोऽत्रायं श्लोकः लेखकैः श्रद्धातिशयेन पुनर्लिखित इति प्रतीयते ।)

[3] सव्येतरमितरभुजं—क, ख, ग, ङ, च, झ ; सव्येतरभुजमितरं—ङ, छ.

[4] प्रतिभयशमने—घ.

[5] वितरतु—ङ, छ.

[6] नवजलदनिभः पातु दिव्यः परो नः—इत्यस्मिन्नेव ग्रन्थे इज्यारम्भे दृश्यमानः पाठः (१३७ पुटे).

कण्डूलाः [1]कलिकज्जलाविलधियः केचिज्जडा निष्फलं
विक्रोशन्तु वियच्चरैः सह वलिव्यत्यासवित्रासिभिः ।
मोघाशापि तथाविधेष्ववितथेष्वार्येष्वमोघा[2] भृशं
मुक्तैश्वर्यमहाफलोद्गमधिया चर्येयमाचर्यताम् ॥

त्यक्तं शास्त्रमलेपकप्रभृतिभिः किं तेन तस्यागतं
प्रद्विष्टं जगदेकचक्षुषि दिवाभीतैस्ततस्तस्य किम् ।
दुग्धं पित्तहतैर्जुगुप्सितमतस्तस्यापि किं दुर्जनै-
स्त्यक्तं चेदपि मत्कृतं सुरुचिरं किं देशिकैस्त्यज्यते ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां
नित्यव्याख्यानाख्यः

तृतीयोऽधिकारः

श्रीपाञ्चरात्ररक्षा संपूर्णा

[1] किल—च.
[2] आर्तेष्वमोघा—क, च, झ.

ABBREVIATIONS

संकेताक्षराणां विवरणम्

अ—अत्रिस्मृतिः
अ. को—अमरकोशः
अ. ब्र—अष्टाक्षरब्रह्मविद्या (नारदीया)
अर्च—अर्चनानवनीतम्
अ. वि—अष्टाक्षरविधिः बोधायनीयः
अ. श्रु—अथर्वणश्रुतिः
अ. सा—अभिगमनसारः
अहि—अहिर्बुध्न्यसंहिता
आ. नि—आचमननिर्णयः
आप. ध—आपस्तम्बधर्मसूत्रम्
आप. श्रौ—आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
आप. स्मृ—आपस्तम्बस्मृतिः
आ. प्रा—आगमप्रामाण्यम्
आयु—आयुर्वेदः
इ. स—इतिहाससमुच्चयः
ई—ईश्वरसंहिता
ऋ—ऋग्वेदसंहिता
ए—एकायनशाखा
ऐ. आ—ऐतरेयारण्यकम्
क—कपिलः
क. व—कठवल्ली
का—कालोत्तरम्
का. त—कारणतन्त्रम् (शैवागमः)
का. वि—कालविधानम्
का. स्मृ—कात्यायनस्मृतिः
कृ. क—कृष्णकल्पः
क्र—क्रतुः
क्रिया—क्रियाधिकारः
गद्य—गद्यत्रयम्
गी. सं—गीतार्थसंग्रहः
गौ. ध—गौतमधर्मसूत्रम्
छा—छान्दोग्योपनिषत्
ज. सं—जयाख्यसंहिता
त. स—तन्त्रसारसमुच्चयः
तु—तुलसीमाहात्म्यम् (पाद्मपुराणे)
तै. उ—तैत्तिरीयोपनिषत्
तै. सं—तैत्तिरीयसंहिता
द—दक्षस्मृतिः
ना—नारदीयसंहिता
ना. मु—नारायणमुनिः
ना. स्मृ—नारदस्मृतिः
नि—नित्यग्रन्थः
न्या. वि—न्यायविस्तरः

•

प—पराशर:
प. भ—पराशरभट्टारक:
प. सू—परकालसूरि:
पार. सं—पारमेश्वरसंहिता
पा. सं—पाद्मसंहिता
पि—पितामह:
पि. स्मृ—पितामहस्मृति:
पू—पूर्वश्रव:
पू. मी—पूर्वमीमांसा
पौ. सं—पौष्करसंहिता
प्र. र—प्रयोगपद्धतिरत्नावली
ब—बलदेवाचार्य:
बा—बादरायण:
बार्ह—बार्हस्पत्यस्मृति:
बृ. उ—बृहदारण्यकोपनिषत्
बृ. यो. याज्ञ—बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृति: (स्मृतिसंदर्भे)
बो. पु—पुराणसारसमुच्चय: बोधायनीय:
बो. ध—बोधायनधर्मसूत्रम्
भ. गी—भगवद्गीता
भाग—भागवतम्
भृ—भृगुसंहिता, भार्गवसंहिता
भो—भोजराज:
म—मनुस्मृति:
म. भा—महाभारतम्
मु—मुण्डकोपनिषत्
य. स—यतिधर्मसमुच्चय:
या—यामुनाचार्य:
याज्ञ—याज्ञवल्क्यस्मृति:
यो. या—योगयाज्ञवल्क्य:
र. आ—रहस्याम्नाय:
रामा—रामायणम्
वं—वङ्गिवंशेश्वर:
व. पु—वराहपुराणम्
वा. स्वा—वासुदेवस्वामी
वि—विज्ञानेश्वर:
वि. ध—विष्णुधर्म:
वि. पु—विष्णुपुराणम्
वि. स—विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्
वि. स्मृ—विष्णुस्मृति:
वृ. परा—वृद्धपराशरस्मृति:
वृ. वा—वृद्धवासिष्ठस्मृति:
वै—वैखानससूत्रम्
वै. ग—वैकुण्ठगद्यम्
वै शा—वैखानसशास्त्रम्
व्या—व्यास:
व्या. स्मृ—व्यासस्मृति:
श. ग—शरणागतिगद्यम्
शाता—शातातपस्मृति:
शा. मी—शारीरकमीमांसासूत्रम्
शा. स्मृ—शाण्डिल्यस्मृति:
शौ—शौनक:
शौ. सू—शौनकीयम् or शौनकस्मृति: (TSS)
श्रीकृ—श्रीकृष्णमुनि:
श्री. ध—श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रम् (महाभारते आश्व.)
श्रीभा—श्रीभाष्यम्
श्रीरं. स्त—श्रीरङ्गराजस्तव:
श्रीव—श्रीवत्साङ्कमिश्रनित्यम्

श्री. सं—श्रीकरसंहिता
श्रु—श्रुतिः
श्वे—श्वेताश्वतरोपनिषत्
स—सनकः
सं. सं—संकर्षणसंहिता
सं. सि—संवित्सिद्धिः
सा. सं—सात्त्वतसंहिता
स्तो. र—स्तोत्ररत्नम्
स्मृ—स्मृत्यर्णवः
ह. अ—हर्यष्टकम्
ह. वं—हरिवंशः
ह. सं—हयग्रीवसंहिता

INDEX OF WORKS AND AUTHORS

ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तॄणां चानुक्रमणिका

[अत्र ग्रन्थस्य ग्रन्थकर्तुश्च नामसूचकानि कानिचन संकेताक्षराणि तत्तन्नाम्नः परस्तात् विन्यस्तानि। तान्यनुसृत्य प्रमाणवचनादीनामनुक्रमणिकायां संपूर्णनामानि ज्ञातव्यानि। यानि नामानि प्रमाणनिर्देशं विनैव ग्रन्थे सूचितानि तेषां नेह संकेताक्षराणि दत्तानि। अत्र दृश्यमानाः संख्याः कोशस्यास्य पुटाङ्कान् निर्दिशन्ति]

INDEX OF QUOTATIONS

प्रमाणवचनानामनुक्रमणिका

INDEX OF AUTHOR'S VERSES

ग्रन्थकर्तृकृतश्लोकानुक्रमणिका